

POLSKA AKADEMIA NAUK • INSTYTUT NAUK PRAWNYCH

ZAKŁAD KRYMINOLOGII

ARCHIWUM KRYMINOLOGII

Archives of Criminology

**TOM XLVI
NUMER 2
2024**

**Volume 46
Issue 2/2024**

**INP
PAN**

dr hab. Witold Klaus, prof. INP PAN (Editor-in-Chief)
prof. dr hab. Irena Rzeplińska (Chairwoman of the Editorial Committee)
dr hab. Beata Gruszczyńska, prof. UW (Statistical Editor)
dr Justyna Włodarczyk-Madejska, dr Monika Szulecka (Executive Editors)

Editorial Committee

Marcelo F. Aebi (University of Lausanne, Switzerland), **Ivo Aertsen** (Catholic University Leuven, Belgium), **José A. Brandariz** (University of A Coruña, Spain), **Piotr Chomczyński** (University of Lodz, Poland), **Davor Derenčinović** (judge of the European Court of Human Rights, Croatia), **Aleksandras Dobryninas** (Vilnius University, Lithuania), **Jakub Drápal** (Charles University in Prague, Czechia), **Ioan Durnescu** (University of Bucharest, Romania), **Valeria Ferraris** (University of Turin, Italy), **Stephanie Fohring** (Northumbria University, the UK), **Yakov Gilinskiy** (Russian Academy of Sciences, Russia), **Beata Gruszczyńska** (University of Warsaw, Poland), **Katalin Gönczöl** (Hungarian Society of Criminology, Hungary), **Helene O.I. Gundhus** (University of Oslo, Norway), **Csaba Györy** (Eötvös Loránd University, Hungary), **Rita Haverkamp** (Eberhard Karls University of Tübingen, Germany), **Éva Inzelt** (Eötvös Loránd University, Hungary), **Witold Klaus** (Institute of Law Studies PAS, Poland), **Krzysztof Krajewski** (Jagiellonian University, Poland), **Katarzyna Laskowska** (University of Białystok, Poland), **Zbigniew Lasocik** (University of Warsaw, Poland), **Arjen Leerkes** (Erasmus University Rotterdam, the Netherlands), **Miklós Lévy** (Eötvös Loránd University, Hungary), **Agnieszka Martynowicz** (Edge Hill University, the UK), **Gorazd Meško** (University of Maribor, Slovenia), **Sanja Milivojevic** (University of Bristol, the UK), **Vesna Nikolić-Ristanović** (University of Belgrade, Serbia), **Natalia Ollus** (European Institute for Crime Prevention and Control – HEUNI, Finland), **Beata Pastwa-Wojciechowska** (University of Gdansk, Poland), **Emil Pływaczewski** (University of Białystok, emeritus, Poland), **John Pratt** (Victoria University of Wellington, New Zealand), **Mateusz Rodak** (Institute of History PAS, Poland), **Michaela Roubalová** (Institute of Criminology and Social Prevention, Czechia), **Irena Rzeplińska** (Institute of Law Studies PAS, emeritus, Poland), **Andrzej Rzepliński** (University of Warsaw, emeritus, Poland), **Jerzy Sarnecki** (Stockholm University, Sweden), **Miroslav Scheinost** (Institute of Criminology and Social Prevention, Czechia), **Joanna Shapland** (University of Sheffield, the UK), **Dina Siegel** (Utrecht University, the Netherlands), **Olga Sitarz** (University of Silesia, Poland), **Barbara Stańdo-Kawecka** (Jagiellonian University, Poland), **Richard Staring** (Erasmus University Rotterdam, the Netherlands), **Renata Szczepanik** (University of Lodz, Poland), **Grażyna Szczygiel** (University of Białystok, Poland), **Andromachi Tseloni** (Nottingham Trent University, the UK), **Leon Tyszkiewicz** (University of Silesia in Katowice, emeritus, Poland), **Carolina Villacampa** (University of Lleida, Spain), **Sandra Walklate** (University of Liverpool, the UK), **Paweł Waszkiewicz** (University of Warsaw, Poland), **Maartje van der Woude** (Leiden University, the Netherlands), **Dagmara Woźniakowska** (University of Warsaw, Institute of Law Studies PAS, Poland), **Wojciech Zalewski** (University of Gdansk, Poland), **Aleš Završnik** (University of Ljubljana, Slovenia).

Content manager: Marta Mądział

Linguistic editor: Marta Mądział, Bożena Sigismund & Janusz Sigismund

Proofreading: Eric Hilton

DTP graphic designer: Izabela Dobrowolska

Publishing House of the Institute of the Law Studies PAS

Nowy Świat Street 72, 00-330 Warsaw, Poland

wydawnictwo@inp.pan.pl

Printed on behalf of ILS PAS: Sowa Druk Sp. z o.o.

ISSN: 0066-6890 • eISSN: 2719-4280

The reference version of the journal is the paper copy.

Rules for submitting articles, review and publishing procedures, and a list of actual reviewers are available on the website: czasopisma.inp.pan.pl/index.php/ak.

"Archiwum Kryminologii" / "Archives of Criminology" is indexed in Scopus and databases: CEEOL, CEJSH, DOAJ, Ebsco – Legal Source Databases, ERIH+, EuroPub, e-Polska Bibliografia Prawnicza (e-PBP). It is available in following repositories and digital library: Biblioteka Nauki, e-Biblioteka Prawnicza and CBN Polona.

The scientific journal is a beneficiary of the Development of Scientific Journals Program (Rozwój Czasopism Naukowych), financed by the Polish Ministry of Science and Higher Education under an agreement No. RCN/SP/0470/2021/1 of December 22, 2022.

CONTENTS

Ganna Sobko

Odessa State University of Internal Affairs, Ukraine

Valerii Molotai

Zhytomyr Polytechnic State University, Ukraine

Andrii Lyseiuk

State Tax University, Ukraine

Oleksii Kryzhanovskiy

Donetsk State University of Internal Affairs, Ukraine

Tetiana Nikolaienko

Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard

Service of Ukraine, Ukraine

Military violent crime in the Ukrainian criminal law system: Analysis, gaps and prospects 5

Liudmyla Dubchak

University of Warsaw, Poland

The development of criminal law and criminal executive policy in Ukraine (during the period of independence) concerning juveniles who have committed a prohibited act..... 29

Małgorzata H. Kowalczyk

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Polska

Seksualne drapieżniczki. Sprawczynie przestępstw seksualnych..... 69

Łukasz Kuliński

Uniwersytet Warszawski, Polska

Jak działa sprawiedliwość naprawcza? Wstyd, wina i sprawiedliwość proceduralna podczas spotkań naprawczych 123

Przemysław Frąckowiak

Akademia Nauk Stosowanych im. Stanisława Staszica w Pile, Polska

Michał Nowak

Zakład Poprawczy w Poznaniu, Polska

Nadzieja na sukces jako predyktor efektywności procesu resocjalizacji wychowanków zakładów dla nieletnich..... 155

Andrzej Uhl

University of Cambridge and St John's College, United Kingdom

Why study the imprisoned middle class?..... 181

Agnes Solt
National Institute of Criminology, Hungary
**Life imprisonment without parole: Results of a longitudinal study
in Hungary..... 197**

ARCHIWUM KRYMINOLOGII

Archives of Criminology

PL ISSN 0066-6890

DOI 10.7420/AK2024.01

2024 • 46(2) • 5–27

*Ganna Sobko, Valerii Molotai, Andrii Lyseiuk ■
Oleksii Kryzhanovskyi, Tetiana Nikolaenko*

Military violent crime in the Ukrainian criminal law system: Analysis, gaps and prospects

Wojskowe przestępstwa z użyciem przemocy w systemie ukraińskiego prawa karnego. Analiza, luki i perspektywy

Abstract: There is a significant gap in the academic literature on military violent crime due to the fact that the delimitation and categorization of military violent crimes has not yet been carried out. The article focuses on the problem of military violent crime in Ukraine in the context of martial law and determines the differences in the classification and regulation of such crimes in accordance with domestic and international legislation. The aim of the article is to analyze the dynamics of military violent crime in Ukraine during martial law. Moreover, gaps in the classification of such crimes are identified, while their characteristics are compared in accordance with the Criminal Code of Ukraine and international criminal law. Apart from that, various types of violence in the military enshrined in the Criminal Code of Ukraine are investigated and court sentences on such cases are analyzed. The article covers the period from the beginning of Russia's military aggression in 2014 to the full-scale invasion in 2022, revealing trends and gaps in criminal legislation. Finally, suggestions to amend the legislation on military violent crime are presented in order to improve the legal situation in the country.

Prof. dr hab. Ganna Sobko, Odessa State University of Internal Affairs, Department of Criminal Law, Criminology and Penalty Law, Ukraine, g-sobko@edu.cn.ua, ORCID: 0000-0002-5938-3400

Dr Valerii Molotai, Associate Professor, Zhytomyr Polytechnic State University, Department of Law and Law Enforcement, Ukraine, valeramol@i.ua, ORCID: 0009-0008-0817-1097

Dr Andrii Lyseiuk, Ukrainian Scientific and Research Institute of Special Equipment and Forensic Expertise of the Security Service of Ukraine, Ukraine, andrii_lyseiuk@sci-univ.com, ORCID: 0000-0002-9026-1188

Dr Oleksii Kryzhanovskyi, Senior Researcher, Donetsk State University of Internal Affairs, Research Laboratory for the Prevention of Criminal Offenses, Ukraine, dozpu@ukr.net, ORCID: 0000-0002-5358-9758

Prof. dr hab. Tetiana Nikolaenko, Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Department of Law Theory and Criminal Procedure, Ukraine, nikolayenko_tetyana@ukr.net, ORCID: 0000-0002-4587-2561

Keywords: criminal offense, martial law, military personnel, violent offenses, criminal law

Abstrakt: W literaturze naukowej występuje znacząca luka dotycząca przestępstw wojskowych z użyciem przemocy. Powodem jest fakt, że delimitacja przestępstw wojskowych z użyciem przemocy i ich klasyfikacja do określonych kategorii nie zostały jeszcze przeprowadzone. Artykuł koncentruje się na problemie brutalnych przestępstw wojskowych w Ukrainie w kontekście stanu wojennego i określa różnice w klasyfikacji i regulacji takich przestępstw zgodnie z ustawodawstwem krajowym i międzynarodowym. Celem artykułu jest analiza dynamiki wojskowych przestępstw z użyciem przemocy w Ukrainie w okresie stanu wojennego. Ponadto przedstawia on zidentyfikowane luki odnośnie do klasyfikacji takich przestępstw, a także porównanie ich cech w kodeksie karnym Ukrainy i międzynarodowym prawie karnym. Poza tym artykuł przedstawia badanie różnych rodzajów przemocy w wojsku zapisanych w kodeksie karnym Ukrainy i analizę wyroków sądowych w takich sprawach. Artykuł obejmuje analizę tych zagadnień w okresie od początku agresji wojskowej Rosji w 2014 r. do pełnej inwazji w 2022 r. oraz ujawnia trendy i luki w ustawodawstwie karnym. Na koniec przedstawia sugestie dotyczące zmiany przepisów dotyczących przestępstw wojskowych z użyciem przemocy, ukierunkowane na poprawę sytuacji prawnej w kraju.

Słowa kluczowe: przestępstwo, stan wojenny, personel wojskowy, przestępstwa z użyciem przemocy, prawo karne

Introduction

Martial law is accompanied by various challenges for society, among which a special place is occupied by military violent crime. During the warfare, Ukraine has faced the problem of military violence, which has become an important issue for researchers and society.

One of the main problems of criminal legal classification is the fact that every day the servicemen of the Russian Federation commit more and more war crimes on the territory of Ukraine. Thus, military violent crimes are committed through new various means and for different purposes, which complicates their qualification. Despite there being a large number of scholarly works on this phenomenon, some of them are no longer relevant – given the conditions and methods of warfare – while others do not reveal all the nuances of such crimes (Kovalova, Korniienko, Postol 2019). In addition, the academic literature mainly refers to the legislation from the last century (Melnyk 2020).

Another reason why military violent criminal offenses are a rather urgent problem today is that scientific research is complicated by the intense hostilities that have been going on for almost two years. Despite the duration of martial law, there have not been significant changes in the legislation regarding military service during armed aggression. This complicates the practical implementation of law and order in the military sphere.

The issue of attributing restrictions on human freedom to physical violence is controversial. The concept of physical violence, from our point of view, should not include any restriction of freedom, only that which is associated with the direct impact on the victim's person. This opinion is shared by most criminologists (Korniienko et al. 2020).

Thus, in Article 404 of the Criminal Code of Ukraine (hereinafter “CCU”), the threat of violence is an alternative sign. The modern Ukrainian language defines a threat as intimidation or a promise to cause trouble. In other words, intimidation involves threatening, frightening, or endangering.

An analysis of the types of military violent crime, in particular, violations of the statutory rules of relations between military personnel, reveals a need to develop special rules for their qualification. Thus, it is important to consider the specifics of violence in these crimes and to develop clear criteria for determining military crimes. The problem of distinguishing military crimes from related criminal offenses is complex, since not every type of violence between military personnel can be recognized as a military crime. In order to solve this problem, it is essential to establish clear criteria and specific rules for qualification.

Thus, the research includes an analysis of the types of military violent criminal offenses. We hope to shed light on this problematic aspect of Ukrainian law and to develop strategies for reducing military violent criminal offenses and for ensuring law and order under martial law.

During the research, the following objectives were set:

- a) analyze changes in the frequency and nature of military violent crimes under martial law in Ukraine
- b) study the legislation and case law of Ukraine on military violent crime and identify gaps and propose measures to eliminate them and improve the legislative environment
- c) suggest effective measures to prevent violent crime in the military, taking into account the identified causes and factors of their commission.

It is important to emphasize that the understanding and classification of military violent crime are key aspects of effectively responding to it and preventing future cases. Therefore, this research aims not only to analyze various types of crimes, but also to determine their roots and characteristics – which is an important step toward developing effective strategies to combat this phenomenon.

1. Methodological framework

The study of military violent criminal offenses and their dynamics under martial law in Ukraine requires an integrated approach and the use of various methods. The study draws on a wide range of methodological approaches, including legal analysis, sociological analysis, open-source analysis, and expert opinions. Thus, analysis is the leading research method. Using this method, an overview of the legislation of Ukraine and international regulations of military violent crime, martial law, and the legal status of military personnel was created. Moreover, the analysis method allowed the study of official reports, statistics of law enforcement agencies, and other public resources in order to assess the number and types of

military violent crimes that were committed during martial law. It was used to analyze the CCU regarding the classification of military violent crimes. Additionally, using this method, a literature review was performed to consider the legal interpretation of the terms “coercion” and “violence.” The literature review on military violent crimes, martial law, and international humanitarian law made it possible to analyze previous studies in this area and to identify gaps in knowledge regarding violent military crime.

The formal dogmatic method was used in the analysis of Arts. 404–406 CCU in order to analyze the content of the article and identify shortcomings in the legislative structure. On the basis of this analysis, proposals were developed to improve the legislation. The method of hermeneutics was used to interpret the content of the legislation. Using the legal method, the qualification of violent actions was carried out and, as a result, a number of special rules on military violent criminal offenses were allocated. In addition, court sentences related to violence within military service were analyzed.

The statistical method was used to process and analyze the data. Using this method, trends were determined, correlations were identified, and differences were established. The statistical method was used to study criminal cases initiated under Arts. 404–406 CCU, which made it possible to obtain data on the spread of these criminal offenses in Ukraine and on those who committed these criminal offenses. In addition, this method helped in the processing of data according to the results obtained. With the help of the statistical method, the verdicts imposed under Arts. 404–406 CCU were examined and data from the General Prosecutor’s Office on the prosecution of persons who committed criminal offenses under these articles were analyzed. Furthermore, the sociological method was used in the study of social phenomena and processes that lead military personnel to not perform or improperly perform their duties. The comparative legal method was used to analyze the composition of criminal offenses, collisions, and gaps in legislation on military offenses.

At the final stage, using the method of synthesis and generalization, the study results were interpreted; this in turn made it possible to draw conclusions about the trends of military violent crime and its causes and consequences, as well as to offer recommendations for preventing and combating such crimes.

2. Academic views on the legal interpretation of “coercion” and “violence”

Various scholars have studied the problems of military violent crimes, including Viktor Bodayevskiy (2010), Mykola Panov (2010), and Mykola Khavronyuk (2003). Mykola Karpenko (2019) and Dmytro Kupar (2017) have made a significant contribution to the theoretical and practical aspects of military crimes. It should be

emphasized that the positions of legal scholars differ regarding the classification of certain articles of the CCU as violent crime.

First of all, it is essential to differentiate the terms “coercion” and “violence.” In criminal law, different authors attribute different meanings to these concepts. There is no consensus in the literature regarding the criteria for distinguishing between the coercion of a commander and violent actions against a commander. Thus, some authors believe that any coercion is characterized by the imposition of a specific requirement on the victim to commit any actions contrary to the interests of the military service (Babanly 2010). At the same time, it does not matter for the qualification of a criminal offense whether the offender demanded from the commander a certain line of conduct that contradicts the interests of the military service.

Some believe that threat is coercion (Omelchuk et al. 2022). Others believe that threat is intimidation, saying that “mental violence should be understood as an unlawful influence directed at the psyche of another person in order to suppress his/her resistance and subordinate him/her to the will of the offender by intimidation using physical force” (Melnyk et al. 2022). Other researchers regard threat as the arousal of anxiety in a person. In addition, threat is perceived as a mental impact (Semenets-Orlova et al. 2022).

Other authors believe that under Art. 405 CCU “Threats or violence against a commander” and not Art. 404 CCU “Resistance to a commander or coercion of a commander into breaching official duties,” cases of violence against a commander are subject to qualification not in connection with their specific actions during military service, but on the basis of general demands (for example, the violent actions of soldiers toward sergeants for not creating easier conditions of service for them than their colleagues who are called up for military service later). Thus, Viacheslav Navrotsky (1997) believes that Art. 404 CCU involves forcing the commander to commit a certain action in the service and to change the nature of their official activity (Article 405 CCU) (Shkuta 2020). The author also believes that the goal of forcing the commander to violate their military service duties is inherent in the subjective side of coercion and violent actions against a commander.

Violence is generally understood as an external (on the part of other persons), socially dangerous, unlawful, and intentional physical or mental influence on another person contrary to their will, which harms them or creates such a danger (Utkina 2020). This calls into question the content of violence in Part 1 of Art. 404 CCU “Resistance to a commander or coercion of a commander into breaching official duties.”

Most scholars believe that if the legislature uses the term “violence,” it should concern only physical violence. Thus, according to Oleh Gurtovenko (2008), the term “violence” means only physical violence. If responsibility for the threat of violence is assumed, this is specifically stipulated in criminal law. Meanwhile, such a legislative technique does not formally meet the requirements of terminological accuracy. Therefore, as a broader term, violence should be replaced by the term “physical violence.” According to Art. 404 CCU, then, violence should include

blows that cause physical pain, beatings, torture, or other violent acts associated with causing physical pain or restricting freedom. The consequence of violence is physical pain or mild harm to health, taking into account the qualifying violent signs, according to Part 1 of Art. 404 CCU.

Despite different approaches to solving these issues, almost all authors who deal with the problems of qualifying complex violent criminal offenses consider a comparison of sanctions for a crime against the person to be the most effective criterion (Golovin et al. 2022). This criterion can undoubtedly be considered universal. On the one hand, the public danger inherent in crime and the degree of importance of a particular object of criminal legal protection are formally reflected in the sanction. On the other hand, this method of qualifying complex violent crime relies on the most formalized concepts.

It can be claimed that the general rule for qualifying violent crimes according to this criterion is that an accumulation of crimes occurs if the sanction of the criminal law norm establishing criminal responsibility for these crimes exceeds the sanction for multiple crimes established by the legislature (Smokov et al. 2022). In other words, an additional act included in a violent crime should be qualified in conjunction with it if the sanction for committing the additional act as an independent crime is higher than the sanction for the multiple crime.

Ganna Sobko (2020) notes that in some cases military crimes are committed under circumstances that warrant a more severe punishment in general criminal law. Art. 121 CCU defines grave bodily harm under aggravating circumstances (parts 1 and 2 of Art. 121 CCU) and establishes a punishment that significantly exceeds the sanction of Art. 404 CCU for violent acts against a commander. "In such cases, we have to deviate from the rules of competition of general and special norms, applying the general norm (part 1 or 2 of Art. 121 CCU). However, this would involve ignoring the danger of the military crime committed. Therefore, the crime must be qualified by the accumulation of crimes with the corresponding military and general punishment that entail a more severe punishment" (Sobko 2020).

3. Case law in relation to military violent criminal offenses: Analysis and qualification rules

Assessing whether an action is violent usually depends on the nature of the action itself. Firstly, one can hardly agree that in the military context, coercion is a sign of violent actions against a commander. However, the objective side of Art. 405 CCU is formulated in such a way that there is no place for coercion (as an independent sign). Part 1 of Art. 405 CCU refers exclusively to beating or another type of physical violence. One cannot agree with those authors who hide coercion in a subjective sign, i.e. a motive, "in connection with the performance of the commander's military service duties."

It should be mentioned that the motive of a criminal offense is “determined by social and psychological factors, objectified in the action of the subject and the motive that he/she realizes through the commission of a crime.” Meanwhile, coercion is an independent act that characterizes the objective side of a crime and consists in making demands of the victim. In our opinion, there are not sufficient grounds for considering coercion a sign of the objective side of violent actions against a commander.

Secondly, the essence of Art. 405 CCU “Threats or violence against a commander” is a general norm in relation to Art. 406 CCU “Violation of the statutory rules of relations between military personnel in the absence of relations of subordination.” It provides for liability for violent acts against a commander in general terms. Art. 404 CCU “Resistance to a commander or coercion of a commander into breaching official duties” provides for specific cases of violence (resistance and coercion). In case of a conflict between norms, there is a general rule (part 3 of Art. 40 CCU “Mental coercion”) that qualifies the resistance (coercion) according to a special norm of Art. 404 CCU.

Thirdly, before qualifying a criminal offense under Art. 405 CCU, it is necessary to check whether it involves resistance or coercion. The interpretation of the term “coercion” as a requirement that a commander violates “specific duties” or “a certain duty” or “commits a certain specific action” does not follow the law. Art. 404 CCU does not provide requirements that may lead to a violation of these norms. Therefore, in our opinion, coercion shall be understood as any threat of violating the military service duties by the commander.

This allows us to formulate the following private qualification rule: in order to qualify a crime under Art. 404 CCU as coercion of a commander or other person performing military service duties, it is necessary to establish that the offender demanded that these persons violate the military service duties using violence or the threat of violence. In this qualification, the degree of the requirements is not important.

3.1. Qualification of violent actions within the scope of military violent offenses

The judicial authorities do not always take into account the whole set of circumstances, which can lead to errors in the qualification of violent actions. For example, on May 22, 2019, the Railway District Court of Lviv heard the case of a private who was accused of putting forward an unlawful requirement to remove garbage from the barracks to a sergeant, who was his commander. For refusing to do so, the accused kicked the victim in the left side, causing mild harm. The court convicted the private for violent acts against his commander on the basis of Part 1 of Art. 405 CCU (Register of court cases 2019).

Meanwhile, such a qualification cannot be considered correct. In this case, a specific requirement related to violence was made in relation to the commander in order force him to perform certain actions. This requirement, taking into

account the official positions of the defendant and the victim, targeted the order of subordination, clearly contrary to the interests of the service, and the violence used by the offender was aimed at achieving this goal. Therefore, the offense committed by the private was intended to force the commander to violate his military service duties and required qualification under Part 1 of Art. 405 CCU "Threats or violence against a commander."

An important feature of intentional guilt in Art. 405 CCU is the fact that the offender must always act with direct intent to violate the relationship of subordination. In fact, this means that the subject of these crimes must be aware that they are committing violent acts against a commander. In the absence of such awareness, qualification under Art. 405 CCU is impossible.

An interesting example of resolving this problem is a criminal case of March 4, 2020 of Poltava District Court in the Poltava Region. In order to humiliate the honor and dignity of a colleague, the accused demanded that a junior sergeant bring sugar for tea, and for refusing to fulfill this unlawful requirement he beat the victim, inflicting multiple punches on his face and torso. These actions of the accused were qualified under Art. 405 CCU by bodies of preliminary investigation.

At the hearing, it was found that the accused and the victim had served in the same military unit for less than a week. He was not directly subordinate to the junior sergeant; he did not perform any tasks in the service with him and they practically did not communicate at all. As a result, he did not know about the victim's military rank of Junior Sergeant; at the time of the conflict, he did not see any insignia sewn on his uniform. Taking into account the above data, the court concluded that the accused had no intention of violating the relations of subordination and therefore re-qualified the offense under Part 1 Article 406 CCU (Register of court cases 2020).

However, we cannot agree with this decision. The offender's mistaking the official position of the victim is evidence of an actual error in relation to the object of the criminal offense. Therefore, in this case, the actions of the accused should be qualified according to the rule of actual error as an attempt to violate the statutory rules of relations between military personnel in the absence of relations of subordination under Part 3 of Art. 15 and Part 1 of Art. 406 CCU "Violation of the statutory rules of relations between military personnel in the absence of relations of subordination."

It should be noted that this kind of decision is an exception to the general rules for qualifying crimes of this category. They can only be recognized as correct if circumstances are established that undoubtedly indicate that the perpetrator did not know they were using violence against a commander, as was done by the court in this case. The corresponding private qualification rule shall be as follows: the qualification of violent acts against a commander is possible under Art. 405 CCU only if circumstances are established that undoubtedly indicate that the perpetrator knew about the status of the commander.

The question of qualifying the actions of a subordinate arose in a case of February 23, 2021 of Kostiantynivskiy City District Court in Donetsk Region, who when insulting a commander in connection with his military service duties or during

their execution, used violence on him. Thus, in the criminal case law it was established that in response to a legitimate remark of the warrant officer, who was responsible for a fleet of vehicles, a junior sergeant obscenely to the victim and struck him in the face, then beat him with many blows and kicks to the head and body. These actions were qualified under Part 2 of Art. 405 and Part 2 of Art. 406 CCU (Register of court cases 2021a).

This qualification cannot be accepted as correct. In this case, the insult became part of a more serious criminal offense. Thus, it does not involve violent actions against a commander and does not require additional qualifications. If the stage (intermediate stage) of committing a severe criminal offense was a less serious crime, the crime committed is covered by the norm indicating a severe criminal offense.

In this connection, the private rule of qualification shall be as follows: if a subordinate in the process of insulting a commander during the performance or in connection with the performance of military service duties uses violence or threatens to do so, the committed offense becomes a more serious crime provided for in Art. 405 CCU “Threats or violence against a commander.”

3.2. Humiliation of honor and dignity of one serviceman by another while on duty

In accordance with Art. 406 CCU “Violation of the statutory rules of relations between military personnel in the absence of relations of subordination,” humiliation of the honor and dignity of military personnel is one means of violating the statutory rules of relations between military personnel when there is no subordination between them. At the same time, Part 2 of Art. 406 CCU establishes the responsibility for one serviceman’s mockery of another during the performance or in connection with the performance of military service duties. In this regard, the question arises as to the delimitation of crimes under Arts. 405 and 406 CCU, which is of particular importance under martial law.

The mockery provided for by Art. 406 CCU “Violation of the statutory rules of relations between military personnel in the absence of relations of subordination” is manifested in the negative attitude of the offender toward the victim or the humiliation of their honor and human dignity, but not connected with presenting certain requirements of them, coercing them to violate the duties of military service, or desiring to obtain for themselves a privilege in the military unit.

In violation of the statutory rules of relations between military personnel when there is no subordination, humiliation of honor and dignity of victims occurs – along with other forms of illegal actions – in order to ensure such an environment in the military unit where individual military personnel fulfill the debts of recruits toward the so-called “grandfathers” (soldiers who have served for a long time in the army), such as doing them personal favors or creating for them easier conditions of service. To achieve these goals, “grandfathers” apply various forms of bullying and mockery, violence, or sexual perversion to younger soldiers.

Such actions are a manifestation of hazing in certain military units and should be qualified under Art. 406 CCU "Violation of the statutory rules of relations between military personnel in the absence of relations of subordination." This approach also corresponds to the general rules for the qualification of complex crimes: if a particular crime acts as a way of committing another one, which is always a heavier criminal offense, then there is no accumulation of offenses and the crime is qualified as a single criminal offense.

Thus, the difference lies in the intent of the guilty party. In mocking, the desire to humiliate the honor and dignity of the victim is the ultimate goal of illegal actions. At the same time, such actions are not related to making certain requirements to the victim, coercing them to violate the duties of military service, etc. A misunderstanding of this difference led to the court's erroneous decision in the following case. Being dissatisfied with the refusal of a soldier on duty to serve at the unit's checkpoint, a private struck him in the face with the edge of his palm, which did not cause damage to the victim's health. Taking into account the level of violence used, the offense was qualified by the court under Part 1 of Art. 406 CCU (Register of court cases 2022a).

However, we cannot agree with this legal assessment. Although the actions of the private were accompanied by humiliation of the honor and dignity of the victim, they were caused not by the intention to mock a colleague, but by dissatisfaction with his official activity and the desire to achieve proper fulfillment of duties at the checkpoint. Therefore, the offense was subject to qualification under Part 1 of Art. 405 CCU, as the preliminary investigation bodies qualified it. As for the humiliation of honor and dignity of the victim, it was part of the objective side of the violation of the statutory rules of relations that do not require additional qualifications under Part 1 of Art. 406 CCU.

A special qualification rule should be formulated as follows: if humiliation of the honor and dignity by one serviceman toward another during the performance or in connection with the performance of duties of military service is a way of violating the statutory rules of relations between servicemen between whom there is no subordination – i.e. related to making certain requirements, coercing them to violate the duties of military service, or the desire to obtain a privileged position in the military unit, etc. – the action shall be qualified under Art. 405 CCU.

3.3. Issues of delimitating violations of the statutory rules of relations between military personnel

The issue of delimiting the violation of the statutory rules of relations between military personnel when there is no subordination between them from crimes against the individual remains relevant due to the fact that not every act of violence of one soldier toward another constitutes a military crime. During military service, military personnel enter into military service relations regulated and protected by military legislation. In the process of mutual communication, on

the basis of the exercise of property, marital, familial, and other personal rights and freedoms, purely personal relations may arise between them. In specific cases, they may be accompanied by a socially dangerous violation of the general civil rights and freedoms of the military personnel participating in them, including with the use of violence.

As the court found, a private approached a table at which another soldier was having dinner and mockingly put a plate with leftover food in front of him. Consequently, the private demanded an explanation from the soldier in a secluded place, but he refused to talk and spoke with obscene language. In order to avenge this behavior, the private punched the soldier and fractured his jaw, due to which the victim was hospitalized for 27 days. The bodily injury was classified as severe (Register of court cases 2023a).

In its definition, the court pointed out that when deciding on the legal qualification of the offense, the courts examining this case did not take into account the fact that the physical violence of one soldier against another could be recognized as a military crime falling under the signs of Art. 406 CCU, encroaching on the established order of military service. It is applied in connection with the victim's performance of military service duties, or when the use of violence, although not directly related to the performance of military service duties, was associated with an obvious violation of the order of military relations and expressed a clear disrespect for the military unit.

In this case, the private inflicted bodily harm on the soldier out of revenge for the personal offense previously inflicted upon the victim, that is, by a motive unrelated to military service. These actions, which were a response to the inappropriate behavior of the victim, were committed on the basis of purely personal relations and did not affect the established order of official relations in the military unit. During the crime, neither the private nor the soldier was performing military service duties. Accordingly, there are no grounds for qualifying these actions under Art. 406 CCU, which establishes the responsibility of violating the statutory rules of relations between military personnel when there is no subordination between them. Instead, the criminal acts committed by the private were intentionally inflicting lesser bodily harm and did not contain signs of encroachment on the established order of military service. They were not military, but ordinary crimes against the person.

Thus, according to Art. 406 CCU, first of all, violent actions are subject to qualification when they are committed in connection with the victim's fulfillment of military service duties, for example, dissatisfaction with their conscientious attitude to service. Secondly, the basis for qualifying these actions under Art. 406 CCU is if they are committed not only in connection with the duties of military service, but in connection with other motives, if at the same time at least one of the military personnel (victim or perpetrator) was performing duties of military service. Thirdly, the crime, which is qualified under Art. 406 CCU, is committed not in connection with and not during the performance of military service duties, but is accompanied by a manifestation of obvious disrespect for the military unit,

a gross violation of order within the unit, normal rest, or leisure of personnel, or the desire of an individual to assert their superiority over recruits.

An example of the correct approach in resolving this issue is a criminal case against a junior sergeant who was accused of having punched another junior sergeant in the face in the barracks, causing a fracture to his lower jaw, that is, moderate damage to his health. His actions were qualified under Part 2 of Art. 405 CCU. At the hearing, the garrison military court found that the accused had used violence on the basis of personal relationships not related to military service, in particular, in connection with the suspicion that the victim had stolen his belongings.

At the same time, neither the defendant nor the victim was performing any specific duties of military service (general or special), despite the conflict between them occurring during the service hours established by the daily routine, but in a secluded place and without violating the order within the unit. Since the above-mentioned circumstances indicated an absence of signs of a criminal offense against military service in the actions of the junior sergeant, the court, taking into account the damage caused to the victim, reasonably requalified the offense to Part 1 of Art. 122 CCU "Intentional bodily injuries of moderate severity" (Melnik 2020).

In this regard, it is possible to propose the following qualification rule: the violence of one soldier against another can be recognized as a military crime (Art. 406 CCU) only if it serves as a means of violating the established procedure for military service and can be applied in the following cases:

- a) in connection with the victim's performance of military service duties
- b) during the performance of at least one of these duties
- c) when the use of violence, although not directly related to the performance of military service duties, was associated with an obvious violation of the order of military relations for the offender and expressed a clear disrespect for the military unit.

3.4. Violent acts committed against a chief during the performance of military service duties

A necessary sign of the objective side of a criminal offense provided for in Art. 404 CCU is the commission of violent acts against a commander during their performance of military service duties. According to the requirements of paragraph 1 of Art. 7 to the Law of Ukraine "On Military Law Enforcement Service in the Armed Forces of Ukraine," during the performance of their tasks, servicemen of the law enforcement service are given the right to demand from the servicemen of the Armed Forces of Ukraine – and other military formations formed in accordance with the laws of Ukraine, who are liable for military service, and from other persons in military uniform, dismissed from military service to the reserve forces, or retired with the right to wear it – observance of public order and rules for wearing military uniforms and suppression of offenses and actions that impede the implementation of the tasks and functions of the military law enforcement

service, and in case of failure to comply with these requirements, the right to apply coercive measures provided for by Arts. 9–11 of this Law (Bondarenko 2020).

The duties of military service is understood to include the performance of official duties established by military regulations, combat duty, and other special services and the execution of an order or task given or assigned by a commander (chief), etc. In this case, the chief is considered to have begun to perform their duties at any time, under any circumstances that require calling for the subordinate's obedience. Violent acts against the commander in these situations are subject to qualification under Art. 404 CCU.

On February 18, 2020, Dzerzhinsky District Court of Kharkiv considered a case regarding a warrant officer who had left the territory of the military unit at about 9 p.m. on August 24, 2017. He then began to demand from the soldier at the checkpoint of this military unit to permit him to return to the territory of the military unit. At the same time, the warrant officer was approached by a garrison patrol consisting of the patrol chief, who was in the rank of the senior soldier, and patrol soldiers. The chief of the patrol introduced himself, presented the warrant officer a certificate of the chief of the patrol and put forward a legal requirement for him to present documents certifying his identity, since there were all grounds for considering him a serviceman of the Armed Forces of Ukraine. In addition, the warrant officer was in a public place with obvious signs of alcohol intoxication. The fact that the warrant officer was in a state of alcohol intoxication is confirmed by Conclusion No. 168 of August 25, 2017 issued by the military unit; the examination was conducted at 00:15 a.m. on August 25, 2017. However, the warrant officer refused to comply with the legal requirements of the patrol and began to behave inappropriately by threatening the personnel of the patrol, and then intended to leave the scene of his violation of military discipline, that is, from the checkpoint of the military unit.

It should also be remembered that a crime can be qualified under Art. 405 CCU when a commander is not directly performing the duties of military service, but violence is used against them in connection with the performance of these duties. In such cases, using violence, the commander may be outside the military unit or place of service (rest, vacation, treatment, etc.). In some cases, violent acts against a commander can occur regarding the performance of military service duties, but on the grounds of personal hostile relations (for example, jealousy) and outside of a military setting. Such actions do not contain signs of crimes against military service and therefore are subject to qualification under the relevant articles of the CCU on crimes against the person (Sobko et al. 2023).

A special qualification rule can be formulated as follows: the violent actions of a subordinate against a commander cannot be qualified under Art. 404 CCU if the offender used violence against the commander during leisure time (rest, vacation, etc.) and for a motive not related to military service (personal hostile relations, jealousy, etc.). Such criminal acts shall be qualified as crimes against the person.

This allows us to formulate another special qualification rule: the violent actions of a subordinate against a commander can be qualified under Art. 404 CCU if the offender used violence against the commander in connection with their legitimate work in the service. If the violent acts became protection against unlawful violence by the commander, then the responsibility of the subordinate under this article is excluded. Such actions, depending on the specific circumstances, may be recognized as necessary or excessive defense, or as a crime against the person.

3.5. Infliction of grave bodily harm in crimes against the rules of statutory relations between military personnel

Let us consider in detail the possibility of implementing this rule on crimes against the order of statutory relations between military personnel. The average severity of harm to health in resistance, coercion, or violent acts against the commander and violation of the statutory rules of the relationship can be caused intentionally or through negligence. The intentional infliction of such damage in any case is covered by Part 2 of Art. 404, Part 2 of Art. 405, and Part 2 of Art. 406 CCU; an additional qualification under Article 122 CCU “Intentional bodily injuries of moderate severity” is not required. This qualification is due to the fact that the sanction for causing harm to health of moderate severity (Article 122 CCU) is less severe than for the corresponding components of military violent crimes.

This approach is observed in the case law. Thus, the military violent crime committed by the sergeant was correctly qualified by the court under Part 2 of Art. 406 CCU. The sergeant struck a soldier on the head with a stool several times for refusing to bring him a cigarette, causing him a moderate closed head injury (Register of court cases 2023a). Taking into account the absence of criminal liability for causing harm to health of moderate severity by negligence, it seems that if such an act was associated with resistance or coercion, then it should be qualified under Part 1 of Arts. 404–406 CCU on the basis of “use of violence.”

The infliction of grave bodily harm by negligence or by intention, though in the absence of qualifying signs of Art. 121 CCU “Intentional grave bodily harm,” should also be qualified under Part 2 of Art. 404 and Part 2 of Art. 405 CCU without additional qualification under Art. 121 CCU. This rule applies to damages caused in the process of non-statutory relations. Since Art. 405 CCU does not stand out as an independent qualifying sign of causing serious harm to health, this consequence should be regarded as serious and should be qualified in accordance with Part 3 of Art. 405 CCU. This qualification is due to the fact that sanctions in the relevant parts of Arts. 403, 405, and 406 CCU are stricter than the sanction in Part 1 of Art. 121 CCU.

An example of the correct qualification is the decision in the criminal case of May 7, 2021 of Beregovo District Court of the Transcarpathian region. Being dissatisfied with the service of a private (PERSON_1), another private (PERSON_2) struck him with a foot on the buttocks, causing the victim to fall and hit his head

on a wooden box. As a result of this blow, PERSON_1 received severe damage in the form of a closed blunt trauma to the cervical spine. Having correctly established that such a consequence was not foreseen in relation to the attack, although PERSON_2 should and could have foreseen it with the necessary attentiveness and foresight (a careless form of guilt), the military court reasonably qualified the crime under Part 3 of Art. 405 CCU (Register of court cases 2021b).

The most acute theoretical and practical issue is the qualification of military crimes under Arts. 404–406 CCU related to causing serious harm to the health of the victim under the circumstances specified in Parts 2 and 3 of Art. 121 CCU. Most judges adhere to this approach in the consideration of such cases. Thus, on February 12, 2022, Bila Tserkva City District Court of Kyiv Region considered the case of a private (PERSON_1), who tried to force a soldier of a later call (PERSON_2) to do push-ups from the floor in order to assert his superiority. When the latter refused, he struck him in the chest with a strong kick with a boot. By this action, PERSON_1 inflicted a closed chest injury on PERSON_2 that caused cardiac arrest and death. Taking into account the actual circumstances testifying to the intentional infliction of grave bodily harm to PERSON_2, which led to his death through negligence, the court reasonably recognized the crime as grave and qualified the actions of PERSON_1 under Part 3 of Art. 406 and Part 2 of Art. 121 CCU (Register of court cases 2022b).

However, such a solution to this problem cannot be considered indisputable. In the proposed approach, a double obligation is allowed since the accused would be brought to responsibility for causing grave bodily harm twice: first, under the relevant military articles, and second, under Art. 121 CCU. At the same time, in our opinion, it is rather difficult to give an unambiguous answer to this question due to the fact that the possibilities of general rules for qualifying crimes have been exhausted in solving the problem. Thus, the optimal solution to this issue is to establish a balance (compliance) between the sanctions of Arts. 404–406 CCU and Art. 121 CCU.

On June 13, 2023, Kropyvnytskyi Collegium of Judges of Kropyvnytskyi Court of Appeal issued a verdict regarding a soldier. He was found guilty and convicted for carrying bladed weapons without the permission provided by law and causing bodily harm to a commander in connection with military service duties with the use of weapons under martial law. The soldier was found guilty and sentenced under Part 4 of Art. 405 CCU to imprisonment for a term of five years and under Part 2 of Art. 263 CCU “Illegal handling of weapons, military supplies or explosives” to imprisonment for a term of one year. Based on Part 1 of Art. 70 CCU, by the accumulation of offenses and the more severe punishment absorbing the less severe one, the final punishment was determined to be imprisonment for a term of five years. On the basis of Art. 75 CCU, he was released on probation and a monitoring period of three years was established (Register of court cases 2023b).

The legislature, prescribing the responsibility for the commission of a criminal offense, must take into account the higher danger of these acts (basic and additional) in their unity. Moreover, the degree of public danger of a constituent criminal offense

is always higher than the additional act allocated from it. Otherwise, the purpose of constructing multiple crimes is lost, since the additional act acquires an equal social danger to the multiple crime, the responsibility for which takes into account this additional act (which cannot be considered correct). At the same time, before making appropriate changes to the Criminal Code of Ukraine, it is better to recognize the option of qualifying a crime committed in such cases by the accumulation of offenses. In this case, a legal fiction is created, i.e., the deviation from the general rule on conflicts between general and special norms and the qualification of such acts by the accumulation of offenses. Therefore, it should be remembered that the legal fiction in the qualification of crimes has ceased to be a new principle.

Summarizing the above, not all violence of one serviceman against another (whether chief or another person performing the assigned duties of military service with an equal, senior, or junior rank) should be considered a military crime. We would like to draw attention to the fact that under Art. 404 CCU only seven sentences were issued in 2019, two sentences in 2022, and three in 2023. Under Art. 405 CCU, 101 verdicts were rendered in 2019, four verdicts in 2020, eight in 2021, 45 in 2022, and 40 in 2023. Under Art. 406 CCU, since 2019 there have been only 95 sentences in total, out of which 14 sentences were issued in 2019, 15 sentences in 2020, 25 in 2021, 26 in 2022, and 10 during six months of 2023.

4. Statistics of criminal offenses in 2014, 2021, and 2022

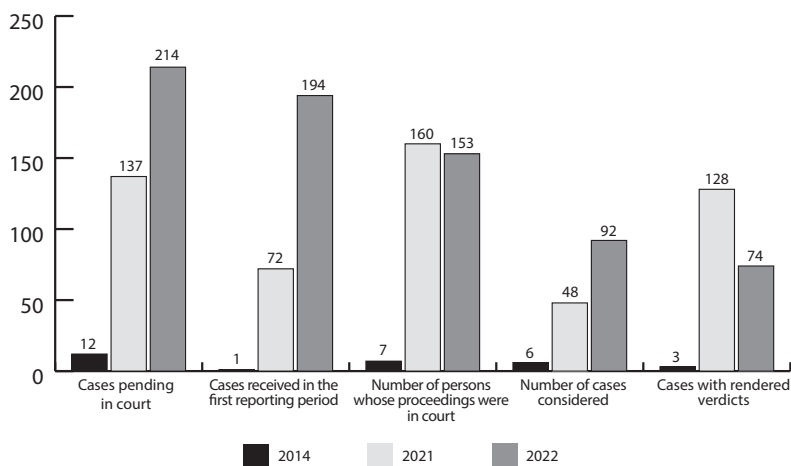
Criminal offenses against statutory relations between military personnel (Arts. 404–406 CCU) “Resistance to a commander or coercion of a commander into breaching official duties” and “Violation of the statutory rules of relations between military personnel in the absence of relations of subordination,” as noted above, share a number of common features that relate to violence. In this regard, it is necessary to consider the statistical data on these articles in the following order:

1. Before the beginning of Russia’s military aggression against Ukraine, we analyze the data from 2014.
2. During the ATO and Joint Forces Operation (JFO), which lasted eight years from 2015 to 2021, we consider the data from 2021.
3. Recent indicators, taken into account in the analysis, correspond to the time of Russia’s full-scale invasion of Ukraine (martial law).

Using this qualification, we trace the changes in violent criminal offenses in Ukraine. In 2014, statistical indicators are quite low throughout the section: only 12 criminal proceedings were before courts, one criminal case was received in the reporting period, seven individuals had proceedings in court, six cases were under consideration, three cases had verdicts rendered, no cases had reconciliation, no cases had a determination of guilt, no cases were returned by the prosecutor, and seven cases had closed proceedings in the case (Judiciary of Ukraine 2014).

In 2021, under Art. 404 CCU “Resistance to a commander or coercion of a commander into breaching official duties,” there were seven criminal proceedings in court, three cases received during the reporting period, seven persons whose proceedings were in court, two proceedings that were considered, one case with a rendered verdict, no cases with reconciliation, no cases with a determination of guilt, no cases returned by the prosecutor, one case was closed, one case was sent to determine jurisdiction, nine pending proceedings, and six individuals whose proceedings were not considered. Under Art. 405 CCU “Threats or violence against a commander,” there were 39 criminal proceedings in total: 13 cases were received in the reporting period, 40 had proceedings before courts, 13 cases were under consideration, 13 cases had verdicts, no cases had reconciliation, four cases had determination of guilt, no cases were returned by the prosecutor, no cases were closed, six cases were sent to determine jurisdiction, 46 proceedings were pending, and the proceedings of 26 individuals were not considered. Under Art. 406 CCU “Violation of the statutory rules of relations between military personnel in the absence of relations of subordination,” there were 101 criminal proceeding in court: 56 cases were received in the reporting period, 43 individuals had proceedings in court, 34 cases were under consideration, 113 cases had verdicts rendered, 33 proceedings were under consideration, 24 cases had verdicts, no cases had reconciliation, eight cases had determination of guilt, two cases were returned by the prosecutor, four cases were closed, four cases were sent to determine jurisdiction, 58 proceedings were pending, and the proceedings of 67 individuals were not considered (Judiciary of Ukraine 2021).

In 2022, under Art. 404 CCU, there were 12 criminal proceedings in court, nine cases were received in the reporting period, 16 persons had proceedings in court, three proceedings were considered, two cases had verdicts, no cases had reconciliation, no cases had determination of guilt, no cases were returned by the prosecutor, no cases were closed, one case was sent to determine jurisdiction, nine proceedings were pending, and the proceedings of 12 individuals were not considered. Under Art. 405 CCU, there were 102 proceedings in court, 90 cases were received in the reporting period, 101 individuals had proceedings in court, 56 cases were considered, 48 cases had rendered verdicts, no cases had reconciliation, no cases had determination of guilt, two cases were returned by the prosecutor, no cases were closed, six cases were sent to determine jurisdiction, 46 proceedings were pending, and the proceedings of 46 individuals were not considered. Under Art. 406 CCU, there were 90 criminal proceedings in court, 95 persons had proceedings in court, 46 cases were received in the reporting period, 33 proceedings were under consideration, 24 cases had verdicts, no cases had reconciliation, 38 cases had determination of guilt, no cases were returned by the prosecutor, no cases were closed, four cases were sent to determine jurisdiction, 57 proceedings were pending, and the proceedings of 62 persons were not considered (Judiciary of Ukraine 2022).

Figure 1. Statistics on the number of violent criminal offenses committed

Source: Own elaboration.

Analyzing Figure 1, it is necessary to consider indicators that an ever-increasing number of violent criminal offenses are being committed. During peacetime, the number of criminal offenses was even less than indicated in the table because the data are provided for all criminal offenses contained in Section 19 CCU. During the seven-year period of the ATO and JFO, the rates of these criminal offenses increased by 1140%. When comparing the data from the period of martial law, this indicator increased by 1780%. At the same time, when comparing the periods of the ATO and JFO, the number of violent criminal offenses increased by 158%. The same numbers remain true for all other indicators under analysis, except for the number of verdicts, which decreased twofold during martial law. This can be explained by the fact that the persons who commit these criminal offenses are at war or by the growing load of these criminal offenses in court. However, these determinants do not affect the problems of correct qualification. This trend definitely affects the relevance of the topic under study.

Problems arising during qualification are explained by this circumstance. In order to properly qualify criminal offenses, it is necessary to clearly determine the dividing lines between them. According to Oleh Shkuta (2020), “in fact, the entire qualification process involves the consistent separation of each sign of the committed act from the sign of other, related crimes. We can safely say that the delimitation of crimes is the reverse side of qualification.” Therefore, it can be argued that careful consideration and proper qualification of violent crimes in the military are important steps in ensuring justice and law and order in the army and society.

5. Strategy for reducing military violent criminal offenses

Taking into account the above-described case law in relation to military violent criminal offenses, as well as statistical data, we consider it necessary to introduce a strategy for reducing military violent criminal offenses and ensuring law and order under martial law. This requires a comprehensive and systematic approach at the national level.

First of all, the Ukrainian legislation should be adapted to the specifics of military violent criminal offenses and should establish appropriate punishments. In this regard, we consider it expedient to create a system of accounting and reporting on cases of military violent criminal offenses, which would be accessible to the public and international observers. Apart from that, a special support and rehabilitation program should be established for victims of military violent criminal offenses, including psychological, medical, and social assistance.

Moreover, one of the priority areas of work is the formation of transparent and effective law enforcement agencies. The professional training and ethics of military and law enforcement services should be ensured, as should the creation of mechanisms for monitoring their activities.

The key to an effective strategy is launching an information campaign. Such campaigns on the prohibition and unacceptability of military crimes aimed at raising the awareness of citizens will facilitate the publicity of this problem.

This strategy should be based on real data and should take into account the specifics of the war in Ukraine, as well as cooperation with existing programs and initiatives. The consistency and focus on practical results to improve security, law and order, and human rights protection under martial law is fundamental in this context.

Conclusions

Based on the general methodology and the above trends, we can draw the following conclusions: During martial law, there is an increase in the number of military violent criminal offenses, which may be due to increased tension and hostilities. Ukraine has been under martial law for almost two years, but changes at the legislative level have not taken place regarding the procedure for military service during the armed aggression.

The specifics of displaying violence in provisions establishing responsibility for criminal offenses against the statutory rules of relations between military personnel require special rules for their qualification. Due to the fact that violence in these criminal offenses has a large number of similar signs, one of the topical issues is their delineation in the process of criminal legal assessment.

The problem of delimiting criminal offenses against the statutory rules of relations between military personnel from related general violent criminal offenses is due to the fact that not all violence of one serviceman against another (whether a chief or another person performing the assigned duties of military service of equal, senior, or junior rank) should be considered a military crime. Therefore, the exact establishment of the main objective of a criminal offense plays an important role. To determine the orientation of violent actions of military personnel on the order of statutory relations between military personnel and their qualification as military crimes, it is necessary to take into account a number of special (private) qualification rules.

To address the issue of qualifying criminal offenses against the statutory rules of relations between military personnel with the use of violence, in conjunction with violent general criminal offenses, the main thing is to establish the volume of “violent” consequences in signs of violence in the specific composition of a military criminal offense. A universal way to deal with this issue is to compare sanctions for the corresponding complex military violent crime and crimes against the person.

The study indicates the need to introduce effective measures to counter military violent criminal offenses by, among other things, improving human rights mechanisms, reforms of the security sector.

Declaration of Conflict Interests

The authors declared no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Funding

The authors received no specific funding for this work.

References

- Babanly R.Sh. (2010). *The Threat of Murder: Meaning and Place in the System of Criminal Law of Ukraine*. Kyiv: V.M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Bodayevskiy V.P. (2010). *Criminal Liability of Servicemen for Selfish Encroachments on Military Property (Article 410 of the Criminal Code of Ukraine)*. Zaporizhzhia: Classical Private University.
- Bondarenko O.S. (2020). ‘Criminal liability for domestic violence in Ukraine.’ *Legal Horizons* 20(33), pp. 102–107. <https://doi.org/10.21272/legalhorizons.2020.i20.p102>

- Dyomenko S.V. (2009). 'Violence as a means of extortion: A criminal-legal analysis.' *Bulletin of Zaporizhzhya National University* 2, pp. 161–167.
- Golovin D., Nazymko Y., Koropatov O., and Korniienko M. (2022). 'Electronic evidence in proving crimes of drugs and psychotropic substances turnover.' *Access to Justice in Eastern Europe* 5(2), pp. 156–166. <https://doi.org/10.33327/ajee-18-5.2-n000217>
- Gurtovenko O.L. (2008). *Mental Violence in the Criminal Law of Ukraine*. Odesa: National Law Academy.
- Karpenko M.I. (2019). *War Crimes: Issues of Theory, Legislation and Practice*. Kyiv: National Academy of Management.
- Khavronyuk M.I. (2003). *War Crimes: Legal Commentary*. Kyiv: A.S.K.
- Korniienko M.V., Petrunenko I.V., Yena I.V., Pankratova K.O., and Vozniakovska K.A. (2020). 'Negative effects of corruption offenses for the country's economy.' *International Journal of Management* 11(5), pp. 1072–1083. <https://doi.org/10.34218/IJM.11.5.2020.098>
- Kovalova O., Korniienko M., and Postol O. (2019). 'Ensuring of child's dignity as a principle of modern education: Administrative and legal aspects.' *Asian International Journal of Life Sciences* 21(2), pp. 341–359.
- Kupar D.Yu. (2017). 'Measures provided for by the Disciplinary Statute of the Armed Forces of Ukraine: concepts, types, subjects and procedure of application along with exemption from criminal liability for committing crimes against the order of military service.' *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series "Legal Sciences"* 2(3), pp. 170–175.
- Melnyk D.S., Parfilyo O.A., Butenko O.V., Tykhonova O.V., and Zarosylo V.O. (2022). 'Practice of the member states of the european union in the field of anti-corruption regulation.' *Journal of Financial Crime* 29(3), pp. 853–863. <https://doi.org/10.1108/JFC-03-2021-0050>
- Melnyk V.I. (2020). 'Administrative and legal support of the national anticorruption bureau of ukraine as a subject of ensuring of functioning the system of economic security of the state.' *Legal Horizons* 21(34), pp. 65–70.
- Navrotsky V.O. (1997). *War Crimes. A Special Part of International Criminal Law*. Zhytomyr: Zhytomyr Ivan Franko State University.
- Omelchuk O.M., Haiur I.Y., Kozytska O.G., Prysiashna A.V., and Khmelevska N.V. (2022). 'Analysis of the activities of law enforcement authorities in the field of combating crime and corruption offences.' *Journal of Money Laundering Control* 25(3), pp. 700–716. <https://doi.org/10.1108/JMLC-07-2021-0073>
- Panov M.I. (2006). *Crimes Against the Established Order of Military Service (Military Crimes)*. Kharkiv: Kharkiv Legal.
- Panov M.I. (2010). *Selected Scientific Works on the Problems of Jurisprudence*. Kharkiv: In Yure.
- Semenets-Orlova I., Rodchenko L., Chernenko I., Druz O., Rudenko M., and Poliuliakh R. (2022). 'Requests for public information in the state administration in situations of military operations.' *Anuario De La Facultad De Derecho. Universidad De Extremadura* 38, pp. 249–270. <https://doi.org/10.17398/2695-7728.38.249>

- Shkuta O.O. (2020). 'Crimes in the military sphere: Reasons and conditions.' *European Reforms Bulletin* 2, pp. 74–77.
- Smokov S.M., Horoshko V.V., Korniienko M.V., and Medvedenko S.V. (2022). 'Rule of law as a principle of criminal procedure (on materials of the European Court of Human Rights).' *Pakistan Journal of Criminology* 14(3), pp. 37–46.
- Sobko G., Chenshova N., Viunyk M., Duiunova T., and Palii E. (2023). 'Characteristics of punishment for property embezzlement and appropriation by military personnel through abuse of office.' *Legality: Jurnal Ilmiah Hukum* 31(1), pp. 157–180.
- Sobko H.M. (2020). *Mental Violence: Criminological and Criminal Legal Principles of Countermeasures*. Kyiv: Helvetica Publishing House.
- Utkina M.S. (2020). 'On the issue of criminal liability for violations of intellectual property rights.' *Legal Horizons* 21(34), pp. 101–104.
- Voloshyna Yu.V. (2017). 'General social prevention of threats of physical violence: Regulatory and legal support.' *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs* 3, pp. 231–237.

Internet sources

- Judiciary of Ukraine (2014). *Form 1. Report of the courts of first instance on the consideration of cases of criminal proceedings*, Court.gov.ua. Available online: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/lkflghkjlh [06.03.2024].
- Judiciary of Ukraine (2021). *No. 1-k Report of the courts of first instance on consideration of materials of criminal proceedings*, Court.gov.ua. Available online: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvitnist_21 [06.03.2024].
- Judiciary of Ukraine (2022). *No. 1-k Report of the courts of first instance on consideration of materials of criminal proceedings*, Court.gov.ua. Available online: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022 [06.03.2024].

Court cases

- Register of court cases (2019). Case No. 462/2121/19. Available online: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81892141> [06.03.2024].
- Register of court cases (2020). Case No. 545/142/20. Available online: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88003756> [06.03.2024].
- Register of court cases (2021a). Case No. 233/649/21. Available online: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95083425> [06.03.2024].
- Register of court cases (2021b). Case No. 297/255/21. Available online: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96849771> [06.03.2024].
- Register of court cases (2022a). Case No. 303/3642/22. Available online: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104605376> [06.03.2024].
- Register of court cases (2022b). Case No. 357/9028/22. Available online: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107792941> [06.03.2024].

Register of court cases (2023a). Case No. 237/1566/23. Available online: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110834907> [06.03.2024].

Register of court cases (2023b). Case No. 11-kp/4809/219/23. Available online: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111514896> [06.03.2024].

Liudmyla Dubchak ■

The development of criminal law and criminal executive policy in Ukraine (during the period of independence) concerning juveniles who have committed a prohibited act

Rozwój prawa karnego i polityki wykonywania kar w Ukrainie (w okresie niepodległości) w odniesieniu do nieletnich, którzy popełnili czyn zabroniony

Abstract: In every society, resocialising juveniles who have committed a prohibited act and fully reintegrating them back into society remains a pressing issue to resolve. Societies devise various unique approaches to address these challenges. Ukraine has established its own distinct model encompassing prevention, deterrence, punishment and resocialisation, specifically tailored for juveniles.

The article examines the principles of criminal liability for juvenile offenders in Ukraine, detailing the system of criminal penalties and social rehabilitation measures applied to them. It delves into the evolution of punitive policies for juveniles in Ukraine since gaining independence, highlighting the conditions of their detention in Ukrainian penal institutions and how they differ from those for adult convicts. Additionally, it discusses the institutional development of penitentiaries in Ukraine.

The focus was placed on the factors shaping the development of criminal and criminal executive policies in independent Ukraine, notably the shift in the state's trajectory towards democratic and civilised principles, adherence to the rule of law and Ukraine's integration into European frameworks. The article scrutinises changes to the legal framework regulating the sentencing of juveniles for criminal offences, and changes in the conditions under which juveniles serve their sentences. It highlights the gradual transformation of the approach to juvenile criminal punishment, underscored by an increasing recognition of the need for novel methods of resocialising juveniles in order to facilitate their reintegration into a healthy social environment.

Dr Liudmyla Dubchak, Ukraine; research fellow at the Center for Criminological Analysis at the University of Warsaw, Poland, lyudmyla.dubchak@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-7585-405X

The article also examines the fluctuating trends in juvenile crime rates. Since the 2000s, there has been a significant decrease in the number of juveniles sentenced to imprisonment due to positive developments within the state, the humanization of criminal law, and the broader implementation of alternative forms of punishment for juvenile offenders. The introduction of probation in Ukraine has also played a positive role.

Keywords: criminal offense, juvenile crime, guilt, juvenile delinquency, juvenile criminal punishment, educational colony

Abstrakt: W każdym społeczeństwie resocjalizacja młodych osób, które dopuściły się czynu zabronionego, pozostaje ważnym problemem do rozwiązania. Ukraina ma własny model profilaktyki, przeciwdziałania przestępczości, karania i resocjalizacji, w tym nieletnich sprawców przestępstw.

W artykule dokonano analizy zasad odpowiedzialności karnej nieletnich sprawców przestępstw w Ukrainie, opisano system kar kryminalnych i środków resocjalizacyjnych stosowanych wobec takich osób. Opisane zostały zmiany w polityce karnej Ukrainy wobec nieletnich sprawców – od odzyskania niepodległości do dzisiaj. Koncepcja karania nieletnich sprawców stopniowo zmieniała się, obrano nowy kierunek traktowania ich, co miało związek z rosnącą świadomością konieczności stosowania nowych metod oddziaływania resocjalizacyjnego na nieletnich w celu zapewnienia im powrotu do pełnowartościowego, zdrowego życia. W artykule zwrócono także uwagę na warunki izolacji nieletnich w zakładach karnych Ukrainy i ich odmienność od warunków, w jakich przebywają osoby dorosłe. Artykuł analizuje również dynamikę zmian liczby przestępstw popełnianych wśród nieletnich.

Słowa kluczowe: przestępstwo, przestępczość nieletnich, вина, czyny zabronione popełniane przez nieletnich, karanie nieletnich, kolonia wychowawcza

Introduction

Addressing the challenges of social resocialisation and potential punishment for juveniles who have committed prohibited acts remains pertinent in contemporary society. This prompts the question of whether society should opt for punitive measures or adopt alternative responses towards young individuals who have made mistakes in their lives.

Engaging in prohibited activities and displaying negative behaviour is a societal phenomenon among juveniles. Across societies, including Ukraine, there are ample instances of juveniles committing punishable offences, including general crimes. However, over the past two decades, there has been a notable trend of declining numbers of criminal offences and crimes being committed by juveniles in Ukraine. Since 2000, their frequency has decreased nearly tenfold. However, the prevalence of prohibited acts remains significant in society. For instance, in 2020 local general courts heard 3,420 criminal proceedings involving juveniles; in 2021, this figure decreased to 2,997. Out of these cases 3,094 were concluded (3,006 in 2021), resulting in sentences being handed down to 1,846 juveniles in 2020 and to 1,742 in 2021. Consequently, 2,048 juveniles were sentenced in Ukraine in 2020, compared to 1,695 in 2021.

It is worth noting that Ukraine's state resocialisation policy towards juveniles during peacetime independence has undergone significant changes, emphasising the humanisation of criminal and criminal executive law. This shift has been influenced by the advancement of democratic values within the state.

Ukraine's punitive and resocialisation policy concerning juveniles who have committed criminal offences has increasingly prioritised the fundamental principles of the rule of law. A crucial aspect of this policy has been the incorporation of the UN Convention on the Rights of the Child, dated 20 November 1989 (Konventsiiia 1989), and the Final Recommendations of the Committee on the Rights of the Child. These efforts are aimed at aligning the primary objectives of the state's youth policy.

At that time, significant changes occurred in the organisation of the criminal justice system for incarcerated juveniles. There was a notable shift towards prioritising the provision of adequate conditions for housing juvenile offenders in closed facilities, as well as their education and academic achievements, fostering socially beneficial skills, addressing moral and spiritual needs and promoting their overall health.

However, in comparison with other countries, Ukraine maintains its unique approach to juveniles who have committed prohibited acts. This divergence is particularly evident when compared to countries like Poland. In Ukraine, the determination of how to treat a juvenile who has committed a prohibited act falls within the realm of criminal law. Additionally, there is no single legal document in Ukraine that comprehensively regulates the treatment of juveniles who have committed offences, whether they are misdemeanors or crimes.

The primary normative legal documents in Ukraine governing the treatment of juveniles who have committed offences include:

- Law of Ukraine “On bodies and services for children and special institutions for children” (dated 24 January 1995) (1995. No. 20/95-BP);
- Criminal Code of Ukraine (Chapter XV: Peculiarities of criminal responsibility and punishment of juveniles) (adopted on 5 April 2001, entered into force on 1 September 2001) (2001. No. 2341-III), which replaced the Criminal Code of the Ukrainian SSR, which was adopted in 1960 (1960. No. 2001-05);
- Criminal Executive Code of Ukraine (Chapter 21: Peculiarities of serving a sentence in the form of deprivation of liberty by convicted women and juveniles) (dated 11 July 2003, entered into force on 1 January 2004) (2003. No. 1129-IV), which replaced the Correctional Labour Code of Ukraine, adopted in 1970 (1970. No. 3325-07);
- Criminal Procedure Code of Ukraine (Chapter 38: Criminal proceedings against juveniles) (from 13 April 2012, entered into force on 20 November 2012) (2012. No. 4651-VI), which replaced the Criminal Procedure Code of Ukraine adopted in 1960 (1960. No. 1001-05);
- Law of Ukraine “On Probation” (Article 12: Peculiarities of probation for juveniles) dated 5 February 2015 (2015. No. 160-VIII).

This raises the question of how to treat prohibited acts of juveniles. Is it possible to define them as crimes and to give this concept the same characteristics as illegal acts committed by adults?

1. Definition and classification of criminal offences in the criminal legislation of Ukraine, and the criminal responsibility of juveniles for such offences

The Criminal Code of Ukraine delineates the notion of a crime as a category within criminal offences. As per Article 11(1) of the Criminal Code of Ukraine, a criminal offence is “a socially perilous criminal act (action or inaction) perpetrated by the perpetrator of the offence” (2001. No. 2341-III). In accordance with Article 12(1), criminal offences are classified into two categories: criminal misdemeanors and crimes (2001. No. 2341-III). Criminal liability is established for criminal offences under the criminal legislation of Ukraine. A criminal misdemeanor, a category of criminal offences defined in the Criminal Code (Article 12(2)), constitutes a less socially perilous act (or inaction), for which criminal liability entails fines or other penalties not involving deprivation of liberty (2001. No. 2341-III). Conversely, a crime, as outlined in the Criminal Code of Ukraine, represents a more socially perilous act.

Crimes, as stipulated in Article 12(3), are categorised into minor, serious and especially serious crimes, each of which entails a corresponding measure of punishment as determined by the Criminal Code of Ukraine. According to its Article 12:

- a minor crime is defined as “an action (or inaction) for which the primary penalty is a fine amounting to no more than ten thousand tax-free minimum incomes of citizens or imprisonment for a duration of no more than five years”;
- a serious crime is characterised as “an act (or inaction) for which the primary penalty is a fine not exceeding twenty-five thousand tax-free minimum incomes of citizens or imprisonment for a duration of no more than ten years”;
- an especially serious crime is defined as “an action (or inaction) for which the primary penalty is a fine exceeding twenty-five thousand tax-free minimum incomes of citizens, deprivation of liberty for a duration exceeding ten years or life imprisonment” (2001. No. 2341-III).

According to the Criminal Code of Ukraine, criminal liability may be incurred for any criminal offence, including those committed by juveniles. In Ukraine, juveniles can be held criminally liable. In accordance with Article 3(12) of the Criminal Procedure Code of Ukraine, a juvenile is defined as “a minor, as well as a child between the ages of fourteen and eighteen” (as per Article 3(11), “a minor is a child below the age of fourteen”) (2012. No. 4651-VI).

According to Article 22(1) of the Criminal Code, juveniles – specifically individuals who have reached the age of 16 (or in certain cases, 14) prior to committing a criminal offence – are liable for criminal responsibility (2001. No. 2341-III). According to Article 22(2) of the Criminal Code of Ukraine, criminal liability can be incurred between the ages of 14 and 16 for committing a range of serious crimes. These include premeditated murder (Articles 115–117), an assault on the life of a state or public figure, law enforcement officer, member of a public formation for the protection of public order and the state border, military serviceman, judge, people's assessor or juror in connection with the administration of justice, barrister or representative of a person in connection with providing legal aid or representative of a foreign state (Articles 112, 348, 379, 400 and 443), intentional grievous bodily harm (Article 121 and para. 3 of Articles 345, 346, 350, 377 and 398), cruelty to animals (Article 299), intentional bodily harm of moderate severity (Article 122, para. 2 of Articles 345, 346, 350, 377 and 398), sabotage (Article 113), banditry (Article 257), terrorist act (Article 258), hostage-taking (Articles 147 and 349), rape (Article 152), sexual violence (Article 153), theft (Article 185, para. 1 of Articles 262 and 308), robbery (Articles 186, 262 and 308), brigandage (Article 187, para. 3 of Articles 262 and 308), extortion (Articles 189, 262 and 308), intentional destruction or damage to property (para. 2 of Articles 194, 347, 352 and 378 and paras 2–3 of Article 399), damage to roads and vehicles (Article 277), hijacking or seizing railway rolling stock, air, sea or river vessel (Article 278), illegal possession of a vehicle (paras 2–3 of Article 289) and hooliganism (Article 296) (2001. No. 2341-III).

Considering the definitions of criminal offences, crimes and criminal liability as outlined in the Criminal Code of Ukraine, the Ukrainian legislature does not differentiate their characteristics concerning juveniles, except for those related to age. Criminal liability can be imposed on both adults and juveniles over the age of 16, and for certain serious crimes, from the age of 14. For juveniles, criminal liability assumes somewhat less severe forms, as stipulated in the corresponding Chapter XV of the General Part of the Criminal Code of Ukraine.

2. Changes to the system of penalties for criminal offences committed by juveniles since Ukrainian independence

Since gaining independence in peacetime, Ukraine's modern state resocialisation policy regarding juveniles has made significant strides towards implementing the core principles outlined in various international documents. Notably, these include the Geneva Declaration of the Rights of the Child, adopted by the General Assembly of the League of Nations in 1924 (Geneva Declaration 1924), the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950),

the Minimum Standard Rules of the United Nations for the Administration of Juvenile Justice (Minimalni standartni 1985), the Convention on the Rights of the Child (approved by the United Nations on 20 November 1989, ratified by the Parliament of Ukraine on 27 February 1991 [No. 789XI] and entered into force in Ukraine on 27 September 1991 (Konventsiiia 1989)) and the Rules of the United Nations for the Protection of Juveniles Deprived of Their Liberty (adopted on 14 December 1990 within the framework of the eighth UN Congress (Rezoliutsiia 45/113 1990)).

The implementation of the core principles outlined in international documents commenced alongside changes in Ukraine's overall state policy and was closely linked with amendments to legislation governing the treatment of juveniles who have committed a prohibited act, i.e. a criminal offence. Starting from the 1990s, and particularly following Ukraine's independence, as the country defined its national development trajectory based on democratic values and the rule of law, reforms in criminal justice and enforcement concerning juvenile offenders gained momentum.

The initial wave of changes in the juvenile punishment system commenced with the adoption of Resolution No. 88 by the Cabinet of Ministers of the Ukrainian SSR on 11 July 1991 (Postanova 88/1991). This document outlined the direction of reforms in Ukraine's criminal executive system, laying out crucial steps for implementing the state's criminal executive policy and focussing on humanising punishment for juveniles. It specifically addressed the conditions of juvenile convict punishment, emphasising a shift towards social reorientation in executing punishments. The document stressed adherence to international human rights norms, principles of legality, humanism, democracy and justice, as well as the differentiation and individualisation of educational interventions for convicts.

The foundation of the reform outlined in this Resolution stemmed from the Declaration on the State Sovereignty of Ukraine (Deklaratsiia 1990) and the adoption of the UN Minimum Standard Rules for the Treatment of Prisoners in 1955 (Minimalni standartni 1955). Subsequent steps for reforming the penal system for juvenile convicts were then determined.

Initially, the objective was to enable convicted juveniles to serve their sentences within their local communities. As outlined in Article 2 of the Resolution: "To ensure that sentences are primarily served in the areas where individuals reside, the establishment of interregional facilities for housing convicted juveniles and women is to be organised, including the provision of pre-trial detention facilities for these specified groups" (Postanova 88/1991).

Secondly, the objective was to amend the Criminal and Criminal Executive Codes to regulate legal norms concerning the separate detention of juvenile and adults convicts in order to minimise the negative influence of the latter. According to Article 6 of the Resolution, "Specifics of Adult Detention", it was directed to:

undertake efforts to reduce the number of convicts in educational and labour colonies. To facilitate the restriction of social interactions of adolescents, juvenile colonies were to be established in most regions of the republic. Additionally, for the utmost

protection of juvenile convicts from the adverse influence of adult offenders, the establishment of special pretrial detention centres within the educational and labour colonies in regional centres of the republic was mandated. (Postanova 88/1991)

The resolution called for the creation of a distinct type of penal institution for juveniles. Initially, specialised educational and labour centres were to be established, with separate departments designated for housing different categories of juvenile convicts. This arrangement was intended to tailor and individualise the management and conditions for individuals serving sentences, considering factors such as their prior criminal history (including the nature and severity of their offences) and their progress in rehabilitation.

Thus, the Resolution emphasised the need for:

a phased transition of educational and labour colonies into specialised educational and labour centres, alongside the provision for the operation of centres accommodating individuals who had previously served prison sentences and convicts under semi-free regime conditions, with the purpose of preparing them for eventual release. (Postanova 88/1991)

Thirdly, the objective was to establish a unified regime for penal institutions housing juveniles and to allow convicted juveniles who have reached the age of majority to be released from correctional labour colonies. Additionally, measures aimed at reducing the social isolation of incarcerated teenagers and enhancing public involvement in the educational process were to be implemented.

Fourthly, there was a proposal to introduce a novel form of criminal punishment: the restriction of liberty. As outlined in Article 7 of the Decree, it was not to involve incarceration and was intended to replace existing forms of punishment such as imprisonment in settlement colonies, conditional imprisonment with mandatory work participation and conditional release from incarceration with mandatory work involvement. This penalty could be imposed on a juvenile provided that they were physically capable and had no prior convictions (Postanova 88/1991).

All the objectives outlined in the Resolution were to be carried out by developing regulations governing an educational and labour institution, an educational and labour centre for juveniles who have committed crimes, a colony, a prison and a pretrial detention centre. These regulations were specifically mentioned in the Resolution (Postanova 88/1991).

The subsequent significant strides in reforms within the criminal justice and correctional systems for juveniles took place in 1994, when the Cabinet of Ministers of Ukraine approved the "Programe for Aligning Detention Conditions of Prisoners, Pretrial Detainees, and Medical and Labour Rehabilitation Centres with International Standards" (Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy No. 31/1994). The Programe underscored the importance of establishing conditions conducive to facilitating effective educational intervention and resocialisation for juveniles in prisons. Although the term "resocialisation" was not explicitly used in the document, there was a clear emphasis on creating conditions for educational

intervention with teenagers. Such intervention entailed arranging supervised physical education and sport within educational and labour colonies, as well as concerts and performances, and assigning representatives from physical education organisations to engage with them (Ministry of Youth and Sports, Ministry of Culture, Ministry of Internal Affairs, local state administrations) (Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy No. 31/1994).

Furthermore, reforms in the juvenile punishment system were implemented following the adoption of the Law of Ukraine “On Amendments and Additions to Legislative Acts of Ukraine on the Regulation of Certain Issues Related to the Conditions of Serving Sentences by Convicts” on 27 July 1994 (1994. No. 137/94-BP). This law amended the Correctional Labour Code of Ukraine (1970. No. 3325-07), particularly the provisions governing the conditions in which juveniles serve sentences and delineating the rights of juveniles. These changes are outlined below.

As per this law, juveniles were granted the option to acquire food and essential items through cash-free transactions using funds earned whilst incarcerated or received through transfers (1994. No. 137/94-BP). Furthermore, according to Article 57, the provision of food, clothing, footwear, undergarments and utility services to convicted juveniles was to be supplied at no cost (1994. No. 137/94-BP). Article 81, “Application of Security Measures to Persons Deprived of Liberty”, prohibited special measures against juveniles, except in instances where they engage in a group attack endangering the lives or well-being of the correctional labour institution staff or others, or in cases of armed resistance (1994. No. 137/94-BP).

Another significant milestone in the reform of the juvenile punishment system, aimed at fulfilling the objectives outlined in Resolution No. 88 of the Cabinet of Ministers of the Ukrainian SSR “On the main directions of reforming the criminal executive system in the Ukrainian SSR” dated 11 July 1991 (Postanova 88/1991), and in accordance with the principles of the Convention on the Rights of the Child (adopted by the UN on 20 November 1989, entered into force on 2 September 1990, ratified by the Parliament of Ukraine on 27 February 1991 [No. 789XI] and entered into force on 27 September 1991 (Konventsiiia 1989)), was the enactment in 1995 of the Law of Ukraine “On bodies and services in the affairs of juveniles and special institutions for juveniles” (1995. No. 20/95-BP). The law delineated the types of entities and services catering for juveniles, as well as special institutions for juveniles, specifying their objectives, fundamental principles and operational framework (1995. No. 20/95-BP).

According to the Law, the entities and services for juveniles, along with the designated special institutions for juveniles, are mandated to provide social protection and undertake measures for the prevention of delinquency among this demographic. The Law further stipulates that the special state institutions responsible for juvenile social protection and crime prevention encompass those tasked with executing punitive measures for criminal acts and facilitating the correction and rehabilitation of offenders. These specialised institutions are referred to as penitentiaries. The establishment and operations of specialised educational

institutions are governed by criminal executive legislation. Consequently, this law delineated specific provisions for the treatment of juveniles, even within the context of serving a sentence.

Substantial changes in the treatment of juveniles within special penitentiaries began to materialise during the 2000s, spurred by several influencing factors. Ukraine's accession to the Council of Europe played a pivotal role in driving further reforms within the country's criminal justice and correctional systems. Ukraine officially joined the Council of Europe on 9 November 1995, following the adoption of a corresponding resolution by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe which endorsed Ukraine's admission (26 September 1995) (Vysnovok No. 190 1995). This event catalysed a heightened commitment from Ukrainian authorities to implement reforms across various aspects of society, with a particular focus on the execution of criminal penalties.

Ukraine's membership in the Council of Europe entailed specific obligations for the state to align various sectors of legislation with European standards, including criminal justice and the correctional system. Significant emphasis was placed on harmonising criminal legislation with international norms. A crucial requirement was to adhere to key European legal instruments ratified by the Parliament of Ukraine, notably the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman, or Degrading Treatment or Punishment. These documents hold direct legal force and necessitated compliance.

The subsequent phase of changes in Ukraine's criminal and correctional policies commenced in the early 2000s, coinciding with the country's official declaration of a foreign policy trajectory aimed at European integration and the ultimate goal of potentially acceding to the European Union.

On 14 September 2000, the President of Ukraine issued a decree endorsing the "Programe of Ukraine's Integration into the European Union" (Prohrama intehtatsii Ukrainy 2000). These measures outlined Ukraine's ensuing obligations to align newly enacted legislative measures with European legal norms and to introduce legal frameworks akin to those observed in Western European countries.

Responding to the demands of the era, on 5 April 2001, the Parliament of Ukraine passed a new Criminal Code (2001. No. 2341-III), superseding the previous Criminal Code enacted in 1960 during the Soviet era (1960. No. 2001-05). The new Criminal Code of Ukraine brought about significant changes to the framework governing the criminal punishment of juveniles, offering a fresh interpretation of juvenile criminal responsibility and the corresponding penalties.

A significant innovation introduced by the new Criminal Code of Ukraine (2001. No. 2341-III) was the inclusion of a separate chapter (Chapter XV) within the General Part dedicated to regulating the criminal responsibility and punishment of juveniles. This chapter outlined a special approach to juvenile criminal responsibility that considers factors such as age, socio-psychological characteristics, psychophysical development and other pertinent features of juvenile offenders.

One notable addition to the 2001 Criminal Code was community service as a form of punishment available to juveniles. Another noteworthy innovation was the increased emphasis on fostering a more open environment for external communication within institutions that administer punishments for juveniles.

Since the early 2000s, considerable attention has been directed towards fostering collaboration between educational colonies and various state institutions and the public. Specifically, on 24 January 2001, the President of Ukraine issued a decree titled “On additional measures to ensure the implementation of the National Programme ‘Children of Ukraine’ for the period until 2005” (Ukaz 42/2001). Item 96 of this decree outlined the need to establish youth counseling centres within correctional and labour colonies to provide social services for juveniles. These innovations were reflected in the newly enacted Criminal Executive Code of 11 July 2003 (effective from 1 January 2004) (2003. No. 1129-IV).

The adoption of the new Criminal Executive Code marked the establishment of a distinct legal framework for Ukraine’s criminal executive system, significantly differing from its predecessor. For the first time in the history of legislation governing the execution of punishments, the principles of criminal and executive legislation were codified within the Criminal and Executive Code (Szkuta 2018: 232). Prior to the enactment of the Criminal and Executive Code, educational and labour colonies were governed by the Correctional and Labour Code of Ukraine, which was originally enacted in 1970 (with subsequent amendments), but ceased to be valid as of 1 January 2004 (1970. No. 3325-07). According to the 1969 Correctional Labour Code, juvenile penal institutions were referred to as educational and labour colonies, underscoring the emphasis on labour education in the execution of punishments. The approaches and methodologies employed in working with juveniles mirrored those used with adults. The Code established the squad system for organising the daily life of juveniles. The legal standing of convicts, primary methods of correction and re-education, educational strategies, internal procedures, daily schedules and systems of incentives and penalties were aligned with those used for adults.

With the enactment of the Criminal Executive Code in 2003, there was a shift in the approach to organising the system for punishing and correcting juveniles. It introduced a dedicated Chapter 21, titled “Special Provisions for Serving a Sentence in the Form of Deprivation of Liberty for Convicted Women and Juveniles” (2003. No. 1129-IV), which addressed issues related to the execution of punishments for juveniles.

As per the Criminal Executive Code enacted in 2003, the public – comprising representatives of state authorities, local self-government bodies, public organisations and parents – was mandated to play a significant role in establishing conditions conducive to the successful resocialisation of juveniles who had run afoul of the law, achieved through their re-education and integration into community life. Thus, the Code (Article 149) emphasised the need to establish institutions within educational colonies to aid the colony administration in various matters:

organising the educational curriculum and enhancing the colony's material and technical resources, addressing social protection concerns for convicts, managing employment and living arrangements for released individuals and appointing boards of trustees comprising representatives from state authorities, local self-government bodies and public organisations. The formation and operation of these guardianship councils are outlined in a regulation endorsed by the Cabinet of Ministers of Ukraine (2003. No. 1129-IV).

To adequately regulate the legal aspects of other institutions collaborating with juveniles in educational colonies, the Cabinet of Ministers of Ukraine passed Resolution No. 429 on 1 April 2004, titled "On the Approval of Regulations on Supervisory Commissions and Boards of Trustees at Special Educational Institutions" (Postanova 429/2004). This resolution delineated the functions, responsibilities and authority of supervisory boards, specifying their role in overseeing and supporting special educational institutions.

In 2013, the Ministry of Justice of Ukraine approved the Typical Regulations on Parent Committees at Educational Colonies through Order No. 65/5/2013 dated 9 January 2013 (Typove polozhennia 65/5/2013). This measure aimed to enhance the effectiveness of educational efforts on convicts and to provide support to the administration of educational colonies. It permitted the establishment of parent committees within the departments of social and psychological services, subject to approval by the head of the educational colony.

As per the Ministry of Justice's directive, the parent committee serves as an advisory body established in accordance with Article 149 of the Criminal Executive Code. Its purpose is to enhance the effectiveness of educational efforts on convicts and aid the administration of the educational colony in engaging with convicts' families to reinforce their rehabilitation outcomes. Additionally, it provides assistance to orphans, individuals lacking parental care and convicts who have lost social ties in broader society.

The Ukrainian Parliament took a significant stride towards aligning the country's justice system with international norms and implementing a modern system of criminal justice measures with the passage of the Law of Ukraine "On Probation" (2015. No. 160-VIII) on 5 February 2015. This law came into effect on 27 February 2015 and was implemented on 1 September 2015 (2015. No. 160-VIII).

In Ukraine, probation was established as a new system encompassing supervisory and social/educational measures for convicts, applied by court decision and in accordance with the law. These measures include executing certain types of criminal punishments which do not involve the deprivation of liberty and providing the court with information about the accused (Article 2(6) of the Law of Ukraine "On Probation") (2015. No. 160-VIII).

The probation body, in collaboration with the central executive body responsible for shaping state social policy, is tasked with implementing probation programmes for juveniles upon their release from serving a probationary sentence. Probation for juveniles is conducted by the probation authority in collaboration

with agencies and services for children, as well as specialised institutions and establishments responsible for their social protection and crime prevention. This close cooperation allows for the implementation of individualised approaches to each juvenile, the utilisation of diverse tools for a positive educational influence through probation programmes and the facilitation of constructive engagement with teenagers.

The most recent significant legislative initiative aimed at reforming criminal justice and the criminal executive system concerning juveniles who have committed offences was the drafting of the “Child-Friendly Justice” law by the Cabinet of Ministers of Ukraine. This draft law was presented to the Parliament of Ukraine on 4 June 2021 (Proekt Zakonu 5617/2021).

However, this draft law has not yet been adopted, partly due to the onset of the second phase of Russian aggression and the war in Ukraine. The adoption of the “Law on Child-Friendly Justice” is expected to enhance the effectiveness of child-friendly justice. The main focus of the proposed legislation is to align Ukrainian law with the requirements of the Convention on the Rights of the Child and other international standards pertaining to children’s rights. The aim is to establish conditions that ensure the legality, fairness and effectiveness of every decision concerning a child in conflict with the law. Additionally, the proposed law aims to create a legislative framework for addressing issues related to the prevention of juvenile delinquency, providing suitable conditions for handling juveniles who have committed offences and facilitating effective educational interventions to facilitate their resocialisation.

The adoption of the aforementioned law was intended to enhance the positive aspects of the current system of bodies and services for children whilst reforming its ineffective or deficient components. As part of this effort, the proposal included the closure of secondary schools and vocational schools for social rehabilitation, replacing them with specialised centres for the social and psychological rehabilitation of children.

3. Exemption from liability through the use of coercive educational measures and educational measures for juveniles who have committed a prohibited act

In Ukraine, juveniles who engage in criminal behaviour (a crime or offence) may be held criminally responsible for it. Conversely, if innocence is proven, the court may opt to completely absolve the juvenile of responsibility (acquittal). However, according to the Criminal Code of Ukraine, apart from the court’s decisions to either fully absolve or hold a juvenile criminally liable, there exists the option of exempting them from liability through the use of coercive educational measures (2001. No. 2341-III). Exemption from responsibility through coercive educational

measures is different to acquittal. The legislature specifies that a juvenile offender may either be exempted from punishment or relieved of criminal liability altogether. This raises the question of what exemption from responsibility using coercive educational measures entails. Currently, compulsory educational measures serve as alternatives to criminal penalties for juveniles, offering opportunities for societal improvement without resorting to isolation or more severe punitive measures. Coercive educational measures are penal law measures that courts apply to juveniles when exempting them from criminal liability or when implementing specific administrative measures.

In Ukraine, such measures include restrictions on the perpetrator's freedom. This may involve sending the juvenile to a special care and education facility for children and adolescents until they show improvement, for a maximum period of three years. Release from responsibility using coercive educational measures serves as a form of social rehabilitation for juveniles who have committed prohibited acts, such as criminal offences or unintentional crimes.

These measures, also known as proceedings for juveniles who have committed prohibited acts, may be applied in the situations specified in Article 97 of the Criminal Executive Code. For instance, a juvenile who has committed a criminal offence for the first time or an unintentional offence that is not a serious crime may be exempt from criminal liability if correction is feasible without penalty. In such instances, the court can apply coercive educational measures to the juvenile, as provided in Article 105(2) of the Code. It's worth noting that if a juvenile who has committed a criminal offence avoids the application of coercive educational measures against them, these measures are waived and the juvenile becomes subject to criminal liability (2003. No. 1129-IV).

According to Article 105 of the Criminal Executive Code, the court has the authority to impose the following coercive educational measures on a juvenile:

- warnings;
- restriction of free time and imposition of specific behavioural requirements;
- placement under the care of parents or guardians, or under the supervision of a pedagogical or administrative team, or with individual citizens upon their request and with the juvenile's consent;
- imposition of the obligation to compensate for any property damage – for juveniles who are over 15 years old and possess property, financial resources or earnings;
- placement in a special educational and upbringing facility for children and youths until they are rehabilitated, but no longer than 3 years, the terms of residency in these facilities and the process of departure being established by law (2003. No. 1129-IV).

The Code distinguishes between the concepts of “application of coercive educational measures” and “use of educational measures.” These concepts are distinct and should not be conflated. In the latter case, this type of procedure applies to individuals who are over 11 years old but have not yet reached the age of criminal

responsibility (14 years) and have committed a socially dangerous act outlined in a specific section of the Criminal Code of Ukraine.

Until a juvenile reaches the age of criminal responsibility and commits a prohibited act, the perpetrator cannot be held criminally liable because there is no subject of criminal liability, and the individual has not yet reached the age at which they can be held criminally responsible. Therefore, a special type of educational measure may be applied to such an individual as a behavioural measure. In accordance with Article 105 of the Criminal Executive Code, one of the educational measures (coercive upbringing measures) applicable to a juvenile who has committed a prohibited act from the age of 11 is to place them in a special educational and upbringing facility for children and adolescents (2003. No. 1129-IV).

In Ukraine, such institutions, as outlined in Article 8 of the Law of Ukraine “On bodies and services for children and special institutions for children”, enacted in 1995, are schools and vocational schools of social rehabilitation within educational units (1995. No. 20/95-BP). These facilities fall under the category of entities and services for children, providing social protection and preventing crime among them. According to Article 8 of this law, general education schools and vocational schools for social rehabilitation are specialised educational institutions for children who require special educational conditions. These institutions are under the jurisdiction of the central executive authority responsible for the development of state policy in the field of education and science, namely the Ministry of Education and Science of Ukraine (1995. No. 20/95-BP).

The Law specifies the age at which a juvenile may be sent, by court decision, to special educational facilities for children and adolescents: from 11 to 14 years of age (in exceptional cases before the age of 15), juveniles are typically sent to general social rehabilitation schools; from 14 to 18 years of age, juveniles are typically sent to vocational schools of social rehabilitation. In exceptional cases, this may extend to age 19 if it is necessary to complete an academic year or professional internship (1995. No. 20/95-BP). Therefore, the maximum age limit for youths to remain in special educational facilities for children and adolescents is 19 years, particularly if there is a need to complete the academic year or vocational training. Since 2010, there has been a notable decline in the number of these facilities in Ukraine.

One reason for the decrease in the number of children placed in special educational institutions in Ukraine for committing prohibited acts is the humanisation of criminal responsibility. This entails restricting the use of educational coercive measures against offenders, such as placement in secondary schools and social rehabilitation schools.

An important advancement in enhancing legal regulations within the realm of child-friendly justice was the establishment of the Interministerial Coordinating Council on Justice Administration, which in 2021 spearheaded efforts to draft the “Child-Friendly Justice” law. The draft law proposed to completely eliminate schools and vocational rehabilitation centres. Instead, their role in facilitating the social rehabilitation of children involved in legal infractions would be assumed by children’s social and psychological resocialisation centres.

Table 1. Number of general educational schools and vocational schools for social rehabilitation

	General schools of social rehabilitation	Vocational school of resocialisation	Number of pupils	Intended for (people)
2006/2007	11	3	-	-
5 September 2010	11 299 pupils	3 117 pupils	416	-
2013	6	3	309	1,500
2017	1 Komyszuwacha School of Social Rehabilitation, 6 pupils	1 A.S. Makarenko Vocational School of Social Rehabilitation 15 pupils	21	160 + 180
2018	1 Komyszuwacha School of Social Rehabilitation, 9 pupils	1 A.S. Makarenko Vocational School of Social Rehabilitation 9 pupils	18	160 + 180
2019	1 Komyszuwacha School of Social Rehabilitation, 5 pupils	1 A.S. Makarenko Vocational School of Social Rehabilitation 10 pupils	15	160 + 180
2022	1 Komyszuwacha School of Social Rehabilitation, 3 pupils	1 A.S. Makarenko Vocational School of Social Rehabilitation 6 pupils	9	160 + 180

Source: Own elaboration.

The reasons for the closure of special educational institutions for children and youths are outlined below.

1. The gradual humanisation of the criminal process for children has rendered the financing of institutions accommodating juveniles unviable for the state. For instance, the Komyshevacha School of Social Rehabilitation (the only active school in Ukraine) and the A.S. Makarenko Makiyivsky School of Social Rehabilitation currently accommodate 10 children for periods ranging from 1 to 3 years, employing a significant staff of up to 60 individuals. The annual financial expenditure for maintaining these schools and ensuring the basic needs of the juvenile offenders amounts to 5–6 million UAH. In 2019, the Ministry of Education and Science opted

to integrate girls and boys in social schools. Subsequently, as part of an effort to streamline the system, the decision was taken to close down eight resocialisation schools (Lytvyniuk 2021).

2. The second reason for the closure of these facilities stemmed from their failure to comply with international standards regarding the protection of children's rights and the principle of upholding the best interests of the child. These educational institutions are "closed" facilities by nature, which do not fully align with the operational model of similar institutions in Europe and the standards applicable in the fields of rehabilitation and social and psychological assistance for children and adolescents who have committed offences and crimes. Additionally, General Comment No. 24 (CRC/C/GC/24) from the UN Committee on the Rights of the Child, titled "Rights of Children in Juvenile Justice", issued in 2019 and replacing General Comment No. 10 (2007), underscores that restricting or depriving contact with family for any purpose should be prohibited (Lytvyniuk 2021).

Since 2019, the government has prioritised the closure of schools and resocialisation institutions. To address this, a working group was formed, comprising representatives from various government agencies such as the National Police, Parliamentary Ombudsman, Ministry of Social Policy, Ministry of Internal Affairs and others. Their task was to explore alternative methods of intervention for juveniles in conflict with the law. Additionally, the development of these draft laws is outlined in Item 67 of the Action Plan for implementing the National Strategy in the Field of Human Rights for 2021–2023. By the end of June 2021, the Ministry of Justice of Ukraine had formulated and presented the draft Law of Ukraine "On Child-Friendly Justice" (Lytvyniuk 2021).

However, in addition to the ongoing second phase of the Russian–Ukrainian war, reform implementation has been halted since 24 February 2022 due to Russian aggression in Ukraine. Martial law was declared in Ukraine in accordance with the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law" (2015. No. 389-VIII). As a result, the application of coercive educational measures to juveniles who have not reached the age of criminal responsibility continues to proceed as usual during martial law.

Because special educational institutions for children and adolescents were located in areas directly affected by the Russian aggression in Ukraine, specifically in the Zaporizhzhya region, Ukrainian authorities decided to evacuate students from the Komyshevsky School of Social Rehabilitation to the A.S. Makarenko Vocational School of Social Rehabilitation in the Kirovohrad region.

4. Punishing juveniles for criminal offences

According to the 2001 Criminal Code of Ukraine, a juvenile who commits a criminal offence may either face criminal responsibility or be exempted from it. The court decides the punishment based on the type of offence (crime or misdemeanor) and its severity (2001. No. 2341-III). Article 98 of the Criminal Code states that courts may impose five types of punishments on juveniles convicted of a criminal offence: (1) a fine, (2) public works, (3) corrective works, (4) detention or (5) deprivation of liberty for a specific period. Additionally, juveniles may face additional penalties such as fines and deprivation of the right to hold specific positions or engage in certain activities (2001. No. 2341-III).

The first three types of punishment for criminal offences do not involve imprisonment in isolated conditions. Detention and deprivation of liberty for a specific period do involve confinement in isolation and can be imposed on juveniles. These forms of punishment for juveniles are served in special correctional institutions: the former is served in detention centres, whilst the latter is served in specialised educational institutions.

In addition to the aforementioned primary forms of punishment for juveniles, fines and deprivation of the right to hold specific positions or engage in certain activities may also be imposed.

According to Articles 57 and 60 of the Criminal Code, corrective works and detention, respectively, may be imposed as punishment on juveniles who have reached the age of 16 for committing a criminal offence (2001. No. 2341-III).

According to Article 99(1) of the Criminal Code, a fine as punishment for a criminal offence can be imposed on a juvenile if they have independent income, personal funds or property that can be subject to enforcement. A juvenile who lacks such income, funds or property, for whom a fine is the primary punishment, may instead be penalised with public works or corrective work, as stipulated in Article 99(3) of the Criminal Code of Ukraine (2001. No. 2341-III).

Another form of punishment for a juvenile who has committed a criminal offence, as outlined in Article 100 of the Criminal Code of Ukraine, is public works. These works can be assigned for a period ranging from 30 to 120 hours and involve the offender carrying out tasks during their free time from studies or primary employment. The duration of this type of punishment cannot exceed two hours per day (2001. No. 2341-III).

Unlike public works, corrective works as a form of punishment for a juvenile are carried out at the place of their employment for a period ranging from two months to one year. "A deduction is made from the earnings of a juvenile sentenced to corrective works to the state income, in an amount determined by the court verdict, ranging from five to ten percent", as specified in Article 100(3) (2001. No. 2341-III).

According to Article 101, detention entails confining a juvenile in isolation within specially designated facilities for a duration ranging from 15 to 45 days (2001. No. 2341-III).

The most severe form of punishment for a juvenile is deprivation of liberty. This punishment may be imposed on a juvenile for a duration of six months to ten years, except in cases of particularly serious crimes committed by a juvenile, involving intentional homicide, for which a punishment of up to 15 years may be imposed on the juvenile (Article 102) (2001. No. 2341-III).

Considering the classification of crimes by severity, a juvenile may receive a sentence of imprisonment for a specified period:

- for a minor crime, up to four years;
- for a serious crime, up to seven years;
- for a particularly serious crime, up to ten years (Article 102) (2001. No. 2341-III).

Juvenile imprisonment for a specified period takes place in specialised educational institutions.

5. Specialised institutions for juvenile offenders serving criminal sentences

As indicated in section 2, special educational colonies are categorised as special institutions responsible for providing social protection and preventing offences; they are set out in Article 1 of the Law of Ukraine titled “On Bodies and Services in Juvenile Affairs and Special Institutions for Juveniles” of 1995 (1995. No. 20/95-BP). According to Article 10 of this law, the special educational institutions of the State Criminal Executive Service of Ukraine are facilities where juveniles aged 14 and older who are sentenced to imprisonment serve their sentences. Their organisation and operations are governed by criminal executive legislation (1995. No. 20/95-BP).

According to Article 11(2) of the Criminal Executive Code, special educational institutions (educational colonies) are categorised as institutions for the execution of punishment (2003. No. 1129-IV). According to the Code, institutions for the execution of punishment encompass detention centres, penal institutions and special educational institutions established and dissolved by the central executive body responsible for implementing state policy in the field of executing criminal punishments and probation (Article 11(7) of the Criminal Executive Code) (2003. No. 1129-IV).

According to Article 19 of the Criminal Executive Code of Ukraine, special educational institutions (educational colonies) “implement punishment in the form of imprisonment for a specified period for convicted juveniles” (2003. No. 1129-IV). In other words, adolescents found guilty of breaking the law are placed in special educational institutions (educational colonies) as facilities for carrying out sentences.

Juvenile offenders aged 16 to 18, as well as those convicted of particularly serious crimes from the age of 14, serve their sentences in educational colonies. Additionally, the upper age limit for convicts serving their sentence in an educational colony

can be extended to 22 years. This extension is permitted if it is deemed necessary to “consolidate the results of correction and graduation after reaching adulthood” (Article 148(1) of the Criminal Executive Code of Ukraine) (2003. No. 1129-IV).

According to Article 93 of the Criminal Executive Code, a juvenile sentenced to imprisonment serves the entire term of their sentence in a single educational colony, typically within the administrative territorial unit corresponding to their place of residence before conviction or the permanent residence of their relations. Transfer to another educational colony is permitted only in exceptional circumstances that prevent continued stay in the current facility (2003. No. 1129-IV).

Educational colonies, as special institutions for juvenile convicts, have a unique organisational structure tailored to their dual function of punishment and resocialisation. The structure of educational colonies comprises three distinct activities, as outlined in Article 94: quarantine, diagnosis and distribution; resocialisation; and social adaptation. These activities are kept separate from each other.

Upon arrival at an educational colony, all newly arrived convicts, including juveniles, are placed in the quarantine, diagnosis and distribution section, as specified in Article 94. There, they undergo a 14-day period during which a comprehensive medical examination is conducted to identify any infectious, somatic or mental illnesses. Additionally, primary psychological, pedagogical and other assessments of the convicts are carried out, as outlined in Article 95. During their stay in this section, convicts are not permitted regular visits, except for those aimed at obtaining legal assistance, as stated in Article 95(3) (2003. No. 1129-IV).

As per Article 95(2) of the Criminal Executive Code, following the medical examination, primary psychodiagnostics, psychological/pedagogical assessment and consideration of criminological and criminal/legal characteristics, an individualised programme of social and educational interventions is formulated for each convict. This programme is endorsed by the colony’s director (2003. No. 1129-IV).

Convicts transferred from the quarantine, diagnosis and distribution section according to the procedure outlined in the Criminal Executive Code (Article 94(3)) are housed in the resocialisation section of educational colonies. In accordance with Article 96, convicts are assigned to departments within the social and psychological service and housed in residential quarters where department members reside locally (2003. No. 1129-IV). Convicts who demonstrate lawful behaviour and diligence in their studies and work, and have less than six months remaining before their release, are housed in the social adaptation centre (Article 94, Section 5) (2003. No. 1129-IV).

According to Article 98 of the Criminal Executive Code, a tailored programme for reintegration is devised for every inmate serving a prison sentence and for juvenile convicts housed in educational colonies. Inmates residing in these centres may be employed in designated production facilities within the colony or at external sites, provided security measures are met and continuous supervision is ensured. These inmates reside in specially designated accommodation within the colony, separate from other inmates.

In addition to special educational institutions, detention centres are also classified as facilities for carrying out sentences as outlined in the Criminal Executive

Code, where juveniles may be placed. However, in the Law of Ukraine “On Bodies and Services for Juveniles”, detention centres are not listed among the bodies and services designated for juveniles, nor are they considered special institutions for juveniles.

According to Article 15(1) of the Criminal Executive Code, detention centres administer punishment in the form of detention. They are authorised to detain juveniles who were at least 16 years old at the time of sentencing and who have been convicted of criminal misdemeanors (2003. No. 1129-IV). Juvenile convicts serving sentences in detention centres are isolated from other categories of convicts and kept separately, in accordance with Article 51 of the Criminal Executive Code. The procedure and conditions for juveniles’ sentence in detention centres, as outlined in Article 51(12), are generally similar to those for adult convicts, with a few exceptions. However, juveniles sentenced to detention have certain privileges compared to adults. For instance, they have the right to short-term visits of unlimited frequency (whilst adults are limited to once a month), and they are entitled to a two-hour walk (whereas adults are only allowed a one-hour walk) (2003. No. 1129-IV).

6. Conditions and procedures for juveniles serving punishments in educational colonies

As stipulated in Article 102(1) of the Criminal Executive Code of Ukraine, a specific regimen is implemented in educational colonies. A similar regimen is also enforced for adult convicts in correctional colonies (2003. No. 1129-IV). The regime, as defined in the Criminal Executive Code, encompasses

the procedures governing the execution and serving of punishment, which ensure the isolation of convicts; continuous supervision over them; fulfillment of their assigned duties; protection of their rights and legitimate interests; safety of convicts and staff; separate detention of various categories of convicts; diverse conditions of detention depending on the type of facility; and adjustments to the conditions of detention as necessary. (2003. No. 1129-IV)

The regime requirements for different types of colonies, including educational colonies for juvenile convicts and correctional colonies for adult convicts, are virtually identical, as defined by Article 102 of the Criminal Executive Code of Ukraine (2003. No. 1129-IV). Whilst all special penitentiaries operate in conditions of isolation, the Criminal Executive Code of Ukraine mandates that the colony regime “should minimise the disparity between the conditions of life in the colony and in freedom, aiming to enhance convicts’ responsibility for their behaviour and awareness of human dignity” (Article 102(2)). Additionally, it establishes “conditions for socially useful work of convicts, secondary education

and vocational training, social and educational programmes and public influence” (Article 102(3)) (2003. No. 1129-IV).

The regime in all types of colonies includes the following provisions:

1. Convicts are required to wear uniform clothing.
2. Convicts, their belongings and clothing and the premises and grounds of the colonies are subject to search and inspection; personal searches are conducted by individuals of the same sex as the convicts.
3. The colony administration has the authority to inspect, on reasonable grounds, citizens and their belongings and vehicles on the colony’s premises, as well as to confiscate documents, items, products and substances whose possession and use are prohibited for convicts.
4. The regulations of the Ministry of Justice of Ukraine specify the permissible items and their quantities that convicts are allowed to possess, whilst prohibited items are confiscated.
5. Additionally, the colony administration is responsible for safeguarding the money and securities of convicts (Article 102) (2003. No. 1129-IV).

The distinction in the regime of an educational colony for juveniles compared to other types of colonies lies in the prohibition of employing physical force, special equipment and weapons on convicted juveniles, except in situations where they engage in a group or armed assault endangering the lives and well-being of colony staff or others, or when they offer armed resistance (Article 106(3)). Furthermore, even in such extreme scenarios, the use of straitjackets on convicted juveniles is not permitted (2003. No. 1129-IV).

Regarding the execution of the punishment of juveniles in the form of deprivation of liberty in an educational colony, there are also similarities with adult convicts regarding the procedures and conditions of serving the punishment (Chapter 15 of the Criminal Executive Code). This is outlined in the “General provisions for the execution of punishment in the form of deprivation of liberty” of the Criminal Executive Code of Ukraine.

The special conditions for organising the execution of sentences for juvenile convicts require moving them separately from adults (Article 88(2)) and ensuring separate detention of juveniles and adults (Article 92(1)). Moreover, unlike adults, juvenile convicts serving their sentences in correctional facilities must adhere to the following rules (Chapter 16 of the Criminal Executive Code of Ukraine):

1. Smoking is prohibited (Article 107(4)).
2. Short-term trips outside the colony within the territory of Ukraine are permitted for a duration of no more than seven days, excluding travel time to and from the destination (which should not exceed three days), under the following exceptional personal circumstances: death or severe illness of a close relative posing a threat to their life; a natural disaster causing substantial material damage to the convict or their family; and receiving medical treatment if it cannot be administered at the penal institution, if a doctor’s opinion from the institution is obtained.

3. Food, clothing, footwear, bedding and communal services are provided at no cost (2003. No. 1129-IV).

According to Article 125 of the Criminal Executive Code, it is mandatory to establish secondary comprehensive schools with three levels of education in educational colonies. Convicts studying in these schools are provided with textbooks, notebooks and writing materials free of charge. The specifics of serving sentences for juvenile convicts in educational colonies are outlined in Article 143 of the Criminal Executive Code.

Juvenile convicts in correctional colonies have certain rights. They have the right to spend money earned in the correctional colony, as well as funds received through transfers, pensions and other income, on food, clothing, shoes, underwear and basic necessities, without any limitation on the amount. They also have the right to receive unlimited short-term visits and one long-term visit every month. Additionally, they are entitled to free secondary education. They can meet with the individuals specified in the first paragraph of Article 8(2) of the Criminal Executive Code without any limitation on time or number, on working days, weekends, holidays and non-working days, between 8.00 a.m. and 8.00 p.m. Furthermore, they have the right to receive legal assistance and confidential legal consultations, which are quickly organised by the administration of the penal institution upon the initiative of the convicts, their relatives and/or individuals specified in this article.

With conscientious behaviour and a positive attitude towards work and education, after serving at least one fourth of their sentence, convicts have the right to improve their detention conditions. They may be allowed, by the decision of the head of the colony, to receive a short-term visit outside the educational colony once every three months (2003. No. 1129-IV). For demonstrating conscientious behaviour and a positive attitude towards work and study, as well as actively participating in the activities of amateur organisations and educational programmes within the educational colony, incentive measures can be applied, as outlined in Article 144 of the Criminal Executive Code. These measures include granting the right to attend cultural, entertainment and sports events outside the educational colony, accompanied by the colony's staff, or allowing convicts to leave the educational colony accompanied by parents or other family members. The duration of these outings is determined by the head of the colony but cannot exceed eight hours. However, it is prohibited to attend cultural, entertainment and sports events outside the colony that take place after 8.00 p.m. (2003. No. 1129-IV).

Juveniles convicted in educational colonies who violate the established rules and conditions of serving their sentence may face various punishments. These can include warnings, reprimands or severe reprimands. Additionally, their improved detention conditions, as outlined in Article 143 of the Code, may be revoked. In more severe cases, they may be placed in disciplinary isolation for a period of up to five days, either with or without the possibility of studying or working (2003. No. 1129-IV).

If convicts have reached the age of 18, they are transferred, as per Article 147 of the Criminal Executive Code, from an educational colony to a minimum-security correctional colony with general detention conditions. The decision regarding the transfer of a convict who has reached 18 from an educational colony to a correctional colony is made by the central executive authority responsible for implementing state policy on the execution of criminal punishments. This decision is based on recommendations from the pedagogical council and a submission from the head of the educational colony, which must be approved by the children's affairs service (2003. No. 1129-IV).

However, convicts who have reached the age of 18 may, for the purpose of consolidating the results of correction or completing secondary education or vocational training, be allowed to remain in an educational colony until the completion of their sentence, but not beyond the age of 22, as stated in Article 148 of the Criminal Executive Code (2003. No. 1129-IV). Such a decision can be taken by the pedagogical council through a resolution from the head of the colony, which must be approved by the children's affairs service.

Convicts who have reached the age of 18 and are permitted to remain in an educational colony are subject to the conditions of serving their sentence and the norms of food and material support established for juvenile convicts. The working conditions for individuals who have reached the age of 18 are determined in accordance with labour legislation.

7. Probation for juveniles in Ukraine

With the enactment of the Law of Ukraine "On Probation", a new approach to implementing criminal justice policy emerged that emphasises creating optimal conditions for executing criminal sentences without resorting to incarceration. The primary objective of the probation service is to enhance the security of society by supervising offenders, preventing recidivism and helping courts determine the level of responsibility of the accused.

The Law of Ukraine "On Probation" delineates the particulars of probation for juveniles, highlighting the significance of their age and psychological attributes. Juvenile probation, as outlined in Article 12, involves collaboration between the probation authority, child welfare agencies and specialised institutions and organisations dedicated to social welfare and crime prevention. Additionally, parents or legal guardians are engaged in social and educational interventions with the convicts. Helping convicted juveniles engage in education and attain a comprehensive secondary education are crucial objectives of the probation authority (2015. No. 160-VIII).

The Law “On Probation” underscores the collaborative implementation of suitable probation programmes by the probation authority and the central executive body responsible for shaping state policy on social issues concerning juveniles released from serving a sentence with probation. These probation programmes are designated by court order for individuals released from serving a probationary sentence.

In order to fulfil the objectives outlined in the Law of Ukraine “On Probation”, the state Probation Centre was established within the Ministry of Justice system. As of 1 January 2021, the Probation Centre operates alongside the 24 branches and 576 subdivisions of the probation service (including 14 sectors dedicated to juvenile probation) across Ukraine. These entities are staffed by 3,402 employees, including lawyers, social workers and psychologists (Probatsiia n.d.).

In 2017, Ukraine established 12 juvenile probation centres. As of 1 October 2022, the number of operational juvenile probation centres has increased to 14.

According to Article 76(2) of the Criminal Code of Ukraine, a person released from serving a probationary sentence may be mandated by the court to fulfil the measures outlined in the probation programme (2001. No. 2341-III). The probation programme is a structured series of sessions conducted according to a predetermined schedule. Its objective is to address behaviours that deviate from societal norms and to foster positive changes in individuals’ personalities that align with social norms (Probatsiini prohramy 2021).

In 2018, the Ministry of Justice of Ukraine approved the following documents through orders: “List of measures for the implementation of probation programmes” (Nakaz 926/5/2018), “Probation programmes for juvenile subjects of probation”, “Prevention of the use of psychoactive substances”, “Overcoming aggressive behaviour” and “Change in pro-criminal thinking” (Nakaz 1797/5/2018). Subsequently, the Ministry of Justice of Ukraine issued Order No. 3235/5 on 23 October 2019, approving the probation programme titled “Formation of life skills” (Nakaz 3235/5/2019).

When implementing probation programmes for juveniles, the probation authority may engage social service providers as defined by the Laws of Ukraine “On Social Services” and “On Social Work with Families, Children and Youths” (Probatsiini prohramy 2021). Meanwhile, a distinct probation tool has been devised for juveniles: the assessment of the risk of recidivism by individuals aged 14–18 who have committed or been accused of committing criminal offences. To facilitate the execution of probation programmes for working with juvenile offenders, juvenile probation sectors have been established in the administrative territorial units of Ukraine. These sectors are tasked with implementing state policies related to certain forms of punishment not involving imprisonment and probation for juveniles.

Table 2. Statistics on juvenile probation

	As of 1 November 2015	2016	As of 1 July 2017	2018	As of 1 March 2019	As of 1 July 2020	As of 1 July 2021	As of 1 October 2022
The Criminal Executive Inspectorate	1,998	-	-	-	-	-	-	-
Juvenile Probation Centres (created in 2017)	-	-	12	13	13	14	14	14
Persons registered with authorised bodies on probation matters	-	4,304	1,239 (82 of whom are girls)	988	1,002	755	721	556
Of those persons who are clients of juvenile sectors				149	166	142	127	
Persons released from serving a probationary sentence				958	970	726	678	533
Persons sentenced to public works				30	32	19	33	
Persons sentenced with a fine						10	9	
Persons whose exemption from serving a probationary sentence was cancelled				11	1			
Persons convicted for evading punishment				3				
Convicted persons who committed repeated crimes after becoming familiar with the order and conditions of serving the sentence		110		64	6		18	

Source: 2015 – Informatsiia Derzhavnoi (2015); 2016–2017 – Yak poviazani pidlitkova (2017); 2018 – Ministerstvo yustytzii Ukrainy (n.d.); 2019 – Hrytsenko (2019); 2020 – Kidina (2021: 171); 2021 – Tsentri Probatsii (2021); 2022 – Probatsiia v Ukraini (2022).

8. Changes in the population of juveniles sentenced to a period of imprisonment

Over the past two decades, there has been a notable drop in the number of criminal offences committed by juveniles in Ukraine. This decline has in turn impacted the following aspects:

- verdicts (rulings) that became legally binding during the period;
- convictions in Ukraine;
- individuals sentenced to imprisonment in Ukraine.

According to the table, from 2005 to 2021, the number of crimes in Ukraine committed by or involving juveniles decreased from 26,470 to approximately 3,600, a 7-fold decrease. Additionally, upon analyzing other data presented in Table 1, we observe the following:

1. The number of juveniles whose sentences (rulings) became effective during the reporting period, when comparing 2005 to 2021, decreased 8-fold (from 20,917 to 2,639 individuals).
2. The number of juveniles convicted in Ukraine decreased 10-fold when comparing 2005 to 2021 (from 17,556 to 1,695 individuals).
3. The number of juveniles sentenced to imprisonment in Ukraine decreased 16-fold between 2005 and 2021 (from 3,626 to 221 individuals).

It is necessary to separately discuss the reasons that have contributed to the decrease in the number of crimes among juveniles in Ukraine, particularly those sentenced to imprisonment. Regarding the reduction in the number of crimes, attention must be paid to the demographic factor. Starting from the late 1980s, there was a substantial decline in the birth rate in Ukraine, which persisted until the early 2000s. Consequently, in the 2000s individuals born in the 1980s entered adolescence.

According to statistical data in Ukraine, 742,500 children were born in 1980. In 1985, 762,800 children were born. In 1990, 657,200 children were born. In 1995, 492,900 children were born. In 2001, 376,500 children were born (Istorychna demohrafiia 2023).

Thus, from 1980 to 2001, the birth rate in Ukraine decreased almost twofold, which also led to a decrease in the number of juveniles in the country since 1995, and consequently, the crime rate among them. It is also important to consider other demographic data, such as the number of children residing in Ukraine during this period.

From 2005 to 2022, the population of children and adolescents aged 10 to 19 in Ukraine decreased 1.6-fold, dropping from 6,410,382 to 4,034,432. These data also suggest that the demographic crisis in Ukraine has partially contributed to the decrease in the number of crimes committed by juveniles in the country.

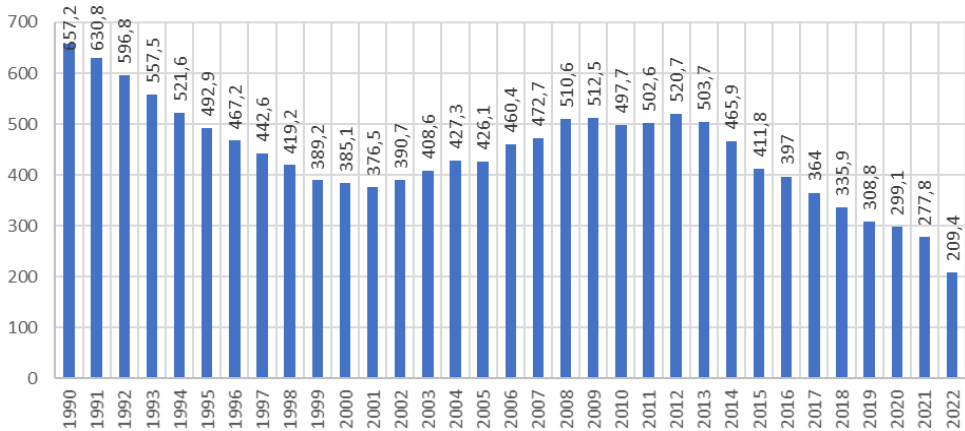
The demographic decline, along with the persisting crime rate in Ukraine, has been influenced by the war initiated by Russian aggressors in 2014. This conflict led to the annexation of the Crimean Peninsula and the occupation of parts of the Donetsk and Luhansk regions. However, we believe that broader trends in social, economic and political development, coupled with improvements in citizens' living standards, have significantly contributed to the reduction in crime across the country.

Table 3. Statistics of juvenile delinquency and court sentences for criminal offences

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Number of crimes committed by or with the participation of juveniles (3)	26,470	19,888	18,963	15,846	3,514	17,342	17,846	14,238	8,781	7,467	7,171	5,230	5,608	4,750	4,088	Approx. 3,70 (4)	More than 3,500 (5)
Number of juveniles whose verdicts (rulings) entered into force in the reporting period (6)	20,917	15,937	13,989	11,725	10,830	12,391	11,066	10,545	7,225	5,815	5,394	4,083	3,636	3,350	2,960	2,639	
Number of juveniles convicted in Ukraine (7)	17,556	13,939	11,170	10,078	8,555	10,883	8,686	9,010	5,911	4,875	4,589	3,474	3,088	2,798	2,406	2,048	1,695
Number of juveniles sentenced to imprisonment in Ukraine	3,626	2,697	2,387	1,977	1,886	2,030	1,915	1,496	1,153	725	585	495	416	257	283	259	221
Percentage of juveniles sentenced to imprisonment in Ukraine in relation to the total number of minors sentenced in Ukraine	20.65	19.35	21.37	19.61	22.05	18.65	22.05	16.60	19.51	14.87	12.75	14.25	13.47	9.19	11.77	12.65	13.04

Source: Lubenets, Naumova (2021: 11); State administration of justice (n.d.: 34); Statistics (n.d.); Zvit pro rezultaty monitorynhu (2021); Roshchyna (2022); Statystyka (n.d.).

Figure 1. Birth rate in Ukraine, 1991–2022

Note: The table displays data that since 2014 exclude the temporarily occupied territory of the Autonomous Republic of Crimea and Sevastopol, as well as the temporarily occupied territory in the Donetsk and Luhansk regions (Skilky ditei 2023).

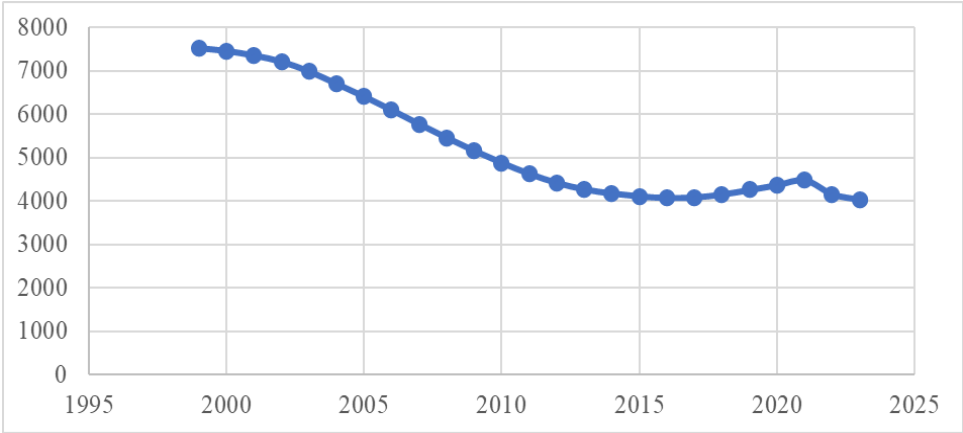
Source: Skilky ditei (2023).

On the other hand, significant attention should be drawn to the substantial drop (more than 10-fold) in the number of juveniles sentenced in Ukraine between 2005 and 2021, as well as in the number of juveniles sentenced to imprisonment in Ukraine (16-fold). Changes in Ukraine’s criminal policy, aimed at humanising criminal responsibility, have greatly impacted this notable decline in the aforementioned indicators.

An important factor contributing to this situation in Ukraine was the enactment of the Law of Ukraine “On Probation” on 5 February 2015, which came into effect on 27 August 2015 (2015. No. 160-VIII). This legislation likely played a significant role in the decrease in prison sentences served by juveniles. If we compare the decrease in sentences (decisions) entered into force between 2005 and 2020 (7.9-fold), with the reduction in the number of crimes committed by or involving juveniles (7.6-fold), we observe a similar ratio. However, the decline in the number of juveniles convicted between 2005 and 2021 was higher (10-fold). Furthermore, the decrease in juveniles sentenced to imprisonment during the same period was even higher (16-fold). This indicates a substantial decrease in the number of juveniles sentenced in Ukraine compared to 2005, with courts less frequently imposing on them sentences involving deprivation of liberty.

However, the changes over the years regarding the types of punishments imposed on juveniles who committed a criminal offence were not uniform. The reduction in the types of punishments applied to juveniles by court verdicts had the most significant impact on the number of sentences of deprivation of liberty. The number of convicted juveniles sentenced to imprisonment decreased significantly from 2005 to 2020, with a few exceptions. Increases were observed only in 2010

Figure 2. Adolescent population (aged 10–19) in Ukraine, 1999–2023

Source: UNICEF Data Warehouse.

(2,030 convicts; +7.6%) and 2019 (283 convicts; +10.1%). Comparing the figures from 2005, when 3,626 juveniles received sentences of deprivation of liberty, to those of 2020, when the number decreased to 259, a 14-fold decrease is observed in this indicator. Additionally, statistics from 2013 to 2020 show a 4.5-fold decrease in the number of juveniles sentenced to imprisonment (Lubenets, Naumova 2021: 11).

Table 4. Statistics of criminal punishments applied to juveniles by court verdicts

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Deprivation of liberty for a certain period	1,153	725	585	495	416	257	283	259	221
Detention	38	34	30	328	18	14	12	11	22
Corrective works	2	1	0	7	0	0	1	0	1
Public works	355	282	305	287	197	159	123	116	145
Penalty (fine)	468	365	387	316	351	334	402	347	133

Source: 2013–2020 – Kidina (2021); 2021 – State administration of justice (n.d.).

The fluctuations in the population of convicted juveniles sentenced to a term of imprisonment, as mentioned above, prompted the need for reforms within Ukraine’s penal system aimed at streamlining the operations of specialised correctional facilities. Consequently, there arose a demand for such institutions to be downsized. The overall tendency of diminishing numbers of juvenile offenders serving prison sentences in Ukraine’s specialised educational colonies led to the restructuring of the penal institution system, with a focus on downsizing through closures and liquidations.

Therefore, in comparison to the early 2000s, when Ukraine had 11 correctional colonies housing approximately 3,000 individuals serving sentences, by the end of 2021 only one correctional colony in Kremenchug city and one sector for convicted female juveniles remained operational in Ukraine, accommodating a total of 63 juveniles, including four girls.

Conclusions

Since gaining independence, Ukraine has made significant strides towards progressive, civilised and democratic societal development. Whilst to some extent the old model of handling juveniles who commit criminal acts, inherited from Soviet times, has been preserved, notable changes have occurred in criminal and criminal executive policies regarding the punishment and rehabilitation of juveniles. Firstly, there have been modifications in the types of criminal penalties applicable to juveniles. Secondly, there have been changes in the conditions under which juvenile sentences are served. And thirdly, there have been adjustments in the methods used for the resocialisation of juvenile offenders.

Institutional changes in the development of the juvenile penitentiary system have been influenced by two main factors: a significant decrease in juvenile crime rates, evident since the early 2000s, and a reduction in the number of court rulings regarding the criminal responsibility of juveniles, particularly those involving imprisonment.

Statistical data revealed a substantial decline in juvenile crime rates from 2005 to 2021. Specifically, the number of juvenile crimes decreased 7.5-fold, the number of juveniles whose verdicts became legally binding between 2005 and 2020 decreased approximately 8-fold and the number of juveniles convicted in Ukraine during the same period decreased 10.4-fold. Additionally, the number of juveniles sentenced to imprisonment decreased 16.4-fold within the same timeframe.

The decrease in juvenile crime rates can be attributed to various factors, including the demographic crisis in Ukraine, the territorial changes resulting from the annexation of the Crimean Peninsula and the occupation of parts of the Donetsk and Luhansk regions, as well as a notable improvement in the economic, political, cultural and social aspects of Ukraine.

In Ukraine, there has been a significant decrease in several key indicators between 2005 and 2021. Specifically, the number of juveniles convicted decreased by a factor of 10.36, and the number of juveniles sentenced to imprisonment decreased 16.4-fold. This notable decline can be attributed to changes in criminal law policy aimed at humanising criminal liability. Statistics indicate that the humanisation of criminal responsibility has had a positive impact on the reduction of crime in Ukraine. In other words, the implementation of more humane criminal liability measures did not result in an increase in crime within the state.

Table 5. Number of special educational institutions in Ukraine and of convicted juveniles serving prison sentences there

	Early 2000s (2004)	2008 (1)	2010 (2)	End of 2012	1 November 2015 (3)	2016 (as of 1 January 2017) (4)	1 July 2018	As of 1 January 2020 (5)	End of 2021 (6)
Number of educational colonies	11 10 for boys who committed a crime between the ages of 14 and 18 1 for girls	10 9 for boys who committed a crime between the ages of 14 and 18 1 for girls	10 9 for boys who committed a crime between the ages of 14 and 18 1 for girls	10 9 for boys who committed a crime between the ages of 14 and 18 1 for girls	6 5 for boys who committed a crime between the ages of 14 and 18 1 juvenile detention sector in a correctional colony for women	6 6	6 5 for boys who committed a crime between the ages of 14 and 18 1 juvenile detention sector in a correctional colony for women	1 - educational colony in the city of Kremenchug	1 - educational colony in the city of Kremenchug 1 juvenile detention sector in a correctional colony for women
Number of juveniles serving sentences	Approx. 3,000	1,800	1,469	1,426	352	304	146, of whom 10 were girls	88	63, of whom 4 were girls

Source: (1) 2008 – Kovalenko, Lashchenko (2008); (2) 2010 – Stadnik (2017); (3) November 2015 – Informatsiia Derzhavnoi (2015); (4) 2016 – Stadnik (2017: 99); (5) January 2020 – The Rate of Imprisonment in the EU and Ukraine (2021); (6) 2021 – Puzyriov (2021).

The decline in the number of juveniles sentenced to imprisonment from 2005 to 2020 is linked to changes in penal policy and legal humanisation. During this period, greater emphasis was placed on utilising alternative methods to address juveniles who have committed unlawful acts. This shift was influenced by the establishment of probation in Ukraine in 2015. A key objective of this institution was to implement state probation programmes aimed at resocialising juveniles. Additionally, these programmes are intended to facilitate the engagement of convicted juveniles in educational endeavors and to enable them to complete secondary education.

Declaration of Conflict Interests

The author declared no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Funding

The author conducted research as part of the framework programs for Ukrainian academic teachers funded by the Foundation for Poland. She conducted their research at the Faculty of Law in Warsaw, SWPS University of Humanities and Social Sciences, and served as an associate of the Center for Criminological Analysis at the University of Warsaw.

References

- Dubchak L. (2020). 'Розвиток механізмів захисту прав неповнолітніх засуджених у міжнародній та вітчизняній правозахисній системі' [Development of mechanisms for the protection of the rights of juvenile convicts in the international and domestic human rights protection system]. *Право та державне управління* [Law and Public Administration] 4, pp. 93–100. <https://doi.org/10.32840/pdu.2020.4.13>
- Dubchak L. (2021). 'Formation of international legal standards in the field of rights protection of convicted juveniles and their implementation in Ukraine.' In M.H. Kowalczyk, D. Mackojć (eds.) *Karanie, terapia, resocjalizacja. W poszukiwaniu najlepszych rozwiązań* [Punishment, therapy, resocialization. In search of the best solutions]. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, pp. 117–136.
- Hrytsenko Ye.S. (2019). 'Ювенальна пробація як механізм подолання злочинності неповнолітніх' [Juvenile probation as a mechanism for overcoming juvenile delinquency]. *Юридичний науковий електронний журнал* [Legal Scientific Elec-

- tronic Journal] 2, pp. 184–186. Available online: http://www.lsej.org.ua/2_2019/50.pdf [17.06.2024].
- Kidina N.V. (2021). *Кримінологічні засади індивідуалізації покарання неповнолітніх в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право»* [Criminological principles of individualization of punishment of juveniles in Ukraine. Qualifying scientific work on manuscript rights. Dissertation for obtaining the degree of Candidate of Laws on the specialty 12.00.08 – “Criminal law and criminology; criminal executive law”]. Київ: Національна академія внутрішніх справ. Available online: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/9ff8c743-5421-4edb-b824-4b3a2ad967dd/content> [03.01.2024].
- Lubenets I.G. and Naumova I.V. (2021). ‘Аналіз практики призначення кримінального покарання неповнолітнім за період 2005–2020 pp.’ [Analysis of the practice of imposing criminal punishment on juveniles for the period 2005–2020]. *Міжнародний науковий журнал “Інтернаука”. Серія: “Юридичні науки”* [International Scientific Journal “Internauka”. Series: “Legal Sciences”] 7, pp. 61–69. <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2021-7>
- Puzyriov M.S. (2021). ‘Виконання покарання у виді позбавлення волі стосовно засуджених неповнолітніх у зарубіжних країнах’ [Execution of punishment in the form of deprivation of liberty for convicted juveniles in foreign countries]. *Аналітично-порівняльне правознавство* [Analytical and Comparative Jurisprudence] 4, pp. 271–275. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.04.46>
- Stadnik V.V. (2017). *Виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право»* [Execution of punishment in the form of deprivation of liberty for juveniles. Dissertation for obtaining the degree of Candidate of Laws on the specialty 12.00.08 “Criminal law and criminology; criminal executive law”]. Lviv: Lviv Polytechnic National University. Available online: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/dissertation/1809/dismukanov-9.pdf> [03.01.2024]
- Szkuta O.O. (2018). *Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право»* [Theoretical and applied principles of the functioning of the criminal executive system of Ukraine. Qualifying scientific work on manuscript rights. Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Laws on the specialty 12.00.08 “Criminal law and criminology; criminal law”]. Ірпінь: Класичний приватний університет; Університет державної фіскальної служби України. Available online: <http://library8F-%D0%A8%D0%BA%D1%83%D1%82%D0%B8-%D0%9E.%D0%9E..pdf> [03.01.2024].

Internet sources

- Bugajec T., Kobzin D., Netkova B., Pashko N., Chernousov A., and Shcherban S. (2023). *Аналіз системи правосуддя щодо неповнолітніх, які перебувають у конфлікті з законом, в Україні: звіт за результатами дослідження* [Analysis of the Justice System for juveniles in conflict with the law in Ukraine: Research report. Київ: Council of Europe. Available online: <https://rm.coe.int/report-juv-just-final-version-ukr-2768-8209-9719-5/1680aae837> [03.01.2024].
- Council of Europe (2021). *Рівень ув'язнення в ЄС та Україні продовжує знижуватись: оприлюднена щорічна кримінальна статистика Ради Європи 6 травня 2021* [The rate of imprisonment in the EU and Ukraine continues to decrease: The annual criminal statistics of the Council of Europe are published on May 6, 2021], Coe.int. Available online: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/europe-s-imprisonment-rate-continues-to-fall-council-of-europe-s-annual-penal-statistics-released> [03.01.2024].
- Kovalenko N. and Lashchenko O. (2008). «Дитяча злочинність». *Кількість підлітків у виправних колоніях меншає, але злочини неповнолітні скоюють жорстокіші* [“Children’s crime”. The number of teenagers in correctional facilities is decreasing, but juvenile crimes are more violent], Radiosvoboda.org. Available online: <https://www.radiosvoboda.org/a/1332657.html> [03.01.2024].
- Lytvyniuk K. (2021). *Юстиція, дружня до дітей: актуальні законодавчі ініціативи* [Child-friendly justice: Current legislative initiatives], Jurfem.com.ua. Available online: <https://jurfem.com.ua/yustyciya-druzhnya-do-ditei-aktualni-zakonodavci-iniciatyvy/> [03.01.2024].
- Roshchyna V. (2022). *Підліткова злочинність: протягом року неповнолітні скоїли понад 3,5 тисячі правопорушень* [Juvenile crime: During the year juveniles committed more than 3500 crimes], Hromadske.ua. Available online: <https://hromadske.ua/posts/pidlitkova-zlochinnist-protyagom-roku-nepovno-litni-skoyili-ponad-35-tisyachi-pravoporushen> [03.01.2024].
- UNICEF (2022). *Demography. Geographic Area: Ukraine. Indicator: Adolescent Population (10-19)*, Data.unicef.org. Available online: https://data.unicef.org/resources/data_explorer/unicef_f/?ag=UNICEF&df=DM&ver=1.0&dq=UKR.DM_POP_ADLCNT...&startPeriod=1999&endPeriod=2023 [03.01.2024].
- Верховний Суд [The Supreme Court of Ukraine] (2021). *Аналіз стану здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення у 2020 році* [Analysis of the state of administration of justice in criminal proceedings and cases of administrative offenses in 2020], Supreme.court.gov.ua. Available online: [https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Analiz%20statistika%20\(kriminal\)%202020.pdf](https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Analiz%20statistika%20(kriminal)%202020.pdf) [03.01.2024].
- ‘Заходи впливу на неповнолітніх мають визначатися з урахуванням не лише тяжкості правопорушення, а й особливостей особистості підлітка’ [Measures of influence on juveniles should be determined considering not only the severity of the offense, but also the characteristics of the teenager’s

- personality] (2012). *Закон і бізнес* [Law and business] 42(1081). Available online: <https://zib.com.ua/ua/12251.html> [03.01.2024].
- Звіт про результати моніторингу судових процесів в Україні стандарти правосуддя, дружнього до дитини, та їх втілення в Україні (кримінальний аспект)* [Zvit pro rezultaty monitorynhu] [Report on the results of monitoring court processes in Ukraine child-friendly justice standards and their implementation in Ukraine (criminal aspect)] (2021), Osce.org. Available online: <https://www.osce.org/files/f/documents/f/9/488050.pdf> [03.01.2024].
- Інформація Державної пенітенціарної служби України щодо дотримання Конвенції ООН про права дитини в Україні* [Informatsiia Derzhavnoi] [Information of the State Penitentiary Service of Ukraine regarding compliance with the UN Convention on the Rights of the Child in Ukraine] (2015), Komsport.rada.gov.ua. Available online: http://komsport.rada.gov.ua/news/Diyalnist_Komitetu*/Krugli_stoly*/Vosme_sklykannya*/19_lystopada_2015_roku*/73101.html [03.01.2024].
- Історична демографія України* [Istorychna demohrafiia] [Historical demography of Ukraine] (2023), Uk.wikipedia.org. Available online: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8 [03.01.2024].
- Міністерство юстиції України [Ministerstvo yustytzii Ukrainy] [Ministry of Justice of Ukraine] (n.d.). *Розвиток пробації в Україні. Підсумки реформи 2018 року* [Development of probation in Ukraine. Results of the 2018 reform], Dniprorada.gov.ua. Available online: <https://dniprorada.gov.ua/upload/editor/rozvytok-probazi.pdf> [03.01.2024].
- На обліку в органах пробації в Україні – майже тисяча дітей* [Almost a thousand children are registered with the probation authorities in Ukraine] (2019), Ukrinform.ua. Available online: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2712534-na-obliku-v-organah-probaczii-majze-tisaca-ditej.html> [03.01.2024].
- Пробаційні програми для засуджених, звільнених від покарання з випробуванням* [Probatsiini prohramy] [Probation programs for convicts released from sentences with probation] Probation programs (2021), Vasilkivska.otg. Available online: <https://vasilkivska.otg.dp.gov.ua/novini-ta-podiyi/novini/probaczijni-programi-dlya-zasudzhenih-zvilnenih-vid-pokarannya-z-viprobuvannyam> [03.01.2024].
- Пробація в Україні* [Probatsiia] [Probation in Ukraine] (n.d.), uk.wikipedia.org. Available online: https://uk.wikipedia.org/wiki/Пробація_в_Україні [03.01.2024].
- Пробація в Україні: підсумки діяльності за 9 місяців, 24.10.2022* [Probatsiia v Ukraini] [Probation in Ukraine: Results of activity for 9 months, 24.10.2022] (2022), Facebook.com. Available online: <https://www.facebook.com/probation.ua/> [03.01.2024].
- Скільки дітей щороку народжувалося в Україні за період незалежності* [Skilky ditei] [How many children were born every year in Ukraine during the period

- of independence] (2023), Slovoidilo.ua. Available online: <https://www.slovoidilo.ua/2023/08/04/infografika/suspilstvo/skilky-ditej-shhoroku-narodzhuvalosya-ukrayini-period-nezalezhnosti> [03.01.2024].
- Стан здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення судами загальної юрисдикції у 2021 році. Верховний Суд України* [State of administration of justice in criminal proceedings and cases of administrative offenses by courts of general jurisdiction in 2021] (n.d.), Supreme.court.gov.ua. Available online: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zvi/Stan_Pravosud-dya_Criminal_2021.pdf [03.01.2024].
- Статистика* [Statystyka] [Statistics] (n.d.), Newcriminalcode.org.ua. Available online: <https://newcriminalcode.org.ua/statistics> [03.01.2024].
- Центр Пробації* [Tsentri Probatsii] [Probation Center] (2021). *Огляд результатів діяльності державної установи «Центр пробації» за I півріччя 2021 року* [Review of the results of the state institution “Probation Center” for the first half of 2021], Docs.google.com. Available online: https://docs.google.com/document/d/1JsW_wq6PSLQea_X33R4iur-AeFXU0hP9/edit?fbclid=IwAR21k-cwfYUrAavx8ajxL6kovn_0rvD4COJhnXJ8BV7ex3ey97b9f34iPyjY [03.01.2024].
- Як пов'язані підліткова злочинність і насильство в сім'ї* [Yak poviazani pidlitkova] [How juvenile delinquency and family violence are related] (2017), Mi100.info. Available online: <https://mi100.info/2017/08/26/yak-povyazani-pidlitkova-zlo-chynnist-nasylstvo-v-simy/> [03.01.2024].

Legal acts

1960. № 1001-05 Кримінально-процесуальний кодекс. Кодекс України [The Code of Ukraine No. 1001-05 of 28 December 1960 The Criminal Procedure Code of Ukraine]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text> [03.01.2024].
1960. № 2001-05. Кримінальний кодекс України. Кодекс України [The Code of Ukraine No. 2001-05 of 28 December 1960 The Criminal Code of Ukraine]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text> [03.01.2024].
1970. № 3325-07. Виправно-трудова кодекс України (3325-07) [The Code of Ukraine No. 3325-07 of 23 December 1970 The Correctional and Labor Code of Ukraine Code of Ukraine]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3325-07#Text> [03.01.2024].
1994. № 137/94-ВР про внесення змін і доповнень до законодавчих актів України щодо врегулювання деяких питань, пов'язаних з умовами відбування покарання засудженими. Закон України [Law of Ukraine No. 137/94-VR of 27 July 1994 on introducing changes and additions to the legislative acts of Ukraine regarding the settlement of some issues related to the conditions of serving the sentence by convicts]. Available online: https://ips.ligazakon.net/document/z013700?an=1&ed=0000_00_00 [03.01.2024].

1995. № 20/95-ВР про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх. Закон України [The Law of Ukraine No. № 20/95-ВР of 24 January 1995 on bodies and services for juveniles and special institutions for juveniles]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text> [03.01.2024].
2001. № 2341-III. *Кримінальний кодекс України*. Кодекс України [The Code of Ukraine No. 2341-III of 5 April 2001 The Criminal Code of Ukraine]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [03.01.2024].
2003. № 1129-IV. *Кримінально-виконавчий кодекс України*. Кодекс України [The Code of Ukraine No. 1129-IV of 11 July 2003 The Criminal and Executive Code of Ukraine]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> [03.01.2024].
2012. № 4651-VI. *Кримінально-процесуальний кодекс*. Кодекс України [The Code of Ukraine No. 4651-VI of 13 March 2012 The Criminal Procedure Code]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [03.01.2024].
2015. № 389-VIII. про правовий режим воєнного стану [The Law of Ukraine on the legal regime of martial law. No. 389-VIII of 12 May 2015]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> [03.01.2024].
2015. № 160-VIII. *про пробацію*. Закон України [The Law of Ukraine on Probation, No. 160-VIII of 5 February 2015]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text> [03.01.2024].
- Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich. Dz.U. z 1982 r. Nr 35, poz. 228 [Law of October 26, 1982 on juvenile delinquency proceedings. Journal of Law of 1982 No. 35, item 228]. Available online: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19820350228/U/D19820228Lj.pdf> [03.01.2024].
- Ustawa z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich. Dz.U. z 2022, poz. 1700 [Law of June 9, 2022 on the supporting and social rehabilitation of juveniles. Journal of Law of 2022, item 1700]. Available online: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20220001700/T/D20221700L.pdf> [03.01.2024].

Other documents

- Declaration of the Rights of the Child (1959), Cirp.org. Available online: <http://www.cirp.org/library/ethics/UN-declaration/> [03.01.2024].
- Geneva Declaration of the Rights of the Child of 1924. Declaration of the League of Nations (LON) (1924), Web.archive.org. Available online: <https://web.archive.org/web/20111106174343/http://childrensrightsportal.org/references-on-child-rights/geneva-declaration/text/> [03.01.2024].
- Висновок N 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи від 26 вересня 1995 р. [Vysnovok No. 190] [Opinion No. 190 (1995) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on the application of Ukraine for membership in the Council of Europe of

- September 26, 1995] (1995), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_590#Text [03.01.2024].
- Декларація про державний суверенітет України № 55-XII від 16.07.1990 р.* [Declaration on State Sovereignty of Ukraine No. 55-XII of July 16, 1990] (1990), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> [03.01.2024].
- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). Міжнародний документ Ради Європи від 4 листопада 1950 р. (ратифіковано Законом України № 475/97-ВР від 17 липня 1997 р.)* [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (with Protocols) (European Convention on Human Rights). An international document of the Council of Europe of November 4, 1950 (ratified by the Law of Ukraine No. 475/97-BP of July 17, 1997)] (1950), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 [03.01.2024].
- Конвенція про права дитини Міжнародний документ ООН 995-021 від 20.11.1989 р.* (Ратифіковано Постановою ВРУ №789-КхІІ від 27.02.1991 р.) [Convention on the Rights of the Child: An international document of UN 995-021 of November 20, 1989. (Ratified by the Resolution of the Parliament of Ukraine No. 789-XII of February 27, 1991)] (1989), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text [03.01.2024].
- Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх ("Пекінські правила"). Багатостороння угода № 995_211 від 29.11.1985 р.* [UN Minimum Standard Rules for the Administration of Juvenile Justice ("The Beijing Rules"). Multilateral Agreement No. 995_211 of November 29, 1985] (1985). Available online: <https://ips.ligazakon.net/document/MU85321> [03.01.2024].
- Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями. правила № 995_212 від 30.08.1955 р.* [Minimum standard rules for the treatment of prisoners. Rules No. 995_212 of August 30, 1955] (1955), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text [03.01.2024].
- Наказ Міністерства юстиції про затвердження переліку заходів щодо реалізації пробаційних програм № 926/5 від 28 березня 2018 р.* [Наказ 926/5/2018] [Order of the Ministry of Justice on approval of the list of measures for the implementation of probation programs No. 926/5 of March 28, 2018] (2018), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0483-18#Text> [03.01.2024].
- Наказ Міністерства юстиції про затвердження пробаційних програм для неповнолітніх суб'єктів пробації № 1797/5 від 11 червня 2018 р.* [Наказ 1797/5/2018] [Order of the Ministry of Justice on the approval of probation programs for juvenile probation subjects No. 1797/5 of June 11, 2018] (2018).
- Наказ Міністерства юстиції про затвердження Пробаційної програми «Формування життєвих навичок» для неповнолітніх суб'єктів пробації*

- № 3235/5 від 23 жовтня 2019 р. [Nakaz 3235/5/2019] [Order of the Ministry of Justice on the approval of the probation program “Formation of life skills” for juvenile subjects of probation No. 3235/5 of October 23, 2019] (2019).
- Постанова № 88/1991 про основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи. Постанова Кабінету Міністрів Української РСР* [Postanova 88/1991] [Resolution No. 88 of 11 July 1991 on the main directions of the reform of the criminal executive system] (1991), zakon.rada.gov.ua. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/88%D0%B0-91-%D0%BF#Text> [03.01.2024].
- Постанова Кабінету Міністрів України № 31/1994 Про програму приведення умов тримання засуджених, які відбувають покарання в установах виконання покарань, а також осіб, які тримаються в слідчих ізоляторах та лікувально-трудових профілакторіях, у відповідність до міжнародних стандартів від 26 січня 1994 р.* [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 31/1994 on the program of bringing the conditions of detention of convicts serving sentences in penitentiary institutions, as well as persons detained in pretrial detention facilities and medical and labor preventive clinics, in accordance with international standards of January 26, 1994] (1994), Zakon.rada.gov.ua. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/31-94-%D0%B0-91-%D0%BF#Text> [03.01.2024].
- Постанова Кабінету Міністрів України про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах № 429 від 1 квітня 2004 р.* [Postanova 429/2004] [Resolution of the Cabinet of Ministers of the Ukraine On approval of provisions on supervisory commissions and boards of trustees at special educational institutions No. 429 of April 1, 2004] (2004), Zakon.rada.gov.ua. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/429-2004-%D0%BF#Text> [03.01.2024].
- Програма інтеграції України до Європейського союзу. Схвалено Указом Президента України № 1072/2000 від 14 вересня 2000 р.* [Program of Ukraine’s Integration into the European Union. Approved by the Decree of the President of Ukraine No. 1072/2000 of September 14, 2000] (2000), Zakon.rada.gov.ua. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00#Text> [03.01.2024].
- Проект Закону про юстицію, дружню до дитини № 5617 від 4 червня 2021 р.* [Proekt Zakonu 5617/2021] [Draft of legislation on justice, friendly to the child No. 5617 of June 4, 2021] (2021), W1.cl.rada.gov.ua. Available online: http://w1.cl.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72137 [03.01.2024].
- Резолюція 45/113 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 р. Правила Організації Об’єднаних Націй, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі* [UN General Assembly Resolution 45/113 of December 14, 1990. United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty] (1990), Ips.ligazakon.net. Available online: <https://ips.ligazakon.net/document/MU90305> [Ukraine] [03.01.2024].

Типове положення про батьківський комітет при виховній колонії Затверджено Наказом Міністерства юстиції України № 65/5 від 9 січня 2013 р. [Typove polozhennia 65/5/2013] [Typical regulation on the parents' committee at the educational colony approved by the order of the Ministry of Justice of Ukraine No. 65/5 of January 9, 2013] (2013), Zakon.rada.gov.ua. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0100-13#Text> [03.01.2024].

Указ Президента України № 42/2001 про додаткові заходи щодо забезпечення виконання Національної програми «Діти України» на період до 2005 року. [Decree of the President of Ukraine No. 42/2001 on additional measures to ensure the implementation of the national program "Children of Ukraine" for the period until 2005"] (2001), Zakon.rada.gov.ua. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/42/2001#Text> [03.01.2024].

Małgorzata H. Kowalczyk ■

Seksualne drapieżniczki. Sprawczynie przestępstw seksualnych

Sexual predators: Female sex offenders

Abstrakt: Celem niniejszego artykułu jest charakterystyka czynów oraz poznanie właściwości zachowań seksualnych kobiet dokonujących przestępstw seksualnych oraz ustalenie ewentualnych różnic i podobieństw w aktywności przestępczej sprawczyń i sprawców tej kategorii czynów. Opracowanie ma charakter teoretyczny i opiera się na metodzie przeglądu literatury. Poczynione ustalenia badawcze pozwoliły stwierdzić, że aktywność przestępcza kobiet w zakresie popełnianych przestępstw seksualnych nie odbiega zasadniczo od zachowań tej kategorii podejmowanych przez mężczyzn. Kobiety angażują się w dokonanie najbardziej brutalnych przestępstw seksualnych nie wyłączając zgwałceń i zabójstw seksualnych, dopuszczając się wspomnianych czynów samodzielnie, jak i przy współudziale innych osób obojga płci. Bardzo często są także inicjatorkami tych czynów, co przeczy przekonaniu o ich biernym współuczestnictwie. Ofiarami są osoby z kręgu rodzinnego i osoby spoza niego, choć w przypadku relacji sprawczyni–ofiara widoczna jest skłonność kobiet do częstszego krzywdzenia osób, które są im znane i z którymi łączyły je jakieś wcześniejsze relacje. Kobiety nie ustępują mężczyznom pod względem stosowanej przemocy i nawet jeśli same nie przyczyniły się bezpośrednio do spowodowania ekstremalnych obrażeń lub nawet śmierci ofiary, nie odwoływały współdziałających osób od takich zachowań, a wręcz przeciwnie: wielokrotnie inspirowały do okrutnych czynów.

Słowa kluczowe: agresorki seksualne, napastniczki seksualne, seksualne zabójczynie, gwałciicielki, kobiety wykorzystujące seksualnie dzieci

Abstract: The aim of this article is to characterize the sexual behavior of women committing sex crimes and to determine the possible similarities and differences in the criminal activity of female perpetrators of such crimes. The study is theoretical in nature and is based on the literature review method. The research findings made it possible to conclude that the criminal activity of women in terms of sex offenses does not differ significantly from similar behavior by men. Women engage in the most brutal sex crimes, including rape and sexual murder, both alone and with other people of both sexes. Very often, they also initiate these acts, which contradicts

the belief that they are passive participants. The victims include both family members and those outside the family circle, although in the case of the perpetrator–victim relationship, women are more likely to harm people they know and with whom they have had some relationship. Women use violence no less than men. Even if they themselves do not directly contribute to extreme injuries or even the death of the victim, they do not discourage their accomplices from such behavior and, on the contrary, repeatedly encourage them to commit cruel acts.

Keywords: sexual aggressors, sexual predators, sex killers, rapists, women sexually abusing children

Wprowadzenie

Przestępstwa seksualne popełniane przez kobiety stanowią zjawisko znacząco mniej rozpowszechnione i dynamiczne aniżeli czyny tej kategorii popełniane przez mężczyzn. Dotyczy to zarówno skali zjawiska, jego rodzajów, jak i form aktywności. Mimo to, nie można uznać przestępstw seksualnych popełnianych przez kobiety za zjawisko niszowe nie wymagające pogłębionej eksploracji naukowej. Badania prowadzone w Stanach Zjednoczonych wskazują, że w ogólnej liczbie przestępstw seksualnych kobiety popełniły około 15–20% tych czynów (Faller 1996). Biorąc pod uwagę znaczną rozbieżność między danymi wskazanymi przez Kathleen Faller a cytowanymi poniżej, należy sądzić, że autorka opierała się na danych szacunkowych uwzględniających ciemną liczbę tych czynów.

Próbę bardziej dokładnego oszacowania rozpowszechnienia wykorzystywania seksualnego (w tym wykorzystywania seksualnego dokonanego przez kobiety), podjęli David Finkelhor, Gerald Hotaling, Ian A. Lewis i Christine Smith w 1990 roku. Przeprowadzili wywiady z 2626 Amerykanami (mężczyźni (n=1145) i kobiety (n=1481)), korzystając z losowo wygenerowanych numerów telefonów. Historię ogólnego wykorzystywania seksualnego ujawniło 16% mężczyzn (n=169) i 27% kobiet (n=416). W większości przypadków nadużyć dokonywali mężczyźni; jednak 17% mężczyzn zgłosiło, że było wykorzystywanych przez kobietę, podobne okoliczności zasygnalizowało 1% kobiet (Finkelhor et al. 1990: 19–28). Kluczowym amerykańskim źródłem informacji pozwalających na oszacowanie skali zjawiska jest Uniform Crime Reporting Program (UCR) FBI, które dokumentuje krajowe statystyki aresztowań. Dane opublikowane przez UCR pokazują, że w 2005 roku zarejestrowano 31 671 aresztowań dorosłych kobiet za przestępstwa seksualne, z wyłączeniem gwałtu i prostytucji. Należy zauważyć, że liczby te nie odnoszą się do liczby skazanych kobiet, a jedynie do liczby rzeczywistych aresztowań. Ponadto z danych tych wynika, że w 2005 roku 2,2% czynów związanych z wykorzystywaniem seksualnym zostało dokonanych wyłącznie przez kobiety, a 23,4% przez kobietę i mężczyznę będącym współsprawcą (Gannon, Rose 2008: 443). Z kolei analiza statystyczna dotycząca płci sprawców napaści seksualnych przedstawiona w raporcie US Department of Justice (2000) wskazuje, że zdecydowaną większość napastników seksualnych stanowią mężczyźni (96%). Kobiety dopuszczały się prze-

mocy seksualnej wobec najmłodszych pod względem wieku ofiar (poniżej 6. roku życia). Wśród kategorii seksualnych napastników popełniających czyny wobec dzieci do 6 lat kobiety stanowiły 12% ogółu zbiorowości sprawców, natomiast wobec ofiar w wieku 6–12 lat odsetek sprawczyń wynosił 6%, a wobec ofiar w wieku 12–17 lat – jedynie 3%. Natomiast odnotowane napaści seksualne wobec dorosłych ofiar zasadniczo były domeną mężczyzn, a udział w takich czynach przypisano jedynie 1% sprawczyń (Snyder 2000: 8). Powyższe, mało już aktualne, dane statystyczne mogą jednak stanowić źródło inspirujących spostrzeżeń. Sugerują bowiem, że udział FSO (*Female Sexual Offenders*) w dokonywaniu napaści seksualnych redukuje się wraz z wiekiem potencjalnych ofiar. Ma to zapewne związek z rosnącą siłą fizyczną potencjalnej ofiary oraz większą jej świadomością dotyczącą seksualności.

Natomiast według *European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics* (wydanie 6, 2021) na podstawie danych uzyskanych ze statystyk policyjnych, odsetek kobiet uczestniczących w dokonywaniu napaści seksualnych wynosił w 2015 (dla wszystkich krajów europejskich) 5,1%. Natomiast odsetek kobiet dopuszczających się przestępstwa zgwałcenia wynosił 2,4% (dane również pochodzące z 2015 roku) (Aebi 2021: 84–85)¹.

Analiza zgromadzonej literatury wskazuje, że kobiety, choć w mniejszym nasileniu, to jednak dopuszczają się takich samych kategorii przestępstw seksualnych jak mężczyźni, nie wyłączając zabójstw seksualnych, zgwałceń i oczywiście najczęściej dokonywanych przez kobiety napaści seksualnych wobec dzieci. Znaczącymi różnicami między sprawcami obojga płci może być znacznie częściej pojawiająca się w kryminogenezie kobiet ich wiktymizacja seksualna, rozbudowana historia traum oraz częstszy wybór ofiar, które są im znane lub nawet z nimi spokrewnione. Inne przypisywane sprawczyniom cechy czy właściwości (np. sprawczynie to kobiety z głębokimi zaburzeniami osobowościowymi, nie są zazwyczaj samodzielnymi inicjatorkami, ale popełniają przestępstwa seksualne pod presją mężczyzny, wykorzystywanie seksualne dzieci to efekt toksycznej miłości macierzyńskiej, kobiety nie wykorzystują innych kobiet czy wykorzystywanie seksualne dokonane przez kobiety nie powoduje znaczącej traumy) należy traktować w kategorii mitów narastających wokół zjawiska i nie mających wystarczającego potwierdzenia w faktach naukowych. Warto także zwrócić uwagę na fakt, że kobiety są zwykle postrzegane jako opiekuńcze i troskliwe (Robinson 1998; Giguere, Bumby 2007) co może powodować, że szeroki zakres zachowań seksualnych z bezpośrednim kontaktem, przejawianych w stosunku do dzieci nie prowadzi do etykietowania kobiety jako sprawczyni. W związku z tym kobietom łatwiej jest ukrywać znęcanie się lub molestowanie seksualne podczas codziennych czynności podejmowanych w ramach opiekuńczych lub macierzyńskich czynności, takich jak kąpiel i ubieranie dzieci. Zauważalna jest również tendencja społeczna do postrzegania wykorzystywania seksualnego popełnianego przez kobiety jako mniej poważnego, jeśli chodzi o zakres i konsekwencje, niż wykorzystywanie seksualne popełniane przez mężczyzn.

¹ Dane zawarte w raporcie wskazują, że odsetek napastniczek seksualnych w Polsce w analizowanym okresie wynosił 1% ogółu sprawców a w przypadku zgwałceń udział kobiet wynosił 0,3%.

Analiza bardzo obszernej literatury, wielu badań i wnikliwych ustaleń wskazuje jednoznacznie, że choć liczebnie udział kobiet w dokonywaniu branych pod uwagę przestępstw seksualnych jest niższy, to nie ustępują one mężczyznom pod względem okrucieństwa czy zaangażowania w dokonanie aktu przestępczego. Wiele przesłanek wskazuje również na występowanie u kobiet cech agresji seksualnej, nie wyłączając także agresji drapieżczej. Z tych też powodów uzasadnione w mojej opinii jest określenie opisywanych kategorii napastniczek seksualnych mianem seksualnych drapieżniczek.

1. Cel i metoda

Charakterystyka przestępstw seksualnych popełnianych przez kobiety może być dokonana na wiele sposobów, ale interesująca może być perspektywa porównawcza odwołująca się do ustalenia podobieństw i różnic pomiędzy przestępczą seksualną aktywnością sprawczyń i sprawców. Nie jest to jedyna możliwa płaszczyzna porównań, warto także zwrócić uwagę na podobieństwa oraz zróżnicowania, jakie pojawiać się mogą pomiędzy kategoriami sprawczyń dopuszczających się różnych form napaści seksualnej. W związku z tym przyjęto, że zasadniczym celem opracowania jest charakterystyka czynów, a także poznanie zachowań seksualnych napastniczek oraz ustalenie ewentualnych różnic i podobieństw w aktywności przestępczej sprawczyń i sprawców przestępstw seksualnych. Tak sformułowany cel pozwolił na wyodrębnienie zamieszczonego poniżej pytania badawczego:

Jakimi według literatury cechami charakteryzują się FSO (sprawczynie przestępstw seksualnych) i czy istnieją związki między sprawczyniami a sprawcami przestępstw seksualnych (MSO) oraz pytań szczegółowych:

1. Czym charakteryzują się według literatury kategorie przestępstw seksualnych popełnianych przez kobiety?
2. Jakie główne cechy według literatury zawierają się w definicjach FSO?
3. Jakie zaburzenia intrapsychiczne obejmujące preferencje seksualne, problemy osobowościowe i dotyczące zdrowia psychicznego są najczęściej, według literatury, diagnozowane u FSO?
4. Jakie główne klastry zaburzeń, preferencji i związków z ofiarami wykazuje literatura w typologiach sprawczyń?
5. Jakie według literatury istnieją podobieństwa i różnice między sprawczyniami (FSO) a sprawcami (MSO) przestępstw seksualnych?

Niniejsze opracowanie ma charakter teoretyczny i opiera się na metodzie przeglądu literatury. W celu zminimalizowania ryzyka błędów związanych np. z subiektywizmem raportowania wykorzystano procedurę obejmującą w pierwszej kolejności wstępne przeszukiwanie literatury w celu uzyskania wiedzy w zakresie charakteru źródeł i rodzajów publikacji traktujących o przestępstwach seksualnych

popelnianych przez kobiety, co umożliwiło wstępne określenie pytania badawczego oraz wyodrębnienie słów kluczowych, kryteriów włączenia i wyłączenia. Następnie doprecyzowane zostało pytanie badawcze w postaci pytań szczegółowych oraz ustalono kryteria formalne i merytoryczne doboru wyszukiwanych treści. Jako kryterium formalne uznano wybór artykułów wyłącznie w języku angielskim; artykułów naukowych w czasopismach recenzowanych, rozdziałów w książkach oraz przedział czasowy, czyli publikacje pochodzące z lat 1980–2023. Natomiast kryterium merytorycznym był wybór tekstów o charakterze empirycznym lub przeglądowym uwzględniających wyniki badań ilościowych lub jakościowych. W celu wyszukiwania rekordów spełniających przyjęte kryteria wykorzystano bazy PubMed oraz ScienceDirect. Po zapoznaniu się z abstraktem tekstu ustalano jakość informacji zawartych w tekście (zastosowane metody badań, dobór próby, uzyskane rezultaty) oraz dostępność. W opracowaniu wykorzystano teksty dostępne w Open Access oraz subskrybowane. Część materiałów pozyskano bezpośrednio dzięki uprzejmości ich Autorów i Autorów po nawiązaniu z nimi kontaktu.

2. Kategorie przestępstw popełnianych przez kobiety

Analizując zakres przestępczej aktywności kobiet dopuszczających się napaści seksualnej w pierwszej kolejności ze względu na częstotliwość zwraca uwagę wykorzystywanie seksualne dzieci przybierające oczywiście zróżnicowany charakter. Natomiast w rzeczywistości zakres przestępczych zachowań seksualnych podejmowanych przez kobiety niewiele różni się od sprawstwa mężczyzn. Do tych zachowań zaliczyć można między innymi zgwałcenia i zabójstwa seksualne. Zgodnie z prawem zgwałcenia przybierać mogą różną postać obejmującą zarówno zgwałcenia w postaci podstawowej, jak i kwalifikowanej wskazujące na szczególnie naganne zachowanie sprawcy wymagające zastosowania surowszych prawnie sankcji. Do tej ostatniej postaci zalicza się w polskim prawie karnym zgwałcenia popełniane ze szczególnym okrucieństwem oraz zgwałcenia dokonane wspólnie, określane w kryminologii jako zgwałcenia zbiorowe (czyli takie, w którym biorą udział co najmniej dwie osoby, przy czym nie każda z nich musi odbyć stosunek seksualny z ofiarą). Również kobiety dopuszczające się przestępstwa zgwałcenia angażują się w najbardziej drastyczne formy. Ofiarami sprawczyń zgwałceń są mężczyźni, kobiety i dzieci. Część z tych czynów ma charakter intrarodzinny, inne zostały popełnione wobec osób spoza kręgu rodzinnego.

Jak wynika z badań Anny Więcek-Durańskiej (2021), w przypadku kobiet dopuszczających się zgwałceń ze szczególnym okrucieństwem warto zwrócić uwagę na podobieństwo motywów, jakimi kierują się sprawczynie i sprawcy zgwałceń. Przede wszystkim należy podkreślić, że wbrew stereotypom zgwałcenie nie jest przestępstwem, podczas którego sprawca dąży do zaspokojenia potrzeby seksualnej.

Wynika to z typologii zgwałceń Nicolasa A. Grotha, Ann W. Burgess i Lyndy L. Holmstrom (1977 cyt. za: Palermo, Kocsis 2005), którzy wyróżnili trzy rodzaje gwałtów, biorąc pod uwagę dominację jednego z trzech podstawowych czynników tego przestępczego zachowania, czyli: złości, dominacji, sadyzmu. Na tej podstawie wspomniani autorzy dokonali wyróżnienia gwałtu dokonanego w złości (*anger rape*), gwałtu władczego (*power rape*) i gwałtu sadystycznego (*sadistic rape*). Motyw seksualny towarzyszy tylko pewnemu odsetkowi dokonywanych przez mężczyzn zgwałceń sytuacyjnych, w pozostałych przypadkach mamy do czynienia z odwetem, potrzebą dominacji, zaspokojeniem sadystycznych skłonności czy dewiacyjnych preferencji. W zdecydowanie nowszej typologii autorstwa Raymonda Knighta i Roberta Prentky'ego (cyt. za Bartels, Gannon 2019) wyróżnionych zostało pięć typów sprawców zgwałceń, które zasadniczo wpisują się w powyższy schemat motywacji działania sprawców. Wyróżnione kategorie obejmują: *sexually sadistic* (sadysta seksualny łączący zachowania sadystyczne z popędem seksualnym, w którego przypadku zachowanie sadystyczne, agresywne wobec ofiary jest źródłem satysfakcji seksualnej), *sexually nonsadistic* (kierujący się potrzebą zaspokojenia seksualnego, ale bez skłonności sadystycznych), *pervasively angry* (sprawca działający pod wpływem zgeneralizowanej złości/agresji stanowiącej cechę jego osobowości), *vidictively angry* (sprawca działający pod wpływem zgeneralizowanej nienawiści wobec kobiet) oraz *opportunistic* (którego działanie jest wynikiem ogólnej antyspołeczności) (cyt. za Bartels, Gannon 2019).

Podobne motywacje wykazują także kobiety dopuszczające się zgwałceń ze szczególnym okrucieństwem. Charakterystyczną cechą zgwałceń, których dopuściły się badane kobiety, był w większości przypadków pozaseksualny motyw czynu. Większość uwzględnionych przez badaczkę sprawczyń (9 na 15 kobiet) kierowała się chęcią zemsty wobec osoby pokrzywdzonej. Czynności seksualne miały na celu upokorzenie i spowodowanie dodatkowych cierpień w odwecie za wyrządzone krzywdy. Powstała uraza, będąca przyczyną popełnienia zgwałcenia, miała różne przyczyny: nierozliczone długi, zdrada, plotka. Nieco rzadziej (4 na 15 spraw) do zgwałceń ze strony kobiet dochodziło podczas spotkań towarzyskich, gdzie wszyscy uczestnicy zdarzenia – zarówno sprawcy, jak i osoba pokrzywdzona – byli pod wpływem alkoholu. W przypadku motywu seksualnego pojawiał się on w trakcie wspólnej zabawy, kobiety były najczęściej współsprawczyniami zgwałcenia, działając wspólnie z mężczyznami. Najmniej liczną grupę (dwa przypadki) stanowiły te zgwałcenia, w których kobiety działały, wykorzystując bezbronność osoby pokrzywdzonej – w analizowanych sprawach był to głównie młody wiek ofiar (Więcek-Durańska 2021: 59). Wszystkie brane pod uwagę przez autorkę zgwałcenia ze szczególnym okrucieństwem popełnione zostały przez kobiety we współudziale z innymi sprawcami (odpowiednio w 5 przypadkach było dwóch współsprawców, w 7 – trzech, w 2 – pięciu oraz w 1 – sześciu). Analiza relacji pomiędzy sprawczyniami a współsprawcami lub współsprawczyniami wskazuje, że w sześciu przypadkach kobiety dokonały czynów wspólnie z innymi znanymi im już wcześniej mężczyznami (można im przypisać status kolegów, znajomych),

ale także z aktualnym partnerem (mężem, chłopakiem, konkubentem) oraz z osobami spokrewnionymi (bratem, bratową, szwagrem). W tym ostatnim przypadku współudział dotyczył także spokrewnionych kobiet (Więcek-Durańska 2021: 60). W przypadku motywu zemsty ofiarami były wyłącznie kobiety. W jednym z przypadków sprawcy (mężczyzna i dwie kobiety) przetrzymywali ofiarę przez wiele godzin, zmuszając do odbywania stosunków seksualnych z mężczyzną i dokonując innych czynności seksualnych (Więcek-Durańska 2021: 60). W zgwałceniach dokonywanych z innych pozaseksualnych motywów (motyw odwetowy, represyjny, kombinowany) ofiarami były zarówno dorosłe kobiety, dziewczęta, jak i mężczyźni. Z ustaleń badawczych wynika, że w ponad połowie przypadków (8 na 15) kobiety podczas popełnianego zgwałcenia korzystały z różnych przedmiotów, używając ich do imitacji stosunku seksualnego (pręt, kij, butelka, wibrator). Stosowanie wskazanych przedmiotów wypełnia znamiona przestępstwa zgwałcenia, bowiem dokonanie tego czynu wiązać się może także z wykorzystywaniem różnych przedmiotów (nie tylko gadżetów erotycznych), które służyć mogą do stymulacji seksualnej, ale także upokorzenia czy spowodowania obrażeń u ofiary. Z przyjętej perspektywy badawczej równie istotne jest ustalenie zaangażowania sprawczyń w dokonywanie przedmiotowych czynów. Analiza dokumentów dokonana przez autorkę pozwoliła stwierdzić, że niemal we wszystkich uwzględnionych sprawach, rola kobiet miała charakter pierwszoplanowy zarówno pod względem planowania, jak i realizacji czynu. W 14 na 15 spraw kobiety były inicjatorkami stosowania różnych form bezpośredniej agresji fizycznej wobec ofiary. Zastosowana przez sprawczynie przemoc polegała między innymi na: uderzaniu pięściami, kopaniu, szarpaniu, przytrzymywaniu ofiary. Stosowanie różnych form przemocy fizycznej nie wyczerpywało znamion okrucieństwa stosowanego przez badane sprawczynie, które nie unikały również agresji werbalnej przybierającej postać słownego poniżania, zastraszania czy obrzucania ofiary wyzwiskami. W niektórych przypadkach, aby doprowadzić do podporządkowania się ofiary, sprawczynie nie zawahały się przed użyciem gróźb lub nawet zastosowaniem bezpośredniej przemocy fizycznej wobec innych osób, bliskich lub spokrewnionych z osobą pokrzywdzoną (Więcek-Durańska 2021: 61–62).

Ustalenia innych autorów dotyczące motywacji dokonywania zgwałceń przez kobiety potwierdzają pozaseksualny motyw tych czynów. FSO (*Female Sexual Offenders*), które napastują mężczyzn, kierują się różnymi motywami, takimi jak obawa przed porzuceniem przez partnera, strach przed molestowaniem, zemsta, złość lub zazdrość wobec ofiary. Sprawczynie kierujące się motywacją seksualną dążą tylko do nawiązania albo utrzymania i utrzymania intymnej relacji z partnerem (Gannon et al. 2008; 2014).

Większość badań poświęconych zgwałceniom wskazuje jednoznacznie, że przestępstwa te częściej są popełniane przez działających indywidualnie mężczyzn. Dopiero przeprowadzone w ostatnich latach analizy sugerują, że kobiety coraz częściej angażują się sprawczo w tego typu napaści seksualne, działając zarówno indywidualnie, jak i wspólnie z innymi osobami. Zaangażowanie sprawcze kobiet w gwałty indywidualne i grupowe (wspólne) było przedmiotem badań Miriam

D.S. Wijkman i Teresy daSilvy, które w populacji 246 sprawczyń zgwałceń wyróżniły 73 sprawczynie działające samodzielnie, 146, które dopuściły się gwałtu ze współniczką lub współnikiem i 27, które popełniły czyn w triadzie lub z większą ilością współsprawców (współsprawczyń) (Wijkman, da Silva 2020). We wcześniejszych badaniach Katria S. Williams i David M. Bieri (2015) stwierdzili, że większość sprawczyń dokonuje zgwałceń wspólnych wraz ze współsprawcą mężczyzną, którym często jest ich życiowy partner (cyt. za Cortoni, Gannon 2016). Natomiast tylko w jednym raporcie z badań wskazano inne konfiguracje sprawczyń i współsprawczyń/współsprawców. Wyróżnione zostały diady złożone z dwóch kobiet, diady koedukacyjne składające się z jednego mężczyzny i jednej kobiety, grupy składające się wyłącznie z kobiet i grupy wielu sprawców, które składają się z kombinacji trzech lub więcej kobiet i mężczyzn, sprawców przestępstw seksualnych (Budd et al. 2017). Donna Vandiver (2006) prowadząc badania porównawcze obejmujące przestępczynie seksualne działające samotnie ($n=123$ zdarzenia) oraz współdziałające z inną osobą ($n=104$ czyny) stwierdziła, że w porównaniu z samotnie działającymi agresorkami seksualnymi, te, które działały w diadach ze współsprawcami istotnie częściej doprowadzały do krzywdzenia wielu ofiar obojga płci, w tym członków rodziny (Vandiver 2006). Donna Vandiver zwróciła także uwagę na fakt, że sprawczynie działające w diadach częściej były matkami popełniającymi przestępstwa wobec własnych dzieci. Samotne przestępczynie zwykle wybierały na swoje ofiary dojrzałych mężczyzn, podczas gdy dokonujące napaści seksualnej ze współsprawcami wybierały młodsze ofiary płci żeńskiej, także w ich przypadku wymuszone zachowania sodomiczne były częstsze. W przypadku kobiet dokonujących napaści w diadach koedukacyjnych wraz z mężczyzną dostrzegalne jest, jak zauważa Donna Vandiver, przyjmowanie strategii jak i innych cech czynów charakterystycznych dla sprawców płci męskiej. Dopuszczają się oni częściej przemocy wobec dziewcząt i kobiet, co jest charakterystyczne i zgodne z preferencjami prezentowanymi przez męskich agresorów seksualnych (MSO). Można zatem wysunąć wniosek, że w sytuacji, gdy FSO (*Female Sexual Offenders*) współdziałają w dokonywaniu napaści seksualnych z mężczyznami są bardziej skłonne do przejmowania męskich wzorców zachowań w zakresie wyboru ofiary, stosowania przemocy czy okrucieństwa.

Warto też wspomnieć, że z ustaleń poczynionych przez Theresę Gannon i in. (2008) wynika, że współsprawczynie zwykle zezwalała na kontakt ze swoimi dziećmi lub innymi osobami w relacjach wewnątrzrodzinnych. Wspomniani autorzy odkryli, że około połowa ofiar była spokrewniona ze sprawczyniami poprzez małżeństwo lub więzy krwi. W kolejnych badaniach (Gannon et al. 2014) ustalono, że około 20% sprawców było biologicznie spokrewnionych z ich ofiarami. W rezultacie w przypadku par, w które tworzą przestępczy duet, istnieje większe prawdopodobieństwo krzywdzenia dziecka będącego na ich utrzymaniu lub innej osoby, z którą przynajmniej jedno ze sprawców łączy więzy krwi. Wyniki te korespondują z cytowanymi ustaleniami Donny Vandiver (2006). Innym znaczącym ustaleniem Donny Vandiver dotyczącym przebiegu kryminogenezy jest wykazanie,

że w porównaniu ze sprawczyniami indywidualnymi, współsprawczynie istotnie częściej miały już doświadczenia kryminalne potwierdzone wcześniejszymi wyrokami skazującymi za przestępstwa inne niż seksualne (Vandiver 2006).

Ponieważ zainteresowania badaczy prowadzących wcześniejsze badania empiryczne dotyczące gwałcielek nie wykraczały poza porównanie dwóch kategorii sprawczyń seksualnych, czyli działających samodzielnie i współdziałających z mężczyzną, Kristen M. Budd, David M. Bieri i Katria Williams (2017) postanowili porównać inne konfiguracje w jakich mogą dokonywać napaści seksualnej kobiety. Uwzględnili zatem zarówno sprawczynie działające indywidualnie, jak i podejmujące przestępczą aktywność w diadach, w których kobiety dokonały zgwałceń z inną kobietą lub działały w większych heterogenicznych grupach. Z szeregu badań prowadzonych w tym zakresie wynika, że napastniczki seksualne w przeciwieństwie do mężczyzn zdecydowanie częściej dokonują napaści seksualnych ze współsprawcą/współsprawczynią bądź w większych grupach. W celu dokładnego przeanalizowania problemu autorzy sformułowali cztery hipotezy odnoszące się do obszaru porównania pojedynczych i działająco grupowo sprawczyń, w tym do kwestii wyboru płci ofiary (hipoteza 1), pokrewieństwa z ofiarą (hipoteza 2), relacji sprawca–ofiara oraz zakresu wiktylizacji ofiar w przypadku działania grup sprawczyń złożonych z różnych, pod względem płci, osób (hipoteza 3). W ostatnim założeniu (hipoteza 4) przyjęto, że napaści seksualne dokonane przez grupy złożone z samych kobiet mają najczęściej miejsce w więzieniach i łączą się z przestępstwami nieseksualnymi (Budd, Bieri, Williams 2017). Przeprowadzone badania uprawniły autorów do stwierdzenia (odnoszącego się do hipotezy 1), że w porównaniu z pojedynczymi przestępczyniami, w przypadku incydentów z udziałem koedukacyjnych par współsprawców istnieje większe prawdopodobieństwo, że ofiarami tych ostatnich będą kobiety oraz dzieci pozostające na utrzymaniu lub inni członkowie rodziny.

Ustalenia dotyczące drugiej hipotezy wykazały, że dzieci pozostające na utrzymaniu sprawczyni (lub obojga w przypadku współdziałających przestępców) były bardziej narażone na wiktylizację w incydentach z udziałem koedukacyjnych par aniżeli w przypadku napaści inicjowanych przez samotnie działające FSO (*Female Sexual Offenders*). Ponadto w incydentach z udziałem par koedukacyjnych ofiary częściej były członkami rodzin, z którymi sprawców łączyły więzy krwi. W przypadku indywidualnie działających FSO sytuacje takie były zdecydowanie rzadsze. Weryfikacja trzeciej hipotezy pozwoliła na stwierdzenie, że w przypadku sprawczyń działających w większych niż diady grupach częstsze były sytuacje, gdy ofiara była osobą obcą dla napastników. Przypadki napaści seksualnych dokonywanych wspólnie przez koedukacyjne grupy, w których była przynajmniej jedna kobieta częściej powodowały u ofiar drobne i poważne obrażenia w porównaniu z indywidualnie działającymi FSO. Również dokonywanie zgwałceń grupowych częściej aniżeli w przypadku indywidualnie działających FSO wiązało się ze współwystępowaniem innych przestępstw o seksualnym i nieseksualnym charakterze: przestępstwa komputerowe (rozpowszechnianie pornografii 2%), stręczycielstwo/prostytucja (1%),

dystrybucja narkotyków (4%), rabunek (3%), a także napaść z użyciem przemocy (7%). Weryfikacja czwartej hipotezy odnoszącej się do napaści seksualnych podejmowanych przez grupy złożone wyłącznie z kobiet (głównie w warunkach izolacji) pozwoliła na stwierdzenie, że większe jest prawdopodobieństwo wystąpienia tego typu przemocy seksualnej w więzieniu w porównaniu z pojedynczymi incydentami podejmowanymi przez FSO. Ofiarami napaści były zarówno współosadzone, jak też i osoby z personelu więziennego. Taka sytuacja powodowała, że wśród ofiar znalazły się zarówno kobiety, jak i mężczyźni. Podczas badania przestępstw niezwiązanych z seksualnością, które także miały miejsce w związku z incydentami napaści na tle seksualnym, okazało się, że w przypadku wyłącznie żeńskiego składu grup nie stwierdzono znaczącego nasilenia tego typu czynów w porównaniu z napastniczkami działającymi w grupach koedukacyjnych. Ustalenia wskazują, że dochodziło do przestępstw komputerowych (np. rozpowszechnianie pornografii) na poziomie 1%, rabunku (0,3%) i napaści z użyciem przemocy (2%). Jest to zatem niewielki odsetek zdarzeń towarzyszących aktom przemocy seksualnej (Budd, Bieri, Williams 2017). Wyniki te są zgodne z ustaleniami, które odwoływały się wyłącznie do dychotomicznego podziału sprawczyń na samodzielne i działające ze współsprawcami. Reasumując, można stwierdzić, że kobiety uczestniczące w popełnianiu przestępstw seksualnych wraz z mężczyznami, niezależnie od tego czy działają pod przymusem lub dobrowolnie, podporządkowują się męskim preferencjom i schematom działania co powoduje, że ofiarami par koedukacyjnych są częściej kobiety, a poziom przemocy i okrucieństwa wobec ofiar wzrasta. W przypadku relacji sprawca–ofiara autorzy wykazali, że współsprawcy z diad koedukacyjnych częściej aniżeli działające indywidualnie FSO dokonują napaści seksualnych na osoby im znane (co wykazały także wcześniejsze badania Donny Vandiver (2006)), a w szczególności dotyczyły one dzieci pozostających na utrzymaniu. Taka sama zależność pojawia się w przypadku innych osób w relacjach wewnątrzrodzinnych, co sugeruje popełnianie kazirodztwa wymuszonego lub niewymuszonego. Wyniki badań wskazują także, że wielkość grupy sprawców ma znaczenie w przypadku dokonywania napaści na nieznajome ofiary. Jeśli w incydencie napaści na tle seksualnym brała udział para koedukacyjna lub grupa składająca się wyłącznie z kobiet lub kobiet i mężczyzn w porównaniu z indywidualnie działającymi FSO, ryzyko wiktymizacji nieznajomych ofiar znacznie wzrastało, podobnie jak i charakter, i liczba obrażeń oraz dodatkowo występowanie przestępstw wykraczających charakterem poza obszar czynów na tle seksualnym. Mankamentem przytoczonych tu badań jest to, że uzyskane wyniki opierają się na próbie, która obejmuje wyłącznie incydenty zgłoszone policji, gdzie dane są rejestrowane na poziomie zdarzenia, a nie na poziomie kategorii sprawców (indywidualny/grupowy/diada/płeć uczestników). Poza tym niemożliwe było ustalenie czy to kobiety były inicjatorkami napaści i czy brały udział w więcej niż jednym zdarzeniu. Wszystkie te czynniki mogą ograniczać możliwości uogólniania uzyskanych wyników.

Badania Miriam Wijkman i Teresy da Silvy (2020) potwierdzają opisany schemat zachowań sprawczyń napaści seksualnych. Z zaprezentowanych ustaleń wynika, że większość kobiet, które popełniły czyn w diadzie (57%), dopuściły się przestępstwa seksualnego ze swoim partnerem życiowym (51%). W sytuacjach, gdy kobiety popełniały przestępstwo razem z partnerem życiowym oraz z innymi sprawcami (np. innymi członkami rodziny, sąsiadami i przyjaciółmi), skład takich grup został oznaczony jako 3+. Wśród grup stanowiących diady były tylko cztery składające się wyłącznie z kobiet (diady homogeniczne). Wspomniane cztery duety to kobiety, które nie były ze sobą w relacjach intymnych a w relacjach koleżeńskich.

Skład grup 3+ wahał się od trzech do ośmiu osób różnej płci, przy czym wszyscy sprawcy i sprawczynie byli znajomymi lub krewnymi. Siedemdziesiąt dwie kobiety (29,3%) zaatakowały więcej niż jedną ofiarę, w ekstremalnej postaci doszło do napaści na siedem ofiar. Średni wiek kobiet w chwili popełnienia przestępstwa wynosił 35,2 lat. Bardzo interesująco przedstawiają się uzyskane przez autorki wyniki dotyczące stosowania przemocy podczas dokonywania napaści seksualnej. Okazuje się, że sprawcy i sprawczynie działający w grupach 3+ częściej stosowali przemoc fizyczną i słowną podczas popełniania przestępstwa aniżeli sprawczynie działające samotnie i w duecie. Duety przestępcze (zarówno homogeniczne, jak i heterogeniczne) dopuściły się napaści seksualnej więcej niż jeden raz w porównaniu z przestępczyniami indywidualnymi i sprawcami działającymi w grupie 3+. Koncentrując się na ofiarach zgwałceń, autorki zauważyły, że sprawczynie działające w diadach dokonały napaści na ofiarę, którą wcześniej znały i najczęściej była to kobieta. Wybór ofiary to kolejna cecha różnicująca przestępczą aktywność duetów sprawczyń od przestępczyń indywidualnych i działających w grupach wieloosobowych. Indywidualne sprawczynie rzadziej dokonywały napaści na kobiety, a ich ofiary miały zwykle więcej niż 18 lat. Antagonistyczne preferencje ujawniały sprawczynie z diad i wieloosobowych grup, które preferowały ofiary młodsze mające nawet mniej niż 12 lat. W przypadku sprawczyń działających w diadzie popełnione czyny częściej aniżeli w przypadku wieloosobowych grup miały charakter wewnątrzrodzinny, a sama napasć zwykle miała miejsce w pomieszczeniach zamkniętych. Poczynione w trakcie badań ustalenia wskazują, że dynamika przestępczej aktywności grup wieloosobowych w porównaniu z grupami dwuosobowymi, których członkowie są w intymnych związkach, różni się od aktywności grup wieloosobowych 3+ oraz tych z przestępczyniami, które nie są w intymnych relacjach (współdziałają przykładowo z przyjaciółmi lub znajomymi).

W porównaniu z przestępczyniami działającymi w grupach 3+, przestępczynie indywidualne były bardziej skłonne do dokonania napaści na tle seksualnym więcej niż jeden raz, rzadszego stosowania przemocy słownej i preferowania ofiar płci żeńskiej.

Sprawczynie działające w diadach homo i heterogenicznych w porównaniu ze sprawczyniami z grup 3+ były mniej skłonne do stosowania przemocy fizycznej i były bardziej skłonne do popełnienia napaści na tle seksualnym więcej niż jeden raz. W porównaniu ze sprawczyniami działającymi samotnie, sprawczynie aktywne w diadach częściej wybierały ofiarę z kręgu rodzinnego (Wijkman, da Silva 2020).

Analizując sprawstwo kobiet w zakresie przestępstw seksualnych, nie można pominąć zabójstw seksualnych. Kategoria zabójstw popełnianych na tle seksualnym występuje zdecydowanie rzadziej aniżeli pozostałe rodzaje zabójstw dokonywanych z pozaseksualnych motywów. Aby można było uznać zabójstwo jako popełnione z motywów seksualnych musi zostać spełnione przynajmniej jedno z 6 wskazanych kryteriów: (a) strój ofiary lub jego brak, (b) odsłonięcie narządów płciowych ofiary, (c) seksualne ułożenie ciała ofiary, (d) umieszczenie obcych przedmiotów w otworach ciała ofiary, (e) dowody stosunku płciowego (oralnego, analnego) oraz (f) dowody zastępczej aktywności seksualnej, zainteresowania lub sadystycznej fantazji sprawcy, takie jak okaleczenia narządów płciowych (Ressler, Burgess, Douglas 1988). Tego typu zabójstwa to około 1% popełnionych w Stanach Zjednoczonych zabójstw (Chan, Myers, Heide 2010) i około 4–5% zabójstw dokonanych w Kanadzie (Roberts, Grossman 1993: 5–25). Zdecydowaną większość zabójstw seksualnych popełniają mężczyźni, co jednak nie oznacza, że w popełnianiu tej kategorii zabójstw nie uczestniczą kobiety. Nieliczne w tym zakresie badania prowadzili Heng Choon Chana i Autumn Frei (2013), którzy przeanalizowali 204 zabójstwa na tle seksualnym popełnione przez sprawczynie w okresie 32 lat (1976–2007). Wśród tych przypadków 177 sprawczyń to osoby dorosłe, a pozostałych 27 zabójstw seksualnych dopuściły się nieletnie, 53% sprawczyń było rasy białej, a 47% to Afroamerykanki. W ustaleniach empirycznych badacze koncentrowali się przede wszystkim na ogólnych wzorcach przestępczości dotyczących zabójstw na tle seksualnym, cechach demograficznych oraz użytych narzędziach zbrodni, metodach pozbywania się zwłok, procesach decyzyjnych i innych czynnikach sytuacyjnych poprzedzających dokonanie zabójstwa. Ustalenia poczynione przez Chana i Frei wskazują, że zabójstwa seksualne dokonane przez kobiety mają charakter zabójstw wewnątrzrasowych. Ponadto ofiarami kobiecych SHO (*Sexual Homicide Offenders*) częściej byli dorośli mężczyźni. Podczas dokonywania zabójstw sprawczynie posługiwały się bronią palną, co wskazuje, że kobiety zabójczynie unikają dokonywania zbrodni kontaktowych. Użycie broni palnej nie wymaga znacznej siły fizycznej i wyklucza podjęcie skutecznej obrony przez przyszłe ofiary, które – jak należy sądzić – dysponowały większą siłą fizyczną aniżeli sprawczynie (Chan, Frei 2013). W pozostałych przypadkach (37%) zabójczynie seksualne stosowały kontaktowe metody zabójstw (uduszenie, utopienie, duszenie rękoma i nogami) natomiast nieletnie sprawczynie używały także broni ostrej (nóż) (Chan, Heide, Myers 2013).

Znaczącą cechą różnicującą sprawczynie i sprawców zabójstw seksualnych jest relacja z ofiarą. Z badań przeprowadzonych przez Heng Choon Chana, Wade C. Myersa i Kathleen Heide (2013) wynika, że ponad połowa (53%) z całej próby 3745 seksualnych zabójczyń (SHO) zamordowała kogoś, z kim wcześniej pozostawała w bliskich relacjach (tj. przyjacielskich, koleżeńskich, partnerskich), co podważa pogląd, że sprawczynie podobnie jak zabójcy seksualni wybierają w większości wypadków obce ofiary. Rozszerzeniem tych ustaleń były badania opublikowane także w 2013 roku przez Heng Choon Chana, Autumn Frei, i Wade C. Myersa, w których wykorzystano dane przestępców z Dodatkowych Raportów o Zabój-

stwach (SHR) Federalnego Biura Śledczego (FBI) obejmujących 32 lata od 1976 do 2007. Z ogółu spraw jedynie 3977 (0,6%) przypadków spełniało kryteria zabójstw seksualnych. Wśród uwzględnionych 3977 przypadków tylko 204 (5%) zabójstw na tle seksualnym zostało popełnionych przez kobiety. Tak niskie wskaźniki zabójstw seksualnych dokonywanych przez kobiety mogą mieć różne przyczyny, ale jako najbardziej uzasadnione są zdaniem autorów przesłanki kulturowe związane z ostrożnym czy wręcz niechętnym postrzeganiem kobiet jako sprawczyń przemocy, a w szczególności sprawczyń przestępstw seksualnych, co odgrywać może znaczącą rolę w zgłaszaniu i klasyfikowaniu zabójstw popełnianych przez kobiety jako czynów o charakterze seksualnym (Chan, Frei, Myers 2013: 7). W badaniach uszczegółowiono wykorzystywane przez zabójczynie narzędzia i sposoby dokonywania zbrodni, dzieląc je na pięć różnych kategorii: (a) broń osobista (zabijanie rękami i stopami, duszenie, bicie, topienie i defenestracja (akt wyrzucenia kogoś przez okno)), (b) broń kontaktowa (narzędzia tępe, np. młotek), (c) broń ostra (nóż), (d) broń palna (pistolet, strzelba, karabin i inne rodzaje broni palnej) oraz (e) inna broń (narkotyki, ogień, trucizna, materiały wybuchowe i inne rodzaje broni). Natomiast do opisu relacji ofiara–sprawca utworzono cztery kategorie relacji: (a) partner intymny (obecny partner, konkubent lub mąż oraz były mąż/zona ewentualnie były konkubent; chłopak i dziewczyna, w tym relacje homoseksualne), (b) członek rodziny (biologiczna matka, ojciec, córka, syn, brat i siostra; teściowie; przybrana rodzina; i inne osoby spokrewnione z rodziną), (c) przyjaciel/znajomy/inne znane osoby (sąsiad, pracownik, pracodawca i inne znane osoby), oraz (d) nieznajomy (brak wcześniejszego związku lub kontaktu) (Chan, Frei, Myers 2013: 7–8).

Z ustaleń obejmujących brany pod uwagę okres 32-letni wynika, że średni wiek zabójczyń seksualnych (SHO) wynosił 27,1 lat, a 87% z nich to osoby dorosłe (w wieku 18 lat lub starsze). Spośród 204 kobiet zakwalifikowanych jako zabójczynie seksualne, 72,5% było zaangażowanych w zdarzenie (a) przestępcze i zidentyfikowane jako pojedyncza sprawczyni – w schemacie jedna ofiara lub jedna sprawczyni – wiele ofiar. Natomiast pozostałe 27,5% było zaangażowanych w incydent(y) sklasyfikowane jako: wielu sprawców – jedna ofiara lub wielu sprawców – wiele ofiar. Średni wiek ofiar wynosił 35 lat. Jeśli chodzi o dane lokalizacyjne stwierdzono, że prawie połowa (48%) zabójstw na tle seksualnym popełnionych przez sprawczynie miała miejsce w dużych miastach (tj. o populacji 100 000 lub więcej). Pozostała połowa przypadków miała miejsce na obszarach podmiejskich (27,5%), obszarach wiejskich (13,2%) lub w miejscowościach poniżej 100 000 mieszkańców (11,3%) (Chan, Frei, Myers 2013: 265–272).

Reasumując, opierając się na dokonanym przeglądzie badań, stwierdzić można, że aktywność przestępcza kobiet w zakresie przestępstw seksualnych nie odbiega zasadniczo od zachowań tej kategorii podejmowanych przez mężczyzn. Kobiety angażują się w dokonanie najbardziej brutalnych przestępstw seksualnych nie wyłączając zgwałceń i zabójstw seksualnych, dopuszczając się wspomnianych czynów samodzielnie jak i przy współudziale innych osób obojga płci. Ofiarami są osoby z kręgu rodzinnego, jak i osoby spoza niego, choć w przypadku relacji

sprawczyni–ofiara widoczna jest skłonność kobiet do częstszego krzywdzenia osób, które są im znane i z którymi łączyły je jakieś wcześniejsze relacje. Kobiety nie ustępują mężczyznom pod względem stosowanej przemocy i nawet jeśli same nie przyczyniły się bezpośrednio do spowodowania ekstremalnych obrażeń lub nawet śmierci ofiary, nie odwoływały współdziałających osób od takich zachowań, a wręcz przeciwnie wielokrotnie inspirowały do okrutnych czynów.

3. Cechy konstytutywne dotyczące FSO wskazywane w definicjach

Kobiecość w kręgu kultury europejskiej, o czym już wspomniano postrzegana jest w kategoriach łagodności, braku agresywności i bierności seksualnej interpretowanej jako dostosowanie się do zakresu męskich oczekiwań i wyobrażeń na temat kobiecości oraz roli kobiety w relacjach partnerskich. Kobiecość postrzegana jest głównie przez pryzmat wychowania dzieci, troski i opiekuńczości, oddania i uległości w relacjach partnerskich. Zachowania, które przeczą temu wizerunkowi lub zdecydowanie go burzą (a bez wątpienia w tej kategorii mieścić się będą wszelkie formy przemocy i agresji seksualnej), są marginalizowane jako niezgodne ze stereotypami i burzące kulturowo zaakceptowany schemat. Zgodnie z takim sposobem myślenia i postrzegania kobiet, sprawczynie wykorzystywania seksualnego dzieci lub stosujące inne formy przemocy seksualnej wobec dorosłej osoby, są zwykle postrzegane jako „przypadki z zaburzeniami psychicznymi”, których przestępcze zachowanie wynika z problemów osobowościowych lub chorobowych. Najbardziej uzasadnione jest zatem podjęcie procedur leczniczych i terapeutycznych, ale charakterystycznych przede wszystkim dla ofiar, nie zaś sprawców.

Problematyka przemocy seksualnej podejmowanej przez kobiety, napotyka w związku z tym na dość istotne przeszkody metodologiczne w postaci braku narzędzi badawczych dostosowanych do płci agresora oraz problemy interpretacyjne. W opinii większości autorów podstawową kwestią pozostaje adekwatne zinterpretowanie zachowań określanych w literaturze jako molestowanie (*harassment*), wykorzystywanie seksualne, przemoc (*violence*) seksualna, agresja (*aggression*) seksualna, czy napaść seksualna (*sexual offending*). Problem koncentruje się nie tylko wokół ustaleń zakresów terminologicznych, ale także wymiaru symptomatologicznego i dotyczącego relacji sprawca-ofiara.

Według niektórych autorów (Finkelhor et al. 1990) najistotniejszy jest przede wszystkim charakter kontaktu seksualnego sprawcy (sprawczyni) i ofiary, natomiast drugorzędna jest kwestia płci agresora/agresorki. Natomiast zdaniem innych (Condy et al. 1987) w sytuacji gdy zachowania krzywdzą seksualnie dzieci (czyli dotyczą wykorzystywania lub molestowania seksualnego), należy poza płcią napastnika lub napastniczki uwzględniać przede wszystkim różnice wieku między sprawcą a ofiarą, co pozwala przyjąć jeszcze inną dodatkową perspektywę umożliwiającą

podjęcie próby potwierdzenia lub odrzucenia zaburzeń parafilnych (pedofilii) sprawcy lub sprawczyni. Będzie to miało znaczenie chociażby w prognozowaniu powrotności do zachowań przestępczych. Zgodnie z sugestią wspomnianych autorów, przemoc seksualna ze strony kobiety obejmuje kontakt seksualny ofiary (dziecka) z kobietą co najmniej 5 lat starszą od ofiary. Przyjęcie tego kryterium jest zgodne z definicjami klinicznymi dotyczącymi pedofilii, zawartymi między innymi w klasyfikacji DSM-5 i eliminuje sytuacje, w których wiek sprawcy/sprawczyni może być zbliżony do wieku ofiar, czyli nie odnosi się do podejmujących zachowania krzywdzące osób nastoletnich. Jednocześnie inne kategorie zachowań przestępczych, nie mieszczące się w interpretacji pojęcia wykorzystywania seksualnego, nie są brane pod uwagę. Poprawne zdefiniowanie kategorii zachowań mieszczących się w zakresie pojęcia przemocy seksualnej podejmowanej wobec dzieci, czy też wykorzystywania seksualnego, może także napotykać na pewne trudności. W przypadku definiowania wykorzystywania seksualnego brane są pod uwagę zarówno zachowania obejmujące bezpośredni kontakt fizyczny sprawcy/sprawczyni i ofiary, jak i kontakty pozbawione fizycznego dotyku, a obejmujące przykładowo zachowania werbalne, podglądanie, zachęcanie dziecka do oglądania treści poronograficznych lub angażowanie dziecka w celu utrwalania tego typu treści. Na tego typu problemy interpretacyjne dotyczące aspektu objawowego zwraca uwagę między innymi Hannah Ford (2006), która opisując zachowania seksualne, wpisujące się w kategorię wykorzystywania seksualnego, którego dopuszczać się mogą kobiety, opisuje zachowania o jednoznacznym wymiarze. Z jednej strony wskazane przez nią przejawy aktywności sprawczyń krzywdzą dzieci, jednak z drugiej strony zarówno przez osoby postronne, jak i organy wymiaru sprawiedliwości, wcale nie muszą być w tych kategoriach definiowane. Do takich zachowań o niejednoznacznej konotacji wymienionych przez cytowaną autorkę należą przykładowo skłonności voyerystyczne², obnażanie się przed dzieckiem, uwodzicielskie dotykanie ofiary, całowanie i przytulanie o podtekście seksualnym, naruszanie prywatności dziecka podczas czynności fizjologicznych, wspólne kąpiele z dzieckiem, które potrafi już zadbać o higienę własną lub nawet mycie dziecka, mimo że jest już w stanie robić to samodzielnie, zadawanie natarczywych pytań dotyczących czynności fizjologicznych lub przesadne koncentrowanie się na myciu narządów płciowych dziecka (Ford 2006). Opisane zachowania sugerować mogą nieprawidłowe relacje, jakie stworzone zostały pomiędzy dorosłą sprawczynią a dzieckiem. Nieprawidłowość tych relacji wynika nie tylko z faktu dwuznaczności zachowań i motywacji jakimi kieruje się sprawczyni, ale także z potencjalnego ryzyka dalszego przekraczania granic intymności dziecka. Nawet jeśli nie dochodzi do fizycznego naruszenia bariery intymności małoletniej ofiary, to zaburzeniu ulega jej niezwykle delikatna i wciąż rozwijająca się sfera psychiczna i emocjonalna. Dziecko zostaje emocjonalnie obciążane przeżywanymi przez dorosłą sprawczynię problemami seksualnymi, partnerskimi i emocjonalnymi, stając się niejako substytutem nieobecnego lub nieodpowiedniego partnera, daje w jego

² Wojeryzm (*voyeuristic disorder* DSM-5) – parafilia polegająca na czerpaniu przyjemności seksualnej z podglądania innych osób w sytuacjach prywatnych lub intymnych (Morrison 2016: 645–646).

zastępstwie poczucie spełnienia i bezpieczeństwa ponieważ ze strony dziecka nie zagraża sprawcy możliwości odrzucenia czy porzucenia. Mniejsze dylematy interpretacyjne wywołują inne kategorie przestępstw seksualnych popełnianych przez kobiety, w których to przypadkach stosuje się interpretację prawną. Akceptowane stereotypy dotyczące zarówno wizerunku kobiecości, a z drugiej strony sprawstwa przestępstw seksualnych powodują, że problem przemocy seksualnej postrzegany jest przez policję, psychologów czy psychiatrów schematycznie i jednostronnie. W przypadkach definiowanych najogólniej w kategoriach seksualnych nadużyć przyjmuje się, że jeśli uwikłany jest w dane wydarzenie mężczyzna, to zapewne jest on sprawcą, natomiast jeśli w jakikolwiek sposób zaangażowana jest kobieta, to przyjmuje się, że jest ona ofiarą. Jeśli w sytuacji wykorzystywania seksualnego wobec dziecka (choć nie musi to być jedyna okoliczność) dowody wskazują na zaangażowanie kobiety, to zwykle przyjmuje się, że jej udział w zdarzeniu został wymuszony przez mężczyznę, któremu przypisuje się w takich okolicznościach sprawstwo kierownicze. Kobieta zostaje zatem uznana za bierną współsprawczynię, która pod przymusem lub niekiedy kierowana lękiem przed utratą partnera, uczestniczyła wraz z nim w zachowaniach krzywdzących. W konsekwencji będzie zatem traktowana jako ofiara na równi z krzywdzonym dzieckiem, co widoczne jest nie tylko w orzecznictwie sądowym, ale także w podejmowanych działaniach korekcyjnych (Denov 2004).

Reasumując, ustalenie cech pozwalających na specyficzne interpretowanie przestępczych zachowań seksualnych kobiet jest bardzo trudne, ale z drugiej strony nie jest niezbędne. Biorąc pod uwagę zbliżoną pod względem form, wyboru ofiary czy sposobu działania aktywność FSO (*Female Sexual Offenders*) do MSO (*Male Sexual Offenders*) nie ma potrzeby wyodrębniania katalogu cech konstytutywnych definiujących przestępstwa seksualne popełniane przez FSO. Można zatem przyjąć, że cechy definiujące przestępczą aktywność sprawczyń i sprawców przestępstw seksualnych są uniwersalne.

4. Preferencje seksualne, zaburzenia osobowościowe oraz związane ze zdrowiem psychicznym diagnozowane u FSO (*Female Sexual Offenders*)

Jednym z ważniejszych obszarów eksploracji w zakresie ustalania etiologii przestępczych zachowań seksualnych podejmowanych przez kobiety są zaburzenia intrapsychiczne obejmujące zarówno dysfunkcje osobowościowe, problemy psychiczne, jak i zaburzenia preferencji seksualnych. W literaturze dość często wskazuje się na potencjalne zaburzenia i choroby psychiczne sprawczyń mogące pozostawać w związku z ich przestępczą aktywnością seksualną. Natomiast słabością wielu z tych doniesień naukowych jest brak jednoznacznego wskazania momentu pojawienia się tych zaburzeń, co może mieć duże znaczenie diagnostyczne i etiologiczne.

Zaburzenia mogą bowiem pojawić się jako skutek wtórny wywołany opresyjnymi warunkami więziennymi w jakich przebywają kobiety brane pod uwagę w różnych badaniach, mogą ujawniać się znacznie wcześniej, mieć związek z historią wiktymizacji i być faktycznym elementem składającym się na obraz etiologii zachowań. Nie można też wykluczyć, że stanowić mogą linię obrony oskarżonych lub skazanych kobiet mającą otworzyć furtkę prowadzącą do złagodzenia odpowiedzialności karnej. Poza tym nie wiadomo czy wśród kobiet, które uniknęły odpowiedzialności karnej za popełnione czyny także występują w podobnym nasileniu wskazane problemy. Nawiązując do sądowych zestawień statystycznych publikowanych w Stanach Zjednoczonych, Myriam-Melanie Rousseau i Franca Cortoni podają, że w przybliżeniu 1 na 10 skazanych kobiet przed osadzeniem w zakładzie karnym była pod opieką psychiatryczną, 1 na 8 kobiet ujawniała zaburzenia emocjonalne podczas pobytu w warunkach więziennych (Rousseau, Cortoni 2010: 74). Uściślając informacje dotyczące sprawczyń, które dopuściły się różnych form przemocy seksualnej, stwierdzono występowanie zróżnicowanych postaci zaburzeń psychicznych, wśród których najczęściej diagnozowano choroby psychiczne (np. schizofrenia), zaburzenia osobowości, epizody psychotyczne i psychozy oraz problemy będące następstwem traumatycznych doświadczeń i związków. Traumatyczne relacje stanowiły często kontynuację doświadczeń wiktymizacyjnych z okresu dzieciństwa, które skutkowały angażowaniem się późniejszych sprawczyń w relacje, w których doświadczały różnych form przemocy w tym także przemocy seksualnej.

Zasygnalizowanych wątpliwości nie rozpraszają na przykład badania przeprowadzone przez Artą A. O'Connora (1987), który na podstawie dokumentacji więziennej kobiet osadzonych za dokonane przestępstwa seksualne w podlondyńskim więzieniu dla kobiet w Holloway w latach 1974–1985 ustalił, że niemal połowa (48%) leczyla się psychiatrycznie lub zostały u nich zdiagnozowane zróżnicowane problemy natury psychicznej, takie jak depresja, schizofrenia, psychoza schizoafektywna lub zaburzenia osobowości (np. osobowości borderline lub bierno-zależna). Z kolei Arthur H. Green i Meg S. Kaplan (1994) zasugerowali, że problemy psychiczne w połączeniu z czynnikami ryzyka, takimi jak historia wiktymizacji związana z wcześniejszymi doświadczeniami seksualnego i fizycznego wykorzystywania w rodzinie oraz niezadowolające relacje emocjonalne i seksualne z mężczyznami, doprowadziły do seksualnego wykorzystywania dzieci przez kobiety. W celu zweryfikowania tej tezy zbadali zaburzenia psychiczne i doświadczenia wiktymizacji w dzieciństwie zarówno u FSO (n=11), jak i kobiet osadzonych za przestępstwa inne niż seksualne (n=11). Obie grupy doświadczyły nieszczęśliwych, napastliwych i zaniedbujących zachowań ze strony bliskich w okresie dzieciństwa. W porównaniu z grupą kontrolną, sprawczynie przestępstw seksualnych deklarowały jednak większą częstość występowania fizycznego i seksualnego wykorzystywania w dzieciństwie. Obie grupy wykazywały znaczny zakres problemów psychicznych, w tym przeszłe lub obecne epizody depresji, PTSD i wysoki poziom nadużywania alkoholu lub substancji psychoaktywnych (Green, Kaplan 1994: 954–960).

Istnienie zaburzeń intelektualnych i psychicznych mogących pośrednio warunkować popełnianie seksualnych nadużyć wobec dzieci podkreślała także Kathleen Faller (1987), która ustaliła, że 47,5% (n=19) badanej próby klinicznej wykazywało pewien typ „trudności umysłowych”, w tym upośledzenie umysłowe i uszkodzenie mózgu (n=13). Natomiast drugą grupę kobiet określiła Kathleen Faller jako „osoby psychotyczne” (7,5%, n=3), ponieważ były chore w czasie popełnienia nadużycia. Kolejne cztery kobiety podobno doświadczyły epizodów psychozy, ale nie miały one zasadniczego wpływu na dokonane przez nie nadużycia seksualne (Faller 1987: 263–276). Na podstawie poczynionych ustaleń, a także po porównaniu żeńskiej zbiorowości sprawczyń z mężczyznami, którzy dopuścili się analogicznych czynów, Kathleen Faller doszła do wniosku, że większość kobiet wykorzystujących seksualnie nie cierpi na zaburzenia psychotyczne, które znacząco wpływałyby na wykorzystywanie seksualne dzieci. Zauważyła jednak, że psychoza odgrywać może ważną rolę u pewnej niewielkiej liczby sprawczyń. Ustalenia Arthura Greena i Meg Kaplan oraz Kathleen Faller potwierdzają także inni autorzy. Między innymi Monique Tardif, Nathalie Auclair, Martine Jacob, Julie Carpentier (2005) przeanalizowali ustalenia badawcze dotyczące profilu klinicznego opracowanego dla 13 kobiet oskarżonych o wykorzystywanie seksualne dzieci. Profil sprawczyń, jaki wyłania się z poczynionych ustaleń, wskazuje na występujące złożone problemy natury osobowościowej, emocjonalnej i psychicznej. Najczęściej diagnozowane zaburzenia tworzyły układy symptomów pozwalających stwierdzić występowanie zaburzeń osobowościowych na przykład osobowość typu borderline (30,8% badanych kobiet), czy osobowości bierno-zależnej (zdiagnozowanej u 15,4% sprawczyń), zaburzeń dystymicznych (zaburzenia depresyjne o przewlekłym, łagodniejszym przebiegu) (15,4%), depresji zwykle współwystępującej z cechami osobowości zależnej (30,8%) (Tardif et al. 2005). Powyższe ustalenia wskazujące na niepokojące rozmiary problemów psychicznych doświadczanych przez sprawczynie przestępstw seksualnych, nie zostały jednoznacznie potwierdzone w trakcie analiz przeprowadzonych przez Seene Fazel (Fazel et al. 2008). Badania obejmujące zbiorowość 93 sprawczyń wykorzystywania seksualnego dzieci wykazały, że jedynie 8% uczestniczek badań cierpi na różnego rodzaju problemy psychotyczne. Jest to co prawda odsetek 16-krotnie przewyższający wskaźniki dotyczące ogółu populacji kobiet, jednak analizy porównawcze nie wykazały, by podobne problemy psychiczne zostały zaobserwowane u sprawczyń dopuszczających się innych rodzajów przestępstw (Fazel et al. 2008). Kolejne wartości przytoczenia badania przeprowadzone przez Susan M. Strickland (2008), także nie potwierdzają jednoznacznie wysokich wskaźników dotyczących występowania problemów osobowościowych czy psychicznych u sprawczyń przestępstw seksualnych. Autorka posłużyła się testem MSI-II (Muliphasic Sex Inventory II, wersja dla kobiet). Do badań prowadzonych metodą grup kontrastowych zakwalifikowano ogółem 130 kobiet, spośród których 60 to sprawczynie wykorzystywania seksualnego dzieci i to one stanowiły zbiorowość podstawową oraz 70 kobiet, które popełniły inne przestępstwa gwałtowne, i które włączono do zbiorowości kontrolnej. Ustalenia jakie poczyniła Susan M. Strickland

uprawniają do ostrożnego stwierdzenia, że zasadniczo przestępczynie seksualne mogą zdradzać symptomy wskazujące na różne rodzaje zaburzeń osobowościowych, co w pewnym sensie tworzy całościowy profil sprawczyń, łączący ich wcześniejsze doświadczenia życiowe z aktualnym przebiegiem kryminogenezy. Wyniki uzyskane przez autorkę identyfikują w obu badanych zbiorowościach podobne pod względem liczebności podkategorie sprawczyń charakteryzujące się zróżnicowanymi problemami osobowościowymi. Sprawczynie wykorzystywania seksualnego dzieci ujawniają symptomy osobowości schizoidalnej, borderline i zależnej, natomiast kobiety popełniające inne przestępstwa kwalifikowane jako gwałtowne, które znalazły się w zbiorowości kontrolnej, zdradzają raczej cechy osobowości antysocjalnej (bardziej charakterystycznej dla mężczyzn dopuszczających się czynów gwałtownych) lub histrionicznej (Strickland 2008).

Nie mniej kontrowersyjne i niejednoznaczne są także ustalenia dotyczące preferencji seksualnych sprawczyń wykorzystywania seksualnego. Zdecydowana większość badań wskazująca na istnienie związku przyczynowego między skłonnościami pedofilnymi a popełnianiem przestępstw seksualnych wobec dzieci odnosi się do mężczyzn. Między innymi William L. Marshall (1997) podawał, że 60% pozarodzinnych MSO przyznaje, że doświadcza nawracających popędów seksualnych i fantazji określonych w kryteriach DSM-5 jako symptomy pedofilii mogące wpływać na podejmowanie zachowań przestępczych i sprzyjać recydywie. Natomiast w zbiorowościach FSO podobne ustalenia mają charakter marginalny (na przykład badania Pameli Nathan i Tony Warda opublikowane w 2001). W niektórych badaniach dokumentowane jest występowanie fantazji seksualnych o charakterze pedofilnym u FSO (Mathews et al. 1989; 1991; Saradjian 1996). Jednak zazwyczaj koncentrują się one na przykładach studiów przypadku oraz informacji zgłaszanych przez badaczy w związku z prowadzoną praktyką kliniczną (Mathews et al. 1989; Matthews et al. 1991; Saradjian 1996). Na przykład Jacqui Saradjian (1996) stwierdziła, że zarówno sprawczynie wykorzystujące dzieci przed okresem dojrzewania ($n=14$), jak i te, które były zmuszane do wykorzystywania przez mężczyzn ($n=12$) nie zgłaszały występowania fantazji masturbacyjnych związanych z dziećmi. Jane Kinder Mathews i in. (1997) zauważyli, że niektóre dorastające sprawczynie FSO, u których diagnozowano traumy rozwojowe, wykazywały nieprawidłowe zainteresowania seksualne, które mogły wynikać z ich własnych doświadczeń wykorzystywania seksualnego (Green, Kaplan 1994). Kontynuując wątek badawczy dotyczący zaburzeń w sferze seksualnej, a dokładnie odnoszący się do zaburzonych preferencji seksualnych wśród nieletnich sprawczyń wykorzystywania seksualnego, John Hunter i współpracownicy (1993) ustalili, że wśród 10 nieletnich dziewcząt objętych programem terapeutycznym adresowanym do sprawczyń i ofiar nadużyć seksualnych, aż 6 z nich przyznało, że miały w przeszłości, czyli przed dokonaniem pierwszego aktu wykorzystywania seksualnego dziecka, dewiacyjne fantazje seksualne o treściach pedofilnych. Wśród tej frakcji nieletnich sprawczyń dwie zadeklarowały, że fantazjom seksualnym dotyczącym dużo młodszych dzieci towarzyszyły zachowania autoerotyczne, co zasadniczo wskazuje na symptomy pedofilii (Hunter et al. 1993).

Reasumując, istnieje niewiele dowodów empirycznych potwierdzających zaburzone preferencje seksualne u sprawczyń wykorzystywania seksualnego dzieci, co może wynikać zarówno z braku narzędzi diagnostycznych dedykowanych kobietom, jak i z braku pogłębionych obserwacji klinicznych umożliwiających dokonanie diagnozy symptomów skłonności pedofilnych. Nie można również wykluczyć najbardziej prawdopodobnego wyjaśnienia sugerującego występowanie u kobiet raczej sporadycznie w porównaniu z mężczyznami myśli, fantazji związanych z zaburzonymi preferencjami seksualnymi o charakterze pedofilnym. Brak jednoznacznych ustaleń potwierdzających skłonności pedofilne u sprawczyń wykorzystywania seksualnego nie wyklucza jednak motywacji seksualnej sprawczyń stymulującej do podejmowania aktywności związanej z wykorzystywaniem seksualnym, jak i popełnianiem innych przestępstw tej kategorii. Zainteresowania badawcze koncentrują się głównie wokół wykorzystywania seksualnego dzieci przez kobiety, ponieważ nie można jednoznacznie wykluczyć (nawet przy braku przekonujących dowodów potwierdzających pedofilię u sprawczyń), że kierują się one potrzebą uzyskania satysfakcji seksualnej w interakcji z dzieckiem. Kontakt z dzieckiem wywołujący pobudzenie seksualne będzie negatywnym wskaźnikiem prognostycznym w kwestii powrotności do przestępstwa. O ile trudno jest orzec w jakim zakresie pobudzenie seksualne ukierunkowane na dziecko stymuluje wykorzystywanie seksualne u sprawczyń współdziałających z mężczyzną (zarówno przymuszającym, jak i towarzyszącym), o tyle większą pewność zyskujemy w przypadku kobiet samodzielnie inicjujących aktywność seksualną wobec dziecka. Drugą kategorią sprawczyń kierujących się dążeniem do zaspokojenia seksualnego są kobiety wybierające ofiary w wieku nastoletnim, zgodnie z własnymi preferencjami seksualnymi. W tym wypadku nie dostrzegają one naganności swojej aktywności ponieważ ofiara jest postrzegana w kategoriach substytutu dojrzałego partnera (Gannon, Rose, Ward 2008).

Przytoczone badania, mimo pozornej wnikliwości, nie pozwalają na sformułowanie jednoznacznych wniosków sugerujących znaczącą etiologiczną rolę zaburzeń seksualnych, psychicznych i osobowościowych u kobiet dopuszczających się wykorzystywania seksualnego. Wątpliwości te dodatkowo wzmacnia fakt, że w męskiej populacji sprawców przestępstw seksualnych zaburzenia w szczególności psychiczne nie występują tak często, a i diagnozowane zaburzenia osobowości mają inny charakter (osobowość antysocjalna). Z tych względów nie można wykluczyć wpływu stereotypów i mitów dotyczących roli kobiet (rola opiekunicza, wspierająca dziecko) na interpretację uzyskiwanych wyników badań. Jak podkreślają Myriam-Melanie Rousseau i Franca Cortoni (2010: 74), problem ustalenia zakresu zaburzeń i chorób psychicznych u sprawczyń przemocy seksualnej napotyka na wiele problemów metodologicznych.

Wyjaśnienie problemu dotyczącego wyższej niż u sprawców seksualnych częstotliwości występowania zaburzeń osobowościowych czy psychicznych sprawczyń może zawierać się zarówno w ich doświadczeniach z przeszłości, jak i aktualnych relacjach. Znaczny odsetek przestępczyni seksualnych wywodzi się ze środowisk dysfunkcyjnych, obciążonych zachowaniami przemocowymi, które wpłynęły na proces

wiktymizacji tychże kobiet i spowodowały wystąpienie licznych problemów psychicznych i emocjonalnych poczynawszy od zaniżonej samooceny, poprzez skłonności do depresji czy stanów psychotycznych. Budowanie zdrowych relacji przy takim bagażu obciążeń także często zakończyło się niepowodzeniem i kontynuacją doświadczeń traumatycznych powiązanych z przemocą. Nie można również wykluczyć, że same sprawczynie przedstawiają zafałszowany obraz swojej sytuacji przygotowując niejako grunt dla podejmowanej linii obrony. Holly Miller, Kim Turner i Craig Henderson (2009) sugerują, że kobiety, które dopuściły się wykorzystywania seksualnego świadomie przedstawiają obraz zaburzeń lub opowiadają o nasilających się symptomach sugerujących słabą kondycję psychiczną lub fizyczną by w ten sposób wywołać współczucie, szukać pomocy lub wpłynąć na wyrok sądu. Ten zafałszowany obraz nie ma jednak odbicia w rzeczywistości i jest „spreparowany” zwykle na potrzeby aktualnej sytuacji sprawczyni (Miller, Turner, Henderson 2009). Nie można również wykluczyć, że nagłe nasilenie się lub ujawnienie problemów psychicznych może mieć związek z sytuacją pobytu w zakładzie karnym i ograniczeniami wynikającymi z tego faktu np. ograniczeniem kontaktu z osobami bliskimi, zakończeniem relacji partnerskiej, odebraniem praw rodzicielskich.

Tabela 1. Zaburzenia osobowościowe, problemy psychiczne i zaburzone preferencje seksualne zdiagnozowane u FSO oraz ich etiologiczne znaczenie

Zdiagnozowane obszary zaburzeń	Mogą mieć znaczenie w genezie zachowań FSO	Nie mają istotnego znaczenia w genezie zachowań FSO
Ograniczenia intelektualne	Faller (1987, 1995) Lewis, Stanley (2000)	–
Zaburzenia osobowości	Green, Kaplan (1994)	Strickland (2008)
Zaburzenia psychiczne i choroby psychiczne	Faller (1987) Green, Kaplan (1994) Tardif et al. (2005) Williams et al. (2019)	Fazel et al. (2008) Miller, Turner, Henderson (2009) Rousseau, Cortoni (2010)
Zaburzone preferencje seksualne	Hunter, Lexier et al. (1993) Green, Kaplan (1994) oraz Mathews et al. (1997) mogą mieć znaczenie, ale w powiązaniu z historią wiktymizacji Chow, Choy (2002) Natan, Ward (2002) Gannon, Rose, Ward (2008)	Green, Kaplan (1994) Saradjian (1996) Mathews et al. (1997) Beech et al. (2009)

Źródło: Opracowanie własne.

5. Zaburzenia, związki z ofiarami i formy zachowań wskazywane w typologiach FSO

Dokonując analizy typologii sprawczyń przestępstw seksualnych, należy zaznaczyć, że dostępne w literaturze opracowania dotyczą niemal wyłącznie kobiet, które dopuściły się wykorzystywania seksualnego dzieci.

Analizując typologię sprawczyń i sprawców przestępstw seksualnych, mimo podobieństwa kategorii popełnianych czynów, można dostrzec, że nie został wypracowany jednolity podział charakteryzujący określone klastry zaburzeń i/lub związków z ofiarami. Opracowano wiele typologii sprawczyń, jednak większość odnosi się do kategorii kobiet wykorzystujących seksualnie dzieci w różnym wieku. Zasadniczo typologie odwołują się do jednej przewodniej grupy cech, która ma wyjaśniać przykładowo przyczyny popełnianych przestępstw seksualnych, modus operandi sprawczyni lub sprawcy albo koncentruje się wokół określonego klastra zaburzeń intrapsychicznych sprawczyni lub sprawcy. Większość typologii koncentruje się wokół czynników motywacyjnych i sytuacyjnych towarzyszących napaściom seksualnym. Typologie tej kategorii zazwyczaj wskazują na relację łączącą sprawczynię/sprawcę i ofiarę oraz czynniki sytuacyjne zwykle związane ze współudziałem mężczyzny. W kolejnej kategorii typologii widoczne są próby wyeksponowania sposobu zachowania sprawczyni/sprawcy, użytej przemocy, podstępów. Nie można pominąć także typologii, które eksponują motywacje sprawców odzwierciedlające ich wiodące cechy osobowościowe. Zazwyczaj w tego rodzaju typologiach eksponuje się także skłonność do przemocy, okrucieństwa. Według Davida Axlyna McLeoda i Michala Dodda (2022) typologie tworzone dla przestępców seksualnych obojga płci można usytuować w kategorii behawioralnych, związanych z traumą i intrapsychicznych. Należy zaznaczyć, że taka próba uporządkowania głównych cech porządkujących tworzenie typologii jest dość umowna z racji tego, że kategorie sprawczyń/sprawców wyłonione w poszczególnych typologiach zwykle łączą różne cechy, na przykład cechy behawioralne i intrapsychiczne. Odwołanie się do różnego rodzaju typologii sprawczyń ma jeszcze jeden walor. Ponieważ większość modeli i koncepcji wyjaśniających proces stawania się przestępcą seksualnym dotyczy mężczyzn informacje zawarte w poniższych typologiach stanowią próbę wykazania ścieżek przestępczych zachowań seksualnych u kobiet. Koncepcje dotyczące procesu przestępczego nie mają bowiem uniwersalnego charakteru zatem większości z nich nie można wykorzystać w celu projektowania badań lub opracowania działań praktycznych, korekcyjnych adresowanych do kobiet.

Autorki jednej z bardziej znanych typologii FSO Jane Kinder Mathews, Ruth Mathews i Kathleen Spitz (1991) wymieniają trzy podstawowe i jedną dodatkową kategorię, które wyodrębnione są ze względu na wiodący motyw oraz czynniki sytuacyjne towarzyszące sprawczyniom. Wykorzystując ustalenia ilościowe i jakościowe (uwzględniające między innymi wyniki MMPI), wyszczególnione zostały trzy zasadnicze typy kobiet dokonujących nadużyć seksualnych wobec

dzieci. Pierwszy typ to tzw. „predysponowane” (typ transgeneracyjny), czyli kobiety doświadczające w dzieciństwie przemocy seksualnej ze strony najbliższych (stąd wspomniana transgeneracyjność) i powielające destrukcyjne wzorce zachowań wobec własnych dzieci. Drugi to „nauczycielki/kochanki”, w przeciwieństwie do pierwszej kategorii kobiety te nie powielają zinternalizowanych wzorców zachowań. Kontakt seksualny nie stanowi formy mechanizmu obronnego, ale jest świadomym działaniem związanym z inicjacją seksualną nastolatka. Kobiety te nie dostrzegają naganności swych zachowań, ale traktują je w kategoriach misji lub macierzyńskiej powinności. Trzecią wymienioną kategorią są „podporządkowane mężczyźni”. W tym wypadku autorki typologii koncentrują się na wskazaniu cech i właściwości tych kobiet, sugerując deficyty kompetencji społecznych w zakresie tworzenia adekwatnych relacji. Wybór dominującego sprawcy i całkowite podporządkowanie się wskazuje na negatywne doświadczenia z dzieciństwa i antycypację wzorca najprawdopodobniej prezentowanego przez ojca. Dodatkowo autorki opisały jeszcze jeden typ, czyli „sprawczynie zaburzone psychicznie”. Wyodrębnienie tego typu zdaje się być dość kontrowersyjne, sugeruje ograniczone możliwości decyzyjne sprawczyń skoro wykorzystywanie seksualne, którego się dopuszczają, jest konsekwencją chorób psychicznych (psychozy maniako-depresyjnej, schizofrenii), które raczej nie są bezpośrednią przyczyną takich zachowań. Brakuje jednak informacji dotyczących czynników sytuacyjnych czy środowiskowych, które mogłyby wpłynąć na wejście tych kobiet na ścieżkę przestępczą (Mathews, Mathews, Speltz 1991: 199–219). Powyższa typologia stała się inspiracją dla Davida Finkelhora i Denise A. Hines, którzy dostrzegając ograniczenia tkwiące w wymienionych kategoriach sprawczyń zaproponowali jej rozwinięcie w postaci pięciu subtypów. Przede wszystkim dokonali rozdzielenia typu „kochanka/nauczycielka” dostrzegając zróżnicowaną motywację, jaka może towarzyszyć sprawczyniom tej kategorii. Wyróżnili zatem podtyp „kochanki”, który w pewnym zakresie przypomina typ emocjonalnie zależnego sprawcy kazirodztwa. „Kochanka” to sprawczyni, która tworzy początkowo z nastoletnią ofiarą więź emocjonalną, której dopełnieniem ma być więź seksualna. Dla tej kategorii sprawczyń nastoletnia ofiara jest więc substytutem dorosłego partnera, a motywacją jaką się kieruje ma wyrażnie seksualny charakter. Drugim subtypem jest „nauczycielka” czyli dojrzała kobieta, która traktuje inicjację seksualną adolescenta jako swoją misję i obowiązek. Najbardziej przypomina typ opisany przez Jane Kinder Mathews, Ruth Mathews i Kathleen Spitz (1991), przy czym towarzysząca tym zachowaniom motywacja może nie mieć charakteru seksualnego. Sprawczyni kieruje się przekonaniem, że podjęta przez nią inicjatywa seksualna wyeliminuje ryzyko traumy, jakiej mógłby doświadczyć podczas inicjacji nastolatek, a dodatkowo będzie źródłem wiedzy dotyczącej zachowań seksualnych. Trzecim subtypem jest „nieświadoma”, czyli sprawczyni angażująca się w relację seksualną z nastolatkiem, bowiem prawdopodobnie fałszywie oceniła faktyczny wiek ofiary, sądząc że jest starsza. Nie można jednak wykluczyć, że wiek ofiary nie jest dla sprawczyni tajemnicą, a relacja seksualna jest utrzymywana w sekrecie ze względu na możliwe konsekwencje prawne. Motywem zachowań tej

kategoriści sprawczyń jest zaspokojenie seksualne. Czwartym subtypem jest „prostyutka”, czyli kobieta, której nastolatek płaci za kontakty seksualne, warto zauważyć, że autorzy nie dokonali uszczegółowienia tej kategorii. „Prostyutką” zatem może być osoba faktycznie zajmująca się tą profesją (zatem jej zachowania trudno jest zakwalifikować do kategorii FSO) albo osobą przyjmującą propozycję od nastolatka. Problematyczność tej kategorii wiąże się zatem z czynnikiem sytuacyjnym, w tym wypadku to nastoletnia ofiara inicjuje akt seksualny a także finansuje jego realizację. Sprawczyni zatem kieruje się pozaseksualną, ekonomiczną motywacją, choć nie można wykluczyć, że motyw seksualny także będzie odgrywał w tej relacji znacznie. Ostatni typ, czyli „wykorzystująca” to sprawczyni, której sposób działania i motywacje najbardziej przypominają schemat działania sprawców tego typu czynów. Motywacja jaką się kieruje ma charakter pozaseksualny, ponieważ dąży ona do dominacji nad ofiarą i sprawowania wobec niej kontroli, co jest źródłem satysfakcji. Ofiara zazwyczaj jest dużo młodsza aniżeli preferowana przez wyżej opisane typy sprawczyń (Hines, Finkelhor 2007: 300–314). Opisane typy sprawczyń stanowią jak wspomniałem rozwinięcie klasyfikacji Jane Kinder Mathews i in. (1991) jednak w przeciwieństwie do niej nie zostały w sposób przekonujący zweryfikowane empirycznie, zatem nie zostało jednoznacznie potwierdzone jakimi motywami kierują się sprawczynie, co ogranicza znaczenie tej typologii przy opracowaniu ścieżek zachowań przestępczych. W powyższej typologii zabrakło także kategorii współdziałających z mężczyzną, choć nie można wykluczyć, że był to celowy zabieg skoro typologia Davida Finkelhora i Denise A. Hines miała jedynie dopełniać opracowanie Jane Kinder Mathews i współpracowniczek. Natomiast w ocenie Pameli Nathan i Tony Warda, kategoria sprawczyń współdziałających z mężczyzną winna dopełniać klasyfikację, jednak nie ulega wątpliwości, że pewien problem stanowi skategoryzowanie motywacji tychże sprawczyń. Problem współsprawstwa obejmuje bowiem kobiety, które zostały przez mężczyznę (partnera, męża) zmuszone do współuczestnictwa w seksualnym wykorzystywaniu dziecka oraz sprawczynie, które faktycznie były inicjatorkami tych zachowań, natomiast mężczyzna w nich współuczestniczył. Uwzględniając złożony układ motywów, który może towarzyszyć tej kategorii sprawczyń Pamela Nathan i Tony Ward wyróżnili wśród nich 3 podtypy: ofiary zgodnej, sprawczyni odrzuconej i uległej sojuszniczki. Pierwszy podtyp w największym stopniu przypomina „podporządkowaną mężczyznę” (Mathews, Mathews, Spitz 1991), przede wszystkim z racji cech osobowościowych i charakterologicznych. Sprawczynie te wykazują cechy i właściwości osobowości bierno-zależnej, co w konsekwencji wpływa na ich niską samoocenę i poczucie całkowitej zależności od partnera. Podporządkowanie partnerowi i konieczność utrzymania związku jest efektem wychowania i naśladownictwa wzorów w środowisku rodzinnym. Silne podporządkowanie mężczyźnie i obawa przed porzuceniem czynią tę kategorię sprawczyń wyjątkowo podatną na manipulację i uległą wobec oczekiwań seksualnych partnera. Drugi podtyp to sprawczyni „odrzucona”. W tym wypadku konsekwencje zdrady partnera i wynikająca z tego zazdrość, przekierowana jest na dziecko, ponieważ to ono skupia

zainteresowanie partnera, a zatem zazdrość, gniew i pragnienie zemsty koncentrują się na dziecku. Uczestnictwo w wykorzystywaniu seksualnym dziecka nie wiąże się z seksualną motywacją. Dominuje pragnienie odzyskania kontroli nad partnerem i chęć zemsty na dziecku. Trzecim wymienionym przez autorów typem jest „uległa sojuszniczka”. Jej głównym atrybutem jest bierność i budowanie poczucia własnej wartości wyłącznie w relacji z mężczyzną. Partnerem jest mężczyzna dominujący, z cechami osobowości antisocjalnej i zaburzeniami seksualnymi. Wykazuje różne skłonności parafilne, wśród których może pojawić się pedofilia. Przywiązanie do partnera czyni z niej sojuszniczkę w wykorzystywaniu seksualnym, jednak nie można w tym wypadku wykluczyć, że jej udział nie jest tylko biernym podporządkowaniem się sprawcy. Autorzy sugerują, że sprawczynie tego typu może także kierować się motywacją seksualną zaspokajając własne potrzeby (Nathan, Ward 2001: 44–45).

Jedną z najlepiej opracowanych typologii sprawczyń wykorzystywania seksualnego dzieci jest typologia autorstwa specjalistów amerykańskich Donny Vandiver i Glena Kerchera (2004). Jest ona efektem przeprowadzonych kompleksowych badań wśród kobiet w stanie Teksas, które popełniły przestępstwo seksualne i z tego tytułu odbywały karę pozbawienia wolności, jak i kobiet, którym postawiono zarzut wykorzystywania seksualnego dzieci i rozpoczęto postępowanie wyjaśniające, a one same były umieszczone w aresztach. Umożliwiło to badaczom skompletowanie znaczącej liczebnie zbiorowości 471 kobiet osądzonych lub z zarzutami wykorzystywania seksualnego. Donna Vandiver i Glen Kercher wykorzystali metody statystyczne by ustalić profil osobowościowy oraz motyw, jakimi kierowały się badane sprawczynie. W efekcie wyróżnili sześć kategorii kobiet dokonujących tego typu czynów: heteroseksualne opiekunki, homoseksualne nieprzestępcze napastniczki, drapieżniczki seksualne, eksploatatorki małoletnich ofiar, homoseksualne przestępczynie, agresywne homoseksualne przestępczynie. Pierwsza kategoria (najliczniejsza), czyli „heteroseksualne opiekunki” (n=146) to sprawczynie w wieku około 30 lat, preferujące chłopców w wieku 10–12 lat. Zdaniem autorów, ten typ sprawczyń ma wiele cech upodabniających do opisanych przez Jane Kinder Mathews i in. nauczycielek/kochanek. Kierują się zwykle motywem pozaseksualnym, ale nie można wykluczyć, że zaangażowanie emocjonalne, które może współtowarzyszyć relacji seksualnej czyni z małoletniej ofiary substytut dojrzałych partnerów, ze strony których sprawczynie doświadczała zdrad i zawodów miłosnych. Relacja z dzieckiem daje poczucie bezpieczeństwa, bliskości i emocjonalnego uspokojenia. Kategoria „nieprzestępczych homoseksualnych napastniczek” licząca 114 kobiet, charakteryzujących się nierozwiniętą kryminogenezą, to kategoria sprawczyń poszukująca ofiar zgodnie z własną orientacją seksualną również w okresie pokwitaniowym. Jak ustalili autorzy, średni wiek ofiar wynosił 13 lat. Kolejną kategorią są „seksualne drapieżniczki” (ogółem 112 badanych). Cechą negatywnie odróżniającą od pozostałych kategorii sprawczyń jest ich rozwinięta kryminogeneza oraz towarzyszący jej wysoki poziom demoralizacji. Nie można zatem wykluczyć, że wykorzystywanie seksualne jest przejawem eskalacji wcześniejszych zachowań przestępczych. Seksualne drapieżniczki to kobiety w wieku około 29 lat poszukujące ofiar zasadniczo

wśród chłopców, choć ze względu na zróżnicowaną orientację seksualną ofiarami mogą stać się także dziewczynki. W obu przypadkach preferowany wiek ofiar to 11 lat. W ich przypadku motyw seksualny jest mniej prawdopodobny, dominująca może być chęć dominacji i kontroli nad ofiarą. Kolejnym wyróżnionym typem są „eksploatatorki małoletnich ofiar” stanowiące ogółem 50 badanych kobiet. Średnia wieku sprawczyń tej kategorii wynosi 28 lat, natomiast preferowany wiek ofiar znacząco się obniża i wynosi 7 lat. Zwraca uwagę także największe zróżnicowanie ofiar zarówno pod względem płci, jak i relacji pokrewieństwa. Dobór ofiar nie podlega zatem dostrzegalnemu schematowi. Należy sądzić, że ofiary wybierane są na zasadzie dostępności. Dominującym motywem sprawczyń jest dążenie do zaspokojenia seksualnego, więc nie można wykluczyć występowania parafilii. Charakterystyczny motyw ukierunkowujący przestępcze zachowania sprawczyń kolejnej kategorii, nie ma seksualnego wymiaru. „Homoseksualne przestępczynie” (ogółem kryteria spełniały 22 kobiety), choć wybierają zasadniczo dziewczęta, to ich priorytetowym celem nie jest zaspokojenie potrzeb seksualnych a zmuszanie ofiar do uprawiania prostytucji. Zatem oczywisty jest w działaniu motyw ekonomiczny, któremu w nieznacznym stopniu towarzyszyć może motyw seksualny. Ostatnią kategorię, najmniej liczną i najstarszą pod względem wiekowym stanowiły „agresywne homoseksualne przestępczynie”. Cechy charakterystyczne dla tej grupy spełniło ogółem 17 spośród badanych kobiet. Specyfika tej kategorii wiązała się przede wszystkim z wyborem ofiar, którymi były nie dzieci, a dorosłe kobiety. Motywem towarzyszącym przemocy agresji seksualnej było zaspokojenie seksualne i potrzeba dominacji (Vandiver, Kercher 2004). Podobnie jak w przypadku typologii opracowanej przez Davida Finkelhora i Denise Hines, również Donna Vandiver i Glen Kercher pominęli kategorię kobiet działających pod wpływem lub przy współudziale mężczyzny. Zabrakło w opisie poszczególnych kategorii, także informacji dotyczących modus operandi, zatem nie wiadomo czy sprawczynie te działały samodzielnie, czy może w diadach lub innych konfiguracjach. Brak informacji o współsprawcach lub współsprawczyniach nie pozwala na zdefiniowanie charakteru ich aktywności i zaangażowanie w dokonanie aktu seksualnego (udział bierny, czynny, inicjatorka). Mimo dużego zaangażowania badawczego zabrakło także informacji pozwalających poznać klastry potencjalnych zaburzeń osobowościowych i charakterologicznych. Mimo krytycznej oceny zasobności informacji zawartych w charakterystyce poszczególnych kategorii powyższej typologii, można potraktować ją jako istotną próbę stworzenia modelu procesu przestępczego charakterystycznego dla sprawczyń przestępstw seksualnych. Bezpośrednio do tej typologii nawiązali także Jeffrey Sandler i Naomi Freeman. Wybrana przez nich próba badawcza 390 sprawczyń pochodzących z Nowego Yorku została poddana diagnostyce klinicznej i kryminologicznej, które to działania uprawniły do sformułowania adekwatnych diagnoz. Zawarto w nich poza charakterystyką demograficzną sprawczyń, obejmującą wiek i rasę także preferowany wiek ofiar, natomiast nie została uwzględniona ich płeć. Dało to możliwość wyodrębnienia sześciu kategorii sprawczyń. Pierwszą kategorię (ze względu na liczebność) liczącą 158 sprawczyń

stanowią przestępczynię „hebefilne o ograniczonym poziomie demoralizacji”. Porównując tę kategorię do traktowanej jako bazowa typologii Donny Vandiver i Glena Kerchera można powiedzieć, że posiadają one cechy przypominające heteroseksualne opiekunki, z tą jednak różnicą, że ofiarami są dzieci obojga płci. Wiek sprawczyń zamyka się w przedziale około 30 lat i charakteryzuje je ograniczony rozwój kryminogenezy. Kategoria druga to „sprawczynie hebefreniczne podatne na zachowania przestępcze”, które charakteryzuje niższy wiek, czyli około 28 lat. Cechą różnicującą jest również bardziej złożony proces kryminogenezy, który wiąże się z odbywaniem wcześniejszych wyroków skazujących i zdradza ich skłonności do uzależnień. Często bowiem powodem konfliktów z prawem było posiadanie i zażywanie narkotyków. To co zwraca uwagę w określeniu tychże kategorii to wskazanie na potencjalne preferencje seksualne (hebefilia) sprawczyń pierwszej kategorii oraz możliwe incydenty związane z zaburzeniami psychicznymi (hebefrenia). Autorzy nie wyjaśniają jednak tych kwestii dostatecznie precyzyjnie, by można było formułować jednoznaczne wnioski. Trzecią wyróżnioną kategorią liczącą 27 sprawczyń są „molestujące małoletnie ofiary”. W opinii autorów wiele przypisanych im cech przypomina opisane przez Donnę Vandiver i Glena Kerchera eksploatatorki małoletnich. W tym wypadku podobieństwa należy doszukiwać się w zakresie preferowanego wieku ofiar. Pod względem wieku niewiele różnią się od sprawczyń przypisanych do kategorii drugiej. W ich przypadku średnia wieku wynosi 28,2 lata. Ponadto nie stwierdzono u nich przejawów sugerujących rozwiniętą lub rozwijającą się kryminogenezę. Zaproponowane przez autorów określenie tej kategorii sugeruje, że ich ofiarami były dzieci najmłodsze. Jak wynika z ustaleń ich wiek nie przekraczał 4 lat. Czwartą wyodrębnioną kategorią są „chroniczne napastniczki wysokiego ryzyka przestępczego”. Podstawą wyodrębnienia tej kategorii stał się bardzo rozwinięty proces kryminogenezy. Sprawczynie sytuujące się w tej kategorii były wielokrotnie zatrzymywane i aresztowane w związku z popełnionymi przestępstwami seksualnymi, jak i nieseksualnymi. Wybór ofiar był dość zróżnicowany, bo obejmował zarówno ofiary małoletnie, jak i w okresie adolescencji. Przedostatnią kategorią były sprawczynie określone jako „starsze niecharakterystyczne”. Podstawą ich wyodrębnienia był przede wszystkim bardziej zaawansowany aniżeli w poprzednich kategoriach wiek, średnia wynosiła 51 lat. Brak cech charakterystycznych odnosił się zarówno do braku preferowanego wieku ofiar, a także do braku możliwości zdiagnozowania zaburzeń seksualnych. Ostatnią wyróżnioną kategorią były sprawczynie „homoseksualne” wyróżnione w oparciu o deklarowaną orientację seksualną. W związku z tym ofiarami były wyłącznie małoletnie dziewczynki. Warto zwrócić uwagę na motywy jakimi kierowały się ujęte w poszczególnych kategoriach sprawczynie. Zdaniem autorów motyw seksualny łączy sprawczynie „homoseksualne” oraz „niecharakterystyczne” (Sandler, Freeman 2007: 78–89). To dość dyskusyjne spostrzeżenie biorąc pod uwagę, że w nazwie pierwszej kategorii pojawia się parafilia (hebofilia) sugerująca, że poza preferowanym wiekiem motywem było dążenie do zaspokojenia seksualnego. Cechą wspólną sprawczyń zlokalizowanych w kategorii czwartej i drugiej jest rozwinięty proces kryminogenezy.

Nie można zatem wykluczyć, że popełnione przestępstwa seksualne były przejawem eskalacji zachowań destrukcyjnych.

Autorzy powyższej typologii pominęli również kategorie sprawczyń, w przypadku których w dokonywaniu aktów wykorzystywania seksualnego uczestniczyli także mężczyźni. Ogranicza to możliwość zdiagnozowania nieprawidłowości w zakresie preferencji seksualnych. Ponadto nie zostały wystarczająco uwzględnione doświadczenia związane z wiktymizacją w najwcześniejszych etapach rozwoju czyli w relacjach z członkami rodzin generacyjnych. Doświadczenia tego okresu wytyczają późniejszą ścieżkę rozwoju związaną z identyfikacją ze sprawcą lub akceptacją roli ofiary, co w kontekście pominiętego współsprawstwa może mieć kluczowe znaczenie.

Natomiast konsekwencją uwzględnienia interakcji pomiędzy sprawczynią a ofiarą jest typologia Donny Vandiver i Raymonda Teske (2006), w której wyróżnione zostały:

- heteroseksualne opiekunki,
- nieprzestępcze homoseksualistki,
- drapieżniczki seksualne,
- młode dorosłe wykorzystujące dzieci,
- przestępczynie homoseksualne,
- agresywne napastniczki homoseksualne.

W przypadku tej typologii czynnikiem identyfikującym zależność między sprawczynią a ofiarą jest płeć ofiary oraz stosunek zależności między sprawczynią a ofiarą wynikający z faktu sprawowanej opieki. W przypadku drapieżniczek seksualnych istotnego związku ustalić nie można, ponieważ zachowanie sprawczyni wynika z jej zaburzonych preferencji, poziomu agresji i niewykluczonych zaburzeń osobowościowych.

Uwzględniając częstotliwość i rodzaj aktywności przestępczej Miriam Wijkman, Catrien Bijleveld i Jan Hendriks (2011) wyróżnili 3 typy przestępczyń seksualnych:

- jednokrotne napastniczki,
- zgeneralizowane (uogólnione),
- specjalistki.

Podstawowym zamysłem w tworzeniu tej typologii było odniesienie się do zachowań sprawczyń nie zaś do właściwości osobistych.

Pamela Nathan i Tony Ward (2001) przedstawiają podtypy sprawczyń z zaburzeniami psychicznymi. Ich zdaniem wyróżnić można trzy podtypy: uległa ofiara, odrzucona i dobrowolna/oszustka. Podtyp uległej ofiary obejmuje kobiety o silnej potrzebie zależności, które są psychicznie zaburzone i mogą pośrednio przyczyniać się do wykorzystywania poprzez dopuszczanie do sytuacji zwiększających prawdopodobieństwo wykorzystania. Ten typ sprawczyń prawdopodobnie ma niską samoocenę i mogą zostać zmanipulowane w celu uczestniczenia w czynnościach seksualnych o sadomasochistycznym charakterze (Nathan i Ward 2001). Odrzucona to sprawczyni, która została odrzucona seksualnie przez swojego partnera na rzecz dziecka i odpowiedziała wściekłością, zazdrością i zemstą. Ten podtyp może również obejmować kobiety, które czują się odrzucone przez własne dzieci

i dopuszczają się wykorzystywania seksualnego w celu odzyskania kontroli. Chętna sojuszniczka/oszustka odnosi się do kobiet z patologicznie obniżoną samooceną, które przywiązują się do dominującego mężczyzny z cechami parafilii i/lub osobowością antyspołeczną. Ten typ sprawczyni odgrywa rolę chętnego sojusznika w wykorzystywaniu seksualnym, chociaż jej bierna rola może ukrywać prawdziwe zaangażowanie i odpowiedzialność. Te kobiety stają się oszustkami w tym sensie, że są chętne do udziału w wykorzystywaniu seksualnym (Nathan, Ward 2001).

Nowsze typologie, na które warto zwrócić uwagę odnoszą się do sytuacji przeżytej traumy. Sonia Harrati, Mathilde Coulanges, Daniel Derivois i David Vavassori (2018) wyróżnili cztery kategorie sprawczyń i sprawców obejmujące:

- żądnych władzy,
- sadystycznych,
- kierujących się skrajnym gniewem,
- poszukujących autoafirmacji.

Powyższe kategorie zostały wyodrębnione na podstawie rodzaju przemocy seksualnej, czynników motywacyjnych skłaniających do przemocy seksualnej oraz cech biograficznych sprawców lub sprawczyń dopuszczających się przestępstw seksualnych. Powyższa typologia ma zastosowanie zarówno dla sprawców, jak i dla sprawczyń przestępstw seksualnych. Natomiast typologia opracowana przez Theresę Gannon, Mariamne Rose i Tony Warda odwołuje się do trzech głównych ścieżek prowadzących do popełniania przestępstw seksualnych przez kobiety. Wykorzystując opisowy model przestępstw seksualnych, wyodrębnili trzy kategorie sprawczyń, które określili jako jawne, unikające i zdeorganizowane (Gannon, Rose, Ward 2010). Pierwsza z kategorii, czyli stosujący jawne podejście to sprawczynie, które zamierzały dokonać napaści seksualnej i wyraźnie zaplanowały podjęte zachowania przestępcze. Druga z opisywanych kategorii to sprawczynie unikające, które nie zamierzały dokonać napaści, jednak zrobiły to z inspiracji i zwykle pod przymusem męskiego współnika; oraz ostatnia z opisanych kategorii, czyli ukryte i zdeorganizowane przestępczynie to kobiety, które nie zamierzały dokonać napaści seksualnej (tj. zaangażowały się minimalnie w jej planowanie), ale zostały napastniczkami pod wpływem impulsu na skutek poważnych niepowodzeń w zakresie samoregulacji (Gannon, Rose, Ward 2010: 369 i n.).

Do tej kategorii typologii nawiązuje także jedna z nielicznych dotycząca nieletnich sprawczyń. Badania prowadzone w obrębie tej kategorii wiekowej są dość nieliczne, jednak wskazują one na istnienie zespołów cech, które są zasadniczo tożsame z tymi, które charakteryzują populację dorosłych sprawczyń. Również w odniesieniu do nastoletnich sprawczyń zastosować można kryteria różnicujące, pozwalające na wyodrębnienie następujących subtypów.

1. Nieletnie, które dopuściły się niewielkiej liczby czynów głównie wobec niespokrewnionych z nimi dzieci, wobec których pełniły rolę opiekunki. Dziewczęta tej kategorii zwykle kierowały się ciekawością, potrzebą eksperymentowania, poznania nowych doświadczeń seksualnych. Ich zachowania wynikają głównie z okazji, jaką stwarza możliwość spędzania z dzieckiem wielu godzin całkowicie bez nadzoru i ingerencji faktycznego opiekuna dziecka. Natomiast

nie stwierdzono u tych dziewcząt zaburzonych preferencji seksualnych, które można by uznać za pierwotny motyw tych zachowań. W sferze zachowań seksualnych są one raczej dość ostrożne lub nawet wycofane.

2. Nastolatki, których czyny mają charakter reaktywny i są wynikiem rzutowania własnych doświadczeń wiktymizacyjnych. Sprawczynie sytuujące się w tej kategorii doświadczyły krzywdzenia emocjonalnego, fizycznego lub seksualnego jednak przeżyta trauma nie była bardzo głęboka. Mają prawidłowe kompetencje społeczne i umiejętności tworzenia prawidłowych relacji. Dziewczęta tej kategorii, mimo posiadania wystarczających sprawności społecznych, ukierunkowują swoje zainteresowania na dzieci, bowiem odzwierciedla to ich własne przeżycia.
3. Dziewczęta, które zaangażowały się w niesatysfakcjonujące relacje seksualne i ujawniające zaburzenia emocjonalne i psychoseksualne. Wiele z nich doświadczyło głębokiej traumy powiązanej z seksualnym wykorzystywaniem, które trwało dłuższy czas i zaczęło się w młodym wieku, powodując liczne zaburzenia emocjonalne, brak równowagi psychicznej i nieefektywne mechanizmy obronne (Mathews, Hunter, Vuz 1997; 1999).

Nastoletnie sprawczynie, mimo wielu cech wspólnych z dorosłymi sprawczyniami, wykazują przede wszystkim znacznie wyższy poziom seksualnej wiktymizacji, na co wskazuje zdecydowanie więcej traumatycznych doświadczeń z okresu dzieciństwa powiązanych z doświadczaniem przemoc seksualnej. Kolejnym charakterystycznym wskaźnikiem jest niestabilna sytuacja rodzinna z wyraźnymi symptomami dysfunkcjonalności w zakresie podstawowych funkcji. W profilu osobowościowym nieletnich sprawczyń często podkreśla się stwierdzone zaburzenia psychiczne oraz symptomy PTSD i nerwicę pourazową. Schemat ich działania charakteryzuje podejmowanie działań samodzielnych, wybór ofiary z kręgu rodzinnego lub spośród osób, które są sprawczyni znane. Natomiast płęć dziecka ma znaczenie drugorzędne (Bumby et al. 2006; Robinson 2006).

Na podstawie przytoczonych typologii można stwierdzić, że sprawczynie przestępstw seksualnych stanowią kategorię bardzo zróżnicowaną, heterogeniczną. Dokonując porównania typologii sprawczyń i sprawców przestępstw seksualnych można zauważyć pewną prawidłowość. Jedne z pierwszych typologii sprawców przestępstw seksualnych nie różnicowały rodzaju popełnionego czynu ze względu na wiek ofiary i koncentrowały się głównie na czynnikach motywacyjnych oraz sytuacyjnych. Podobne pod tym względem były także typologie sprawczyń (Faller 1987; Mathews et al. 1989). Do kategorii czynników związanych ze sposobem działania zaliczono przede wszystkim aktywności seksualne podejmowane wobec ofiary samodzielnie lub wraz z inną osobą. W przypadku sprawczyń znacząca jest obecność mężczyzny traktowanego jako współsprawca. W typologiach podkreśla się, że zazwyczaj jest to osoba znana sprawczyni i może to być jej partner, mąż i jednocześnie ojciec krzywdzonej ofiary. Dlatego też uzasadnione jest wskazanie w typologiach powiązań obejmujących relacje rodzinne i pozarodzinne (Syed, Williams 1996). Poza tym autorzy typologii wskazują na szczególne interak-

cje zachodzące między sprawczynią a współsprawcą. Nie zawsze to mężczyzna jest osobą inicjującą przemoc seksualną i zmuszającą do współudziału kobietę (Mathews et al. 1989). W wielu wypadkach to sprawczynie były inicjatorkami takich zachowań (Syed, Williams 1996). W przypadku sprawców przestępstw seksualnych ich aktywność obejmuje zdecydowanie szersze spectrum zachowań. W przypadku mężczyzn aktywność seksualna wobec ofiary może wiązać się także z dokonywaniem zgwałceń a nawet zabójstw i dotyczy to zarówno małoletnich, jak i dorosłych ofiar. Najczęściej typologie uwzględniają modus operandi działania sprawcy oraz zaburzenia intrapsychiczne. Poniżej dokonano zestawienia przykładowych typologii sprawczyń i sprawców przestępstw seksualnych, porządkując je według wskazanych wcześniej kryteriów (behawioralnych, intrapsychicznych i powiązanych z traumą). Ponieważ część typologii odwołuje się do kilku kryteriów porządkujących zatem zostały one umieszczone w różnych kategoriach.

Tabela 2. Typologie sprawców (MSO) i sprawczyń (FSO) przestępstw seksualnych

Wiodące cechy	Typologie sprawczyń	Typologie sprawców
Motywacje	Sarrel, Masters (1982) Faller (1987) Mathews et al. (1989) Vandiver, Kercher (2004) Hines, Finkelhor (2007) Sandler, Freeman (2007) Wijkman et al. (2011)	Groth, Burgess, Holstrom (1977) Groth (1979) Seghorn, Cohen (1980)
Czynniki sytuacyjne	Sarrel, Masters (1982) Faller (1987) Vandiver, Kercher (2004) Hines, Finkelhor (2007)	Groth, Burgess, Holstrom (1977) Groth (1979) Seghorn, Cohen (1980) Franken (2004) Healey et al. (2016)
Sposób działania (aspekt behawioralny)	Mathews et al. (1989) Syed, Williams (1996) Vandiver (2006) Gannon, Rose, Ward (2010) Gillespie et al. (2015)	Glaser, Frosh (1995) de Doncker et al. (2007) Briggs, Simon, Simonsen (2011) Wortley, Smallbone (2014) Healey et al. (2016) Chopin, Beauregard (2019)
Traumatyczne doświadczenia osobiste (historia wiktymizacji)	Mathews et al. (1989) Mathews, Hunter, Vuz (1997, 1999) Harrati et al. (2018)	Hunter et al. (2003) Wortley, Smallbone (2014) Harrati et al. (2018)
Czynniki intrapsychiczne (problemy psychiczne, zaburzenia osobowości)	McCarty (1986) Nathan, Ward (2001) Gillespie et al. (2015)	Hunter et al. (2003) Chopin, Beauregard (2019)

Źródło: Opracowanie własne.

6. Podobieństwa i różnice etiologiczne pomiędzy sprawczyniami (FSO) a sprawcami (MSO) przestępstw seksualnych

Najwięcej badań pozwalających na dokonanie porównania pomiędzy zbiorowościami sprawczyń i sprawców przestępstw seksualnych odwołuje się do analizy czynników osobowościowych, zaburzeń psychicznych, preferencji seksualnych definiujących charakter podejmowanych zachowań przestępczych oraz relacji z bliskimi, jakich doświadczali późniejsi sprawcy i sprawczynie. Jednym z ważniejszych czynników, które wpływać mogą na późniejsze podejmowanie seksualnej aktywności przestępczej są doświadczenia związane z wykorzystywaniem seksualnym w dzieciństwie.

6.1. Zaburzenia osobowościowe i zaburzenia psychiczne

Ustalenie zaburzeń osobowościowych i psychicznych u sprawczyń przestępstw seksualnych stanowi kluczowy element diagnozowania zarówno klinicznego, jak i na potrzeby późniejszych oddziaływań korekcyjnych. Badania w tym zakresie rozwijają się dwukierunkowo. Do pierwszego obszaru badawczego zakwalifikować można te ustalenia, które zdają się potwierdzać większą częstotliwość występowania u sprawczyń przestępstw seksualnych różnych przejawów zaburzeń osobowości. Wyniki tychże badań wskazują, że geneza przestępstw seksualnych popełnianych przez kobiety (a przede wszystkim wykorzystywania seksualnego) ma związek z problemami psychicznymi, osobowościowymi, a zatem sprawczynie te powinny przede wszystkim korzystać z różnych form wsparcia terapeutycznego. Takie stanowisko prezentują między innymi Arthur Green i Meg Kaplan oraz Monique Tardif i współpracownicy (cytowani we wcześniejszej części opracowania). Drugi nurt badawczy prezentuje odmienne ustalenia i wypływające z nich wnioski. Badania tego nurtu nie potwierdzają w sposób jednoznaczny występowania istotnych odchyleń osobowościowych sprawczyń. Nurt ten prezentują badania Seeny Fazel wraz ze współpracownikami (2008), którzy nie stwierdzili żadnych znaczących różnic w profilu osobowościowym, porównując sprawczynie przemocy seksualnej z kobietami, które dopuściły się innych przestępstw oraz Susan Strickland (2008), która chociaż stwierdziła występowanie u FSO symptomów osobowości schizoidalnej, borderline i zależnej, to uznała jednak, że problemy te nie pojawiają się w nasileniu uprawniającym do stwierdzenia zależności statystycznej potwierdzającej istotny związek tych zaburzeń z popełnionymi czynami. Chociaż przytoczone ustalenia nie pozwalają na sformułowanie jednoznacznych wniosków, to jednak z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że w profilu osobowościowym sprawczyń przestępstw seksualnych pojawia się więcej problemów wskazujących na zaburzenia osobowości, aniżeli w generalnej populacji kobiet. Jednak w porównaniu ze sprawczyniami dopuszczającymi się innych kategorii czynów różnice nie są już tak znaczące.

Reasumując, można stwierdzić, że kobiety (FSO) i mężczyźni (MSO) dopuszczający się przestępstw seksualnych zasadniczo nie różnią się pod względem problemów związanych ze zdrowiem psychicznym. Chociaż część badaczy sugeruje istnienie znaczących problemów natury psychicznej czy osobowościowej u seksualnych agresorów (Faller 1987; O'Connor 1987; Green, Kaplan 1994; Tardif 2005), to jednak nie można traktować tych czynników jako znaczących pod względem etiologicznym. Zależność taka dotyczyć może raczej niewielkiego odsetka zarówno sprawczyń, jak i sprawców przemocy seksualnej. W przypadku obu kategorii agresorów diagnozowane problemy osobowościowe lub związane ze zdrowiem psychicznym mogą stanowić czynniki ryzyka w połączeniu z innymi współwystępującymi czynnikami (historia wiktymizacji, traumatyczne doświadczenia rozwojowe, dysfunkcyjne wzory relacji rodzinnych). Nie można jednak wykluczyć, że ujawnianie nasilonych symptomów zaburzeń psychicznych i problemów osobowościowych jest sposobem na redukcję odpowiedzialności karnej. Podobne zachowania nierzadko obserwuje się także wśród męskich agresorów (Gannon, Rose 2009). Na marginesie rozważań dotyczących problemów psychicznych warto wspomnieć o ograniczeniach intelektualnych sprawczyń wykorzystywania seksualnego. W niewielu badaniach poruszona została ta kwestia. Pewien wyjątek w tym zakresie stanowią zatem badania zrealizowane przez Kathleen Faller (1987; 1995), która potwierdziła występowanie zróżnicowanych problemów intelektualnych u wysokiego odsetka (47,5%) badanych sprawczyń wykorzystywania seksualnego, natomiast u 32,5% kobiet mikrouszkodzenia mózgu oraz ograniczenia intelektualne polegające na osłabieniu kontroli impulsów lub oceny sytuacji. Ustalenia te potwierdziły badania z 2000 roku, których autorzy stwierdzili, że ograniczenia intelektualne są znamienne dla sprawczyń wykorzystywania seksualnego bowiem zdiagnozowano je u czterech z pięciu badanych sprawczyń. Biorąc jednak pod uwagę niewielką liczebność zbiorowości, trudno na tej podstawie formułować bardziej ogólne wnioski (Lewis, Satnley 2000).

6.2. Dewiacyjne preferencje seksualne

Analizując dewiacyjne preferencje seksualne należy rozróżnić parafilie od zaburzeń parafilnych. Klasyfikacja DSM-5 wprowadza rozróżnienie pomiędzy parafiliami, obecnie uznawanymi za atypowe, lecz niestanowiące zaburzeń warianty seksualne, a zaburzeniami parafilnymi. Zaburzenie parafilne zdefiniowano jako parafilię, która powoduje cierpienie lub zaburzenie funkcjonowania danej osoby, bądź jako parafilię, której zaspokojenie wiąże się z wyrządzaniem krzywdy sobie lub z ryzykiem wyrządzenia krzywdy innym (First 2022). Parafilia definiowana w klasyfikacji DSM-5 określana jest jako „wszelkie intensywne, nawracające preferencje seksualne, inne niż zainteresowanie stymulacją genitaliów lub pieszczotami z normalną pod względem fenotypowym, wyrażającą na to zgodę, dorosłą osobą” (Dora, Mijas, Dobroczyński 2019: 1105). Wprowadzone rozróżnienie ma na celu wyeliminowanie z obszaru patologii zachowań seksualnych, fantazji i pra-

gnień, które choć mają charakter nietypowy, nie stanowią zagrożenia dla życia lub zdrowia samej osoby inicjującej taki akt, jak i dla innych osób. Parafilią, która bezpośrednio stymulować może zachowanie sprawczyń (i sprawców) wykorzystywania seksualnego dziecka jest pedofilia. Klasyfikowana jest ona w różny sposób z uwzględnieniem mniej lub bardziej ścisłych kryteriów, odwołujących się na przykład do preferowanego wieku ofiary, czynników sytuacyjnych, czy motywacji jaką kieruje się sprawca. Pedofilia jako zaburzona forma preferencji seksualnych, oznacza skłonność do podejmowania praktyk seksualnych z dziećmi lub fantazjowanie o takich zachowaniach. Niedojrzałe ciało dziecka przed okresem pokwitania lub na jego początku wywołuje silne pobudzenie seksualne. Jest to kategoria kliniczna uwzględniona w międzynarodowych klasyfikacjach ICD-11 i DSM-5. Według tej ostatniej klasyfikacji pedofilii (*pedophilic disorder*) charakteryzują:

- a) nawracające, utrzymujące się przez co najmniej sześć miesięcy, nasilone wzbudzenie seksualne osiągane przez czynności seksualne z dzieckiem lub dziećmi w okresie przed pokwitaniem (w wieku 13 lat lub młodszym), objawiające się fantazjami, pragnieniami i zachowaniami,
- b) opisane potrzeby seksualne powodują istotne klinicznie cierpienie i poważne trudności w relacjach międzyludzkich,
- c) osoba, której dotyczą opisane zachowania ma co najmniej 16 lat i jest o co najmniej 5 lat starsza od dziecka lub dzieci wspomnianych w kryterium a (Mic, Lew-Starowicz 2014: 20).

W praktyce należy odróżnić właściwą pedofilii od pedofilnych zachowań seksualnych. Inny charakter mają zaburzone preferencje seksualne, do których należy pedofilia, inny natomiast przestępstwa seksualne, które mogą być popełniane na różnym, niekoniecznym powiązaniem z parafiliami, tle. Nie każdy sprawca lub sprawczyni czynów popełnianych na tle seksualnym (zawartych w art. 197–203 k.k.) ma zaburzone preferencje seksualne. Wiele form wykorzystywania seksualnego nie jest popełnianych przez pedofilów. Istnieje pewna trudność związana z diagnozowaniem pedofilii u sprawczyń przestępstw seksualnych wobec dzieci, co oczywiście nie wyklucza występowania symptomów tej parafilii w postaci fantazji seksualnych o tematyce pedofilnej, czy pojawienia się pobudzenia seksualnego pod wpływem tego rodzaju treści. Ustalenia badawcze Pameli Natan i Tony Warda (2002), dotyczące sprawczyń wykorzystywania seksualnego, zasadniczo potwierdzają występowanie u nich skłonności pedofilnych. Ponad 40% badanych (41,6%) zadeklarowała, że kontakt z dzieckiem był motywowany seksualnie i poprzedziło go dewiacyjne pobudzenie seksualne (Ford 2010). Podobne wnioski formułują także Eva W.C. Chow i Alberto L. Choy (2002), którzy opisali przypadki kliniczne kobiet ze zdiagnozowaną pedofilią. Badania potwierdziły, że zanim doszło do seksualnego wykorzystywania dziecka, sprawczynie fantazjowały o kontaktach z dziećmi, preferując dzieci w wieku 3–4 lat, oraz podejmowały zachowania autoerotyczne inspirowane treściami tych fantazji (Chow, Choy 2002). Podejmując próbę usystematyzowania wyników badań, Anthony Beech wraz ze współpracownikami (2009) wyodrębnili dwie grupy sprawczyń angażujących się w kontakty

seksualne z dziećmi. Do pierwszej kategorii zaliczono sprawczynie kierujące się prawdopodobną motywacją seksualną, dążące do uzyskania seksualnej gratyfikacji, ale jednocześnie unikające przemocy wobec ofiary. Jeśli do takiej dochodzi, to inicjatorem takich działań jest mężczyzna będący współsprawcą. Druga grupa to kobiety, które nie mają oporów przed stosowaniem przemocy, a jedyną motywacją ich czynów jest uzyskanie seksualnej gratyfikacji. Odnosząc się do tego podziału warto zauważyć, że sprawczynie stosujące przemoc mogą kierować się pozaseksualną motywacją związaną chociażby z możliwością kontrolowania ofiary. Występowanie dewiacyjnych preferencji seksualnych u kobiet w szczególności powiązanych z pedofilią może być istotnym motywem skłaniającym do wykorzystywania seksualnego dziecka, podobnie jak w przypadku mężczyzn, czyli stanowić będzie znaczący czynnik ryzyka. Jednak samo potwierdzenie występowania wśród kobiet fantazji i zachowań seksualnych o pedofilnym charakterze nie wyjaśnia, czy natura tych zaburzeń parafilnych jest taka sama jak u mężczyzn. Stwierdzenie, że niektóre kobiety dopuszczające się wykorzystywania seksualnego dzieci miewają dewiacyjne fantazje seksualne nie upoważnia jeszcze do zdiagnozowania pedofilii lub innych zachowań dewiacyjnych występujących u sprawców popełniających podobne czyny. Pomimo zdecydowanie mniejszych rozmiarów występowania różnych parafilii wśród kobiet (także pedofilii), nie powinno się bagatelizować tych zachowań u sprawczyń zarówno podczas ustaleń diagnostycznych, jak i planowaniu właściwej strategii terapeutycznej (Rousseau, Cortoni 2010: 77). Przesłanką przemawiającą za pogłębioną diagnozą preferencji seksualnych u sprawczyń jest sposób postrzegania ofiar przez pryzmat ich seksualności. Na ten problem zwrócili uwagę między innymi Jacqui Saradjian (1996), Hilary J. Eldridge i Jacqui Saradjian (2000) oraz Theresa Gannon i in. (2000). W wyniku prowadzonych badań Jacqui Saradjian (1996) ustaliła, że wiele kobiet, które molestowały małe dzieci, sugerowało, że ofiary miały wysoki popęd seksualny i to pozwalało im interpretować zachowania dziecka, jako zachęcające do podjęcia kontaktu seksualnego. Również w późniejszych badaniach zauważyła, że wiele kobiet, które molestowały własne dzieci, przypisywało seksualny charakter ich zachowaniom co powodowało, że sprawczynie uważały, że stanowią one inicjatywę seksualną skierowaną do matek (Eldridge, Saradjian 2000). Theresa Gannon i in. (2009) nie zaprzeczając, że kobiety mogą seksualizować własne dzieci, nadając takie znaczenie ich zachowaniom, to nie może być to utożsamiane z pedofilią i tym bardziej nie musi prowokować sytuacji związanych z wykorzystywaniem seksualnym dzieci.

Reasumując, na podstawie obserwacji klinicznych i dostępnych badań empirycznych można stwierdzić, że FSO są mniej skłonne do wykazywania preferencji pedofilnych w porównaniu z mężczyznami (Nathan, Ward 2001). Nie można jednak z całkowitą pewnością założyć, że sprawczynie działająca samodzielnie lub nawet zmuszona przez partnera współsprawcę do wykorzystywania seksualnego dziecka, nie doświadczyła myśli lub fantazji seksualnych związanych z dziećmi (Mathews et al. 1989; 1991; Saradjian 1996). Natomiast nie ulega wątpliwości, że dewiacyjne preferencje pedofilne występują częściej wśród sprawców płci męskiej i są także powodem recydywy (Marshall 1997).

6.3. Relacje rodzinne

Pod względem doświadczeń socjalizacyjnych, a w szczególności relacji z osobami bliskimi, wielu cytowanych już w niniejszym opracowaniu badaczy wskazuje na destrukcyjny wpływ dysfunkcyjnych relacji rodzinnych badanych sprawczyń przemocy seksualnej. Wnioski takie formułują między innymi Green i Kaplan (1994); Mathews i in. (1989; 1986); Nathan i Ward (2001). W odniesieniu do sprawców (MSO) podobne spostrzeżenia formułuje między innymi Marshall (1989), który dostrzega w zachowaniach sprawców istotne deficyty uniemożliwiające budowanie w dorosłym życiu satysfakcjonujących relacji intymnych, co traktować należy jako dynamiczny czynnik ryzyka. Badania prowadzone niezależnie w zbiorowościach sprawczyń i sprawców przestępstw seksualnych wskazują, że zarówno kobiety (FSO) jak i mężczyźni (MSO) doświadczali w dzieciństwie traumatycznych zdarzeń obejmujących przemoc fizyczną, wykorzystywanie seksualne, odrzucenie lub chłód emocjonalny ze strony opiekunów (w szczególności matek). I choć doświadczenia tego rodzaju nie różnicują zasadniczo kategorii sprawców i sprawczyń to należy podkreślić, że w przypadku kobiet miały one charakter bardziej dotkliwy (były częstsze, intensywniejsze, długotrwałe).

6.4. Historia wiktyimizacji

Liczne badania kliniczne (Marshall 1989; Saradjian 1996) wskazują, że kluczowym czynnikiem, który należy uwzględnić w procedurze diagnostycznej, jest wiktyimizacja sprawczyń. Najczęściej początkiem traumatycznych doświadczeń przemocowych jest okres dzieciństwa, a kontynuacją okres dorosłości. Sprawczynie wykorzystywania seksualnego doświadczały lub były obserwatkami przemocy fizycznej, seksualnej i psychicznej, ale to co zwraca szczególną uwagę to fakt, że udzielone im w takich sytuacjach wsparcie było bardzo niewielkie (a niekiedy nie miało miejsca). Dodatkowo doświadczane różne formy nadużyć były ignorowane, minimalizowane i odpowiedzialnością za te zdarzenia obarczano późniejsze sprawczynie.

W tym zakresie jest to cecha wspólna sprawczyń, jak i sprawców przestępstw seksualnych, wyraźnie zaznaczająca się w ich biografiach, chociaż różne mogą być następstwa tych doświadczeń wynikające z przyjętych mechanizmów obronnych. W przypadku ofiar przemocy możliwe są dwie alternatywne ścieżki, które wyznaczone będą przez układ mechanizmów obronnych, jakie uruchomi mała ofiara. Konsekwencją mechanizmu identyfikacji ze sprawcą jest najczęściej internalizacja i naśladowanie wzorca jego zachowań. W drugim przypadku bardziej prawdopodobna jest uległość wobec sprawcy i przyjęcie biernej postawy w relacjach tworzonych w dorosłym życiu. Nie w każdym zatem przypadku zmiana ról z dziecięcej ofiary w sprawczynię znajdzie potwierdzenie. Większe prawdopodobieństwo takiego scenariusza pojawi się u sprawczyń, które doświadczyły w dzieciństwie wykorzystywania seksualnego, identyfikowały się ze sprawcą, a ponadto reakcja najbliższego otoczenia umacniała poczucie winy ofiary poprzez manifestowanie

wobec niej wrogości, niechęci lub obojętności. Umacniająca się w ten sposób bierność i uległość wobec innych osób skutkowałą wikłaniem się w toksyczne związki z autokratycznymi i dominującymi partnerami na zasadzie antycypacji wzorca. Proces wiktyimizacji nie zakończył się wraz z okresem dzieciństwa i jego traumatycznymi doświadczeniami, ale był kontynuowany w kolejnych etapach życia i tworzonych relacjach, w których dorosłe już ofiary doświadczały różnych form przemocy. Ten typ sprawczyni jest najbardziej podatny na presję partnera i współsprawstwo w wykorzystywaniu seksualnym dzieci (Eldridge, Saradjian 2000). Nie można zatem wykluczyć, że wykorzystywane seksualnie w dzieciństwie sprawczynie poszukują w przestępczej aktywności seksualnej w dorosłym życiu możliwości odreagowania napięcia emocjonalnego. Problem przemocy doświadczanej w dzieciństwie i jego późniejszych konsekwencji jest na tyle istotny, że stał się przedmiotem badań wspomnianych Williama Marshalla (1989) i Joaquin Saradjian (1996). Zdaniem Jacqui Saradjian doświadczenia tego typu dotyczą od 50% do 80% sprawczyń wykorzystywania seksualnego, powodując rozmaite konsekwencje w życiu dorosłym, między innymi częstsze doświadczanie sytuacji stresowych i mniejsze umiejętności radzenia sobie z takimi sytuacjami. Ponadto konsekwencjami są zaburzenia poznawcze, emocjonalne i behawioralne oraz symptomy PTSD. Można zatem stwierdzić, że bycie ofiarą w okresie dzieciństwa czy dorastania może kształtować późniejsze określone wzorce radzenia sobie z sytuacjami trudnymi, a także wpływać na charakter relacji partnerskich i seksualnych. W szczególności doświadczana przemoc seksualna będzie definiować późniejszą seksualność kobiet i ich wyobrażenia na temat związków seksualnych i partnerskich.

6.5. Relacje partnerskie i seksualne

Opisany powyżej proces wiktyimizacji może być bezpośrednio lub pośrednio powiązany z brakiem umiejętności nawiązywania i podtrzymywania właściwych relacji partnerskich. Źródłem tych problemów są zinternalizowane nieprawidłowe wzorce relacji panujące w środowisku rodzinnym, które poza stosowaniem przemocy cechuje także chłód emocjonalny, zdystansowanie i obojętność, brak bliskości i czułości. W taki właśnie sposób opisywały relacje z matkami badane przez Hannah Ford sprawczynie wykorzystywania seksualnego (Ford 2010: 107). Niesatysfakcjonujące i pozbawiające bezpieczeństwa relacje z matkami kształtowały u przyszłych sprawczyń poczucie małowartościowości i niskiej samoceny oraz nie sprzyjały zdobywaniu społecznych kompetencji. Sprawczynie dorastały w przekonaniu, że w życiu dorosłym nic się nie zmienia i nie zasługują na lepsze życie, co odzwierciedlały stworzone przez nie niesatysfakcjonujące związki partnerskie. Wiele kobiet, które dopuściły się wykorzystywania seksualnego dzieci miało bardzo ograniczone kontakty społeczne i wsparcie ze strony otoczenia. Między innymi Joaqui Saradjian stwierdziła, że badane przez nią sprawczynie nie miały w swoim otoczeniu ani jednej osoby, która byłaby ich przyjacielem i służyłaby wsparciem lub pomocą (Saradjian 1996). Niesatysfakcjonujące relacje partnerskie

wpłynęły także na podejmowane aktywności seksualne. Ze wspomnianych badań Joaqui Saradjian wynika, że sprawczynie wykorzystywania seksualnego dzieci negatywnie oceniały swoje dotychczasowe związki z dorosłymi partnerami. Negatywne doświadczenia seksualne w szczególności pojawiły się w narracjach kobiet, które były współsprawczyniami i zostały zmuszone do seksualnej aktywności z dzieckiem przez partnera oraz sprawczynie, które indywidualnie dopuściły się wykorzystywania seksualnego najmłodszych dzieci (do 5 roku życia). Natomiast w zbiorowości porównywanej badane (kobiety, które nie popełniły przestępstw) deklarowały raczej pozytywne odczucia w związku z aktywnością seksualną oraz wskazywały na pozytywne wartości w ich związkach partnerskich takie jak wsparcie, zaufanie, ciepło w relacjach z dorosłymi partnerami (Saradjian 1996). Być może w tym przypadku inny dobór zbiorowości kontrolnej obejmującej przykładowo sprawczynie innych niż seksualne przestępstw, które także mogły doświadczyć różnych problemów w związkach lub problemów rodzinnych, wykazałby inne prawidłowości i dawałby więcej możliwości interpretacyjnych.

Zdaniem Craiga M. Allena i Henry'ego Pothasta (1994) wyjaśnienie tej kwestii wiąże się z wysokim poziomem oczekiwań sprawczyń wykorzystywania seksualnego w zakresie tworzonych związków i relacji seksualnych, które mają w ich zamyśle rekompensować chłód emocjonalny i odrzucenie w relacjach rodzinnych. Z tego powodu bardzo często w związkach, które tworzą w dorosłym życiu czują się niespełnione i nieusatysfakcjonowane. Skoro kobiety deklarują wysoki poziom dyssatisfakcji i dyskomfortu w relacjach partnerskich pojawia się zatem pytanie czego poszukują w kontaktach z dziećmi? Odpowiedzi na to pytanie próbowała udzielić Theresa Gannon i współpracownicy (Gannon, Rose, Ward 2008), wymieniając kategorie sprawczyń, które w kontaktach z dziećmi przede wszystkim poszukują bliskości, ciepła nawet jeśli czyni je to uległymi współsprawczyniami. Odreagowują one w ten sposób swoje niekorzystne doświadczenia ze związków, w których zwykle podporządkowane były partnerom.

Odminną interpretację zaproponowały Brenda L. Russell i Debra L. Oswald (2001), zdaniem których kobiety wykorzystujące seksualnie dzieci prezentują „ludyczne zachowania seksualne” charakteryzujące się nastawieniem zabawowym i jednocześnie pozbawione zaangażowania i refleksji emocjonalnej, dotyczącej możliwych skutków podejmowanych zachowań. Sprawczynie wykazują natomiast skłonności do sprawowania kontroli, dominacji i manipulowania ofiarą, co jest faktycznym źródłem ich satysfakcji. Można zatem stwierdzić, że pod tym względem przypominają męski typ sprawców przestępstw seksualnych. Autorki eksponują zatem pozaseksualny motyw zachowań sprawczyń. Podobne wnioski jako pierwsza sformułowała także Joaqui Saradjian (1996). Z jej badań wynika, że sprawczynie deklarowały także chęć przeżywania przyjemności płynącej z poczucia władzy i sprawowanej podczas kontaktów seksualnych z dzieckiem kontroli.

6.6. Empatia wobec ofiar

Ustalenia dotyczące poziomu empatii wobec ofiar są niezwykle trudne do przeprowadzenia, a w przypadku kobiet także sporadycznie realizowane, ze względu na inny charakter terapii jaką objęte są sprawczynie wykorzystywania seksualnego (zwykle jest to terapia dla ofiar a nie sprawczyń). Ponieważ w przypadku sprawców kształtowanie empatii jest jednym ze stałych elementów terapii potrzeba uwzględnienia tego czynnika w diagnostyce jest dość ważna. Niezależnie jednak od płci sprawców uświadomienie sobie konsekwencji jakich doświadcza ofiara, zdolność zrozumienia emocji ofiary jest bardzo ważna z perspektywy skuteczności oddziaływań korekcyjnych. Na ograniczoną refleksyjność i brak zdolności okazywania współczucia ofiarom przez sprawczynie wykorzystywania seksualnego wskazują ustalenia badawcze poczynione przez Mary Ellen Fromuth i Victoria E. Conn (1997), które prowadziły badania wśród studentek, które same przyznały się do molestowania seksualnego dzieci. Interpretując uzyskane wyniki badań autorki wskazały, że aż $\frac{2}{3}$ sprawczyń wykorzystywania seksualnego uznało, że konsekwencje czynów, których się dopuściły będą dla ofiar mało znaczące zarówno aktualnie, jak i w dalszej perspektywie życiowej. Jedynie $\frac{1}{3}$ badanych wykazała się głębszą refleksją i przyznała, że wykorzystywanie seksualne jest dla ofiar traumatycznym doświadczeniem, którego skutki mogą odczuwać przez długi czas. Również Joaqui Saradjian (1996) dostrzegła u badanych przez nią sprawczyń niepokojący brak umiejętności okazywania troski, współczucia ofiarom wykorzystywania seksualnego. Interesującą zależność między poziomem empatii sprawczyni a wiekiem ofiar dostrzegły Theresa Gannon i Mariamne Rose (2008) powołując się na badania Theresy Ring (2005), zawarte w niepublikowanej pracy doktorskiej. Z ustaleń tych wynika, że sprawczynie, których ofiarami byli adolescentenci nie przypisywały tym zachowaniom znaczących negatywnych konsekwencji. Wręcz przeciwnie uznawały, że ofiary dzięki nim zdobyły doświadczenie, czerpały przyjemność z kontaktów seksualnych, a nawet zachęcały do takiej aktywności i niekiedy były ich inicjatorami.

Analizując z kolei związek emocji jakich doświadczały sprawczynie w kontekście motywacji jaka kierowała ich zachowaniem Theresa Gannon, Mariamne Rose i Tony Ward (2008) stwierdzili, że kobiety postrzegające swoją ofiarę w kategoriach anonimowego obiektu seksualnego oraz sprawczynie kierujące się motywacją pozaseksualną związaną z odwetem, potrzebą kontroli i dominacją nad ofiarą nie wykazują wrażliwości dotyczącej ofiary i ewentualnych skutków jakich będzie doświadczać. Brak empatii ujawniał się w poczuciu znikomej krzywdy jakiej mogła doświadczyć ofiara, a nawet w przekonaniu o korzyściach których mogła doświadczyć wykorzystywana ofiara. Autorzy wskazują, że sprawczynie dążyły do doświadczenia bliskości emocjonalnej i seksualnej z ofiarą deklarując, że „jest bardzo dojrzały jak na swój wiek” lub „on mnie potrzebuje” (Gannon, Rose, Ward 2008: 364). Jedynie kobiety, których uczestnictwo w wykorzystywaniu seksualnym wymuszone zostało przez mężczyznę-partnera próbowały racjonalizować sytuację

lub dystansowały się od niej sugerując, że w krytycznym momencie blokowały emocje lub nie zastanawiały się nad skutkami jakich doświadczy dziecko. Autorzy przytaczając przykłady sposobów usprawiedliwiania współuczestnictwa w wykorzystaniu seksualnym sugerują, że sprawczynie uważały, iż ofiary z racji wieku nie zachowują złych wspomnień („ofiara jest młoda, więc nie będzie tego pamiętać”) lub że ich udział w akcie przemocy wobec dziecka spowoduje mniejszą krzywdę (np. „jeśli ja to zrobię, będzie to mniej szkodliwe niż gdyby on się za nią zabierał”). Ponadto, niektóre zmuszane przez partnerów kobiety wyrażały przekonania, że wierzący na nie presję mężczyzna zapewne posiada większą wiedzę na temat dzieci i ich wychowania aniżeli one. Przykładowo jedna z kobiet-przestępczyń seksualnych stwierdziła: „myślałam, że będę musiała sama ją wychować, ale okazało się, że on wie więcej o dzieciach niż ja”. W przypadku tych kobiet można powiedzieć, że wykazywały bardziej zróżnicowane odczucia empatyczne wobec ofiar (Gannon, Rose, Ward 2008: 364 i nn.). Trudno jednak pozbyć się wrażenia, że empatia emocjonalna skoncentrowana była raczej na nich samych i własnej sytuacji związanej na przykład z utrzymaniem relacji z partnerem. Zdaniem Hannah Ford warto z tego powodu skoncentrować uwagę badawczą na związku między poziomem empatii sprawczyń a historią ich własnych doświadczeń wiktymizacyjnych (Ford 2010: 106). Ustalenia takie mogą bowiem pomóc w wyjaśnieniu neutralnych albo negatywnych postaw sprawczyń wobec krzywd wyrządzanych małoletnim ofiarom.

6.7. Zazywanie środków psychoaktywnych

Spożywanie alkoholu lub innych środków psychoaktywnych wpływa na zachowanie człowieka i w związku z tym trudno ten problem pominąć w kontekście zachowań przestępczych. Substancje psychoaktywne mają wpływ na mechanizmy kontroli powodując ich osłabienie, a co za tym idzie ograniczoną zdolność sprawowania autokontroli. Skutki takiego rozhamowania prowadzić mogą do podejmowania przestępczych zachowań seksualnych w tym także wykorzystywania seksualnego. W przypadku MSO spożycie alkoholu lub narkotyków pozwala na kontrolowanie pobudzenia towarzyszącego często decyzji o dokonaniu napaści seksualnej. Można zatem stwierdzić, że zarówno alkohol, jak i narkotyki, choć w różnym zakresie, mogą mieć związek z wykorzystywaniem seksualnym dzieci. Z badań prowadzonych przez Kathleen Faller (1995) wynika, że połowa sprawczyń (51%) aktualnie lub w przeszłości miała problemy alkoholowe. Spożywanie alkoholu lub narkotyków może stanowić czynnik sytuacyjny o charakterze odległym lub bliskim. W pierwszym przypadku (czynnik odległy) rozpatrywany będzie w kontekście narastających skutków nadmiernego picia lub postępującego uzależnienia powodującego zmiany osobowości, agresję i obniżony poziom krytycyzmu. Natomiast spożywanie środków psychoaktywnych postrzegane jako czynnik bliski bezpośrednio wpływa na motywację do podjęcia przestępczej aktywności. Uznać zatem należy, że spożywanie środków psychoaktywnych niezależnie od płci sprawców/sprawczyń jest istotnym czynnikiem ryzyka w genezie przestępstw seksualnych (i nie tylko). Nie można

jednak w sposób jednoznaczny potwierdzić związku przyczynowo-skutkowego pomiędzy piciem alkoholu lub spożywaniem narkotyków a dopuszczaniem się seksualnego wykorzystywania. Będzie to jednak bez wątpienia czynnik ryzyka podwyższający prawdopodobieństwo wystąpienia zachowania przestępczego. Podobne wnioski formułuje także Joaqui Saradjian (1996), która na podstawie wyników badań stwierdziła, że częstotliwość zażywania środków psychoaktywnych nie różnicowała w sposób zasadniczy sprawczyń wykorzystywania seksualnego i kobiet z grupy kontrolnej, które dopuściły się innych czynów.

6.8. Relacja sprawca–ofiara

Analiza badań odnoszących się do zachowania sprawczyń i sprawców przestępstw seksualnych wskazuje na pewne zróżnicowania w zakresie relacji łączącej sprawcę/sprawczynię i ofiarę. Z dotychczasowych ustaleń wynika, że sprawczynie wykorzystywania seksualnego dzieci, zgwałceń i zabójstw seksualnych działające samodzielnie częściej wybierają ofiary, które są im znane (czyny o charakterze intrarodzinnym, atak na partnera byłego lub obecnego, koleżanki) (Vandiver 2006; Chan, Myers, Heide 2013; Wijkman, da Silva 2020). W przypadku MSO, a w szczególności zabójców seksualnych, zdecydowanie częściej ofiary są obce. Warto również wspomnieć, że w przypadku FSO działających w diadach ze współsprawcą oraz w większych grupach (zgwałcenia wspólne) rośnie też poziom przemocy stosowanej wobec ofiary oraz zmienia się typ ofiary wybieranej zgodnie z preferencjami współsprawcy (Vandiver 2006; Budd, Bieri, Williams 2017).

Cechą różnicującą są także sposoby dokonywania zbrodni. Kobiety zdecydowanie częściej wybierają w przypadku zabójstw seksualnych (i nie tylko) broń palną (Chan, Frei, Myers 2013), natomiast MSO częściej preferują kontaktowe sposoby dokonywania zabójstw.

Problem wyboru ofiary przez FSO może mieć związek zarówno z zaburzonymi preferencjami seksualnymi, jak i strategią działania (samodzielnie lub ze współsprawcą). Najprawdopodobniej dewiacyjne pobudzenie seksualne będzie miało znaczenie w przypadku kobiet działających w pojedynkę (samotnie) lub u kobiet molestujących adolescentów, czyli takich, które wybierają ofiary zgodnie ze swoimi preferencjami seksualnymi i postrzegają ofiarę jako substytut dojrzałego partnera lub partnerki działając zgodnie z własną orientacją seksualną. Ponadto Gannon, Rose i Ward ustalili, że pojawienie się pobudzenia seksualnego powiązane jest z tzw. stylem matczynego przestępstwa seksualnego (tzn. przymuszającym, ale nieagresywnym sposobem działania). Sprawczynie, które kierowały się takim właśnie podejściem do przestępstw seksualnych działały samodzielnie preferując nastoletnie ofiary lub też kooperowały z mężczyznami. Autorzy nie wykluczają, że niektóre ze sprawczyń w celu rozhamowania piły alkohol przed lub w trakcie popełniania przestępstwa. Odmienną kategorią są sprawczynie stosujące styl unikania macierzyńskiego czyli takie, które stosują przymus, nieagresywne podejście do swojej ofiary, unikają wyrządzania krzywdy samodzielnie nie inicjują

wykorzystywania seksualnego dziecka, ale czynią to w sytuacjach skrajnego przymusu ze strony agresywnych i skłonnych do znęcania się partnerów. Ten typ sprawczyń doświadcza skrajnego dysonansu poznawczego dotyczącego wyrządzanej dziecku krzywdy (minimalizują krzywdy jednocześnie usprawiedliwiając partnera) co wywołuje silne negatywne afekty i małe podniecenie seksualne. Najbardziej radykalnym, niebezpiecznym i destrukcyjnym stylem działania sprawczyń jest podejście agresywne charakteryzujące się bezwzględny, pozbawionym współczucia nastawieniem wobec ofiary. Ten typ sprawczyń dopuszcza się przestępstw seksualnych wobec dorosłych ofiar (zgwałcenia, zabójstwa seksualne) (Gannon, Rose, Ward 2008: 366 i nn).

Poniżej dokonano zestawienia czynników ryzyka charakteryzujących FSO oraz MSO. Posługiwanie się pojęciem napastniczka/napastnik seksualny nie wskazuje jednoznacznie na charakter czynu (wykorzystywanie seksualne, gwałt, napaść seksualna o charakterze intrarodzinnym czy ekstrarodzinnym, uprowadzenie na tle seksualnym, zabójstwo seksualne) oraz na kategorię ofiar ze względu na wiek. Czynny te bowiem bardzo często współwystępują i niepotrzebnym zabiegiem byłaby próba ich katagorycznego różnicowania. W wielu badaniach przedmiotem analiz był określony rodzaj czynu (np. dokonywanie zgwałceń z różnych motywów, ale prowadzących do niekiedy nieplanowanych konsekwencji, np. zabójstwa akcesoryjnego) uwzględniający zróżnicowane kategorie ofiar (zarówno czyny dokonane wobec dorosłych, jak i nieletnich ofiar). Napaści seksualne inicjowane wyłącznie wobec dzieci obejmowały z kolei czyny popełnione wobec członków rodziny jak i wobec ofiar spoza niej. Z tego powodu w powyższym zestawieniu pominięto kategorię ofiar, ale uwzględniono zróżnicowaną specyfikę czynów (czyny związane z penetracją oraz związane z innymi formami zachowań inicjowanych przez sprawców) koncentrując się przede wszystkim na czynnikach ryzyka odnoszących się do sprawców wskazanych kategorii czynów.

Tabela 3. Czynniki ryzyka diagnozowane u FSO i MSO. Zestawienie źródeł

Czynniki ryzyka	FSO	MSO
Zaburzenia osobowościowe i psychiczne	O'Connor (1987) Faller (1987) Green, Kaplan (1994) Tardif et al. (2005) Fazel et al. (2008) Strickland (2008) Rousseau, Cortoni (2010)	Prentky et al. (1991) Brown, Forth (1997) Chaffin, Letourneau, Silovsky (2002) McCabe, Wauchope (2005) Olver, Wong (2006) Kingston et al. (2010)
Dewiacyjne preferencje seksualne	Mathews et al. (1989) Matthews et al. (1991) Hunter et al.(1993) Nathan, Ward (2001) Chow, Choy (2002) Gannon et al. (2008) Beech et al. (2009)	Abel et al. (1988) Marshall (1989) Lanning (2010)

Czynniki ryzyka	FSO	MSO
Relacje rodzinne	Mathews et al. (1989) Green, Kaplan (1994) Saradjian (1996) Nathan, Ward (2001) Ford (2010)	Bard et al. (1987) Lew-Starowicz (1992) Rossegger et al. (2010)
Historia wiktyimizacji	Saradjian (1996) Eldridge, Saradjian (2000)	Marshall (1989) Prentky, Knight, Lee (1997) Babchishin, Hanson, Hermann (2010) Rossegger et al. (2010) Spehr et al. (2010)
Relacje partnerskie i seksualne	Allen, Pothast (1994) Russell, Oswald (2001) Gannon et al. (2008)	Hart-Kerkhoffs et al. (2010) Lanning (2010)
Empatia wobec ofiar	Saradjian (1996) Fromuth, Conn (1997) Ring (2005) Gannon et al. (2008) Ford (2010)	Hart-Kerkhoffs et al. (2010)
Zażywanie środków psychoaktywnych	Faller (1995) Saradjian (1996)	Lew-Starowicz (1992) Morrison, Erooga, Beckett (1994) Pithers, Cumming (1995)
Relacja sprawca-ofiara i modus operandi	Conte (1989) McCabe, Wauchope (2005) Vandiver (2006) Chan, Frei, Myers (2013) Chan, Myers, Heide (2013) Budd, Bieri, Williams (2017) Wijkman, da Silva (2020)	Abel et al. (1988) Conte (1989) McCabe, Wauchope (2005) Hart-Kerkhoffs et al. (2010) Lanning (2010)

Źródło: Opracowanie własne.

Badania, które charakteryzują czynniki ryzyka pojawiające się w sytuacji FSO i MSO pozwalają wysunąć wstępny wniosek, sugerujący brak zasadniczych różnic w zakresie czynników ryzyka leżących u podstaw dokonywania napaści seksualnych zarówno przez kobiety, jak i przez mężczyzn. Zarówno w przypadku FSO, jak i MSO pojawiają się badania wykluczające znaczącą rolę zaburzeń osobowościowych i psychicznych w dokonywaniu różnych form napaści seksualnych (na przykład badania Marka Chaffina, Elizabeth Letourneau, Jane Silovsky (2002) czy Strickland (2008)). Inni autorzy wskazują na odmienny charakter tych zaburzeń ze wskazaniem na dominujące u MSO zaburzenia osobowości typu antyspołecznego lub psychopatycznego (Prentky et al. 1991; Olver, Wong 2006). Znacznie częściej u MSO aniżeli u FSO istnieje możliwość wskazania zaburzonych preferencji seksualnych (pedofilnych, sadystycznych i fetyszystycznych), co determinować może charakter podejmowanych przez sprawcę działań (zakres stosowanej przemocy,

forma podejmowanej aktywności seksualnej, a także uprowadzenie czy zabójstwo ofiary) (por. Abel et al. 1988; Spehr et al. 2010). Natomiast na podkreślenie zasługuje istotna rola, jaką wśród czynników ryzyka zarówno u FSO, jak i u MSO pełnią traumatyczne doświadczenia w dzieciństwie, inicjujące historię wiktylizacji późniejszych sprawczyń i sprawców (Prentky, Knight, Lee 1997). W przypadku sprawczyń i sprawców przestępstw seksualnych niepodważalny jest wpływ środków psychoaktywnych na dokonywanie napaści seksualnych. Środki te, redukując mechanizmy hamowania, przyczyniają się bezpośrednio lub pośrednio do inicjowania napaści seksualnych i nie różnicują pod tym względem obu zbiorowości. Z kolei wybór ofiary i modus operandi różnicuje w pewnym stopniu działanie sprawców i sprawczyń napaści seksualnych. W przypadku MSO dopuszczających się napaści seksualnych na dzieci, u których zdiagnozowane zostały zaburzone preferencje seksualne ich treść jednoznacznie determinuje wybór ofiary. W przypadku FSO nie zawsze jest to jednoznaczne wskazanie z uwagi na problemy ze zdiagnozowaniem dewiacyjnych preferencji seksualnych. Niejednoznaczna jest natomiast próba zróżnicowania wskazanych kategorii sprawców i sprawczyń ze względu na wybór ofiar z kręgu rodzinnego i pozarodzinnego. W przypadku FSO dość charakterystyczny jest wybór ofiar, które były sprawczyni wcześniej znane i dotyczy to wszelkich kategorii przestępstw seksualnych popełnianych przez indywidualnie działające sprawczynie. Problematiczne stają się natomiast wybory ofiar w przypadku współdziałania FSO ze współsprawcą lub współsprawcami. Wówczas wybór ofiary uzależniony staje się w większości przypadków od preferencji męskiego współsprawcy. Natomiast, uwzględniając motywację, jaką kierują się FSO i MSO, nie można wskazać istotnych różnic niezależnie od rodzaju dokonywanej napaści. Zasadniczy podział na motywy pozaseksualne i seksualne jest widoczny w obu kategoriach sprawczyń i sprawców.

Podsumowanie

Przedstawiony przegląd badań, którego struktura została uporządkowana wyznaczonymi problemami badawczymi miał na celu przybliżenie złożonej problematyki przestępstw seksualnych popełnianych przez kobiety. Na potrzeby niniejszego opracowania sformułowano następujące uszczegółowione problemy badawcze:

1. Czym charakteryzują się według literatury kategorie przestępstw seksualnych popełnianych przez kobiety?

Na podstawie zgromadzonego materiału badawczego można stwierdzić, że aktywność przestępcza agresorek seksualnych nie różni się pod względem podejmowanych form od aktywności męskich napastników seksualnych. FSO są sprawczyniami zgwałceń, nie wyłączając zgwałceń popełnionych ze szczególnym okrucieństwem lub przy współudziale innych osób, dokonują zabójstw seksualnych oraz (co jest kategorią czynów najczęściej popełnianych przez kobiety) dopuszczają

się wykorzystywania seksualnego dzieci. Większość badań poświęconych zgwałceniom i zabójstwom seksualnym wskazuje jednoznacznie, że przestępstwa te częściej są popełniane przez działających indywidualnie mężczyzn. Dopiero przeprowadzone w ostatnich latach analizy sugerują, że kobiety coraz częściej angażują się sprawczo w tego typu napaści seksualne działając zarówno indywidualnie, jak i wspólnie z innymi osobami. Cechą wyróżniającą FSO jest pozaseksualna motywacja zgwałceń, specyficzny wybór ofiary oraz modus operandi wskazujący na unikanie kontaktowych sposobów dokonywania zabójstw. Ofiarami są osoby z kręgu rodzinnego, jak i osoby spoza niego, choć w przypadku relacji sprawczyni-ofiara widoczna jest skłonność kobiet do częstszego krzywdzenia osób, które są im znane i z którymi łączyły je jakieś wcześniejsze relacje. Kobiety nie ustępują mężczyznom pod względem stosowanej przemocy i nawet jeśli same nie przyczyniły się bezpośrednio do spowodowania ekstremalnych obrażeń lub nawet śmierci ofiary, nie odwołują się do współdziałających osób od takich zachowań.

2. Jakie główne cechy według literatury zawierają się w definicjach FSO?

Zmierając do ustalenia cech konstytutywnych wymienianych w definicjach, a charakteryzujących zjawisko przestępczości seksualnej kobiet, ustalono, że wskazanie cech pozwalających na specyficzne interpretowanie przestępczych zachowań seksualnych kobiet nie jest niezbędne. Biorąc pod uwagę zbliżoną pod względem form, wyboru ofiary czy sposobu działania aktywność FSO do MSO nie ma potrzeby wyodrębniania katalogu cech konstytutywnych definiujących przestępstwa seksualne popełniane przez FSO. Można zatem przyjąć, że cechy definiujące przestępczą aktywność sprawczyń i sprawców przestępstw seksualnych są uniwersalne.

Natomiast na podstawie analizowanej literatury stwierdzono, że wielu autorów koncentruje się przede wszystkim na cechach niezbędnych dla prawidłowego definiowania zjawiska seksualnego krzywdzenia dzieci. Wśród cech konstytutywnych najczęściej wymienia się rodzaj kontaktu seksualnego między sprawczynią a ofiarą (z uwzględnieniem zachowań, które krzywdzą psychicznie ofiarę), różnicę wieku między sprawczynią a ofiarą, uwzględnienie zachowań, które stereotypowo nie są uznawane za przemoc seksualną, jednak powinny sugerować nieprawidłowe relacje pomiędzy dorosłą sprawczynią a dzieckiem.

Mniejsze dylematy interpretacyjne wywołują inne kategorie przestępstw seksualnych popełnianych przez kobiety, w których to przypadkach stosuje się interpretację prawną.

3. Jakie zaburzenia intrapsychiczne obejmujące preferencje seksualne, problemy osobowościowe i dotyczące zdrowia psychicznego są najczęściej według literatury diagnozowane u FSO?

Literatura dotycząca sprawczyń przestępstw seksualnych zawiera szereg informacji wskazujących na zaburzenia intrapsychiczne obejmujące zarówno dysfunkcje osobowościowe, problemy psychiczne, jak i zaburzenia preferencji seksualnych.

W przypadku dysfunkcji osobowościowych trudno jednak ustalić jednoznacznie związek między występowaniem tej kategorii problemów a popełnianiem analizowanej kategorii czynów. Niewiele też istnieje dowodów empirycznych potwierdzających zaburzone preferencje seksualne u sprawczyń wykorzystywania seksualnego dzieci, co może wynikać zarówno z braku narzędzi diagnostycznych adresowanych do kobiet, jak i z braku pogłębionych obserwacji klinicznych umożliwiających dokonanie diagnozy symptomów skłonności pedofilnych. Nie można również wykluczyć najbardziej prawdopodobnego wyjaśnienia sugerującego raczej sporadycznie występujących u kobiet (w porównaniu z mężczyznami) myśli, fantazji związanych z tą parafilią.

4. Jakie główne klastry zaburzeń, preferencji i związków z ofiarami wykazuje literatura w typologiach sprawczyń?

Analizując typologie sprawczyń przestępstw seksualnych, stwierdzono, że nie został wypracowany jednolity podział charakteryzujący określone klastry zaburzeń i/lub związków z ofiarami. Istnieje wiele typologii sprawczyń, jednak większość odnosi się do kategorii kobiet wykorzystujących seksualnie dzieci w różnym wieku. Zasadniczo typologie odwołują się do jednej przewodniej grupy cech, która ma wyjaśniać przyczyny popełnianych przestępstw seksualnych, modus operandi sprawczyni albo koncentruje się wokół określonego klastra zaburzeń intrapsychicznych sprawczyni. Większość typologii odwołuje się do czynników motywacyjnych i sytuacyjnych towarzyszących napaściom seksualnym. W kolejnej kategorii typologii widoczne są próby wyeksponowania sposobu zachowania sprawczyni, użytej przemocy, podstępów. Nie można pomijać także typologii, które eksponują motywacje sprawczyń odzwierciedlające ich wiodące cechy osobowościowe. Zazwyczaj w tego rodzaju typologiach eksponuje się także skłonność do przemocy, okrucieństwa.

5. Jakie według literatury istnieją podobieństwa i różnice między sprawczyniami (FSO) a sprawcami (MSO) przestępstw seksualnych?

Zakres podobieństw i różnic w odniesieniu do czynników ryzyka został pogrupowany w dziewięciu kategoriach. Opierając się na szczegółowej analizie, stwierdzono brak zasadniczych różnic w zakresie czynników ryzyka leżących u podstaw dokonywania napaści seksualnych przez kobiety, jak i przez mężczyzn. Zarówno w przypadku FSO, jak i MSO pojawiają się badania wykluczające znaczącą rolę zaburzeń osobowościowych i psychicznych w dokonywaniu różnych form napaści seksualnych, jak i wskazujące na odmienny charakter tych zaburzeń ze wskazaniem na dominujące u MSO zaburzenia osobowości typu antyspołecznego lub psychopatycznego. Znacznie częściej u MSO aniżeli u FSO istnieje możliwość wskazania zaburzonych preferencji seksualnych (pedofilnych, sadystycznych i fetyszystycznych), co determinować może charakter podejmowanych przez sprawcę działań. Natomiast istotna jest rola jaką wśród czynników ryzyka zarówno u FSO, jak i u MSO pełnią traumatyczne doświadczenia w dzieciństwie, inicjujące

historię wiktyimizacji późniejszych sprawczyń i sprawców. W przypadku sprawczyń i sprawców przestępstw seksualnych niepodważalny jest wpływ środków psychoaktywnych na dokonywanie napaści seksualnych. Z kolei wybór ofiary i modus operandi różnicuje w pewnym stopniu działanie sprawców i sprawczyń napaści seksualnych. W przypadku MSO dopuszczających się napaści seksualnych na dzieci, u których zdiagnozowane zostały zaburzone preferencje seksualne ich treść jednoznacznie determinuje wybór ofiary. Problematiczne stają się natomiast wybory ofiar w przypadku współdziałania FSO ze współsprawcą lub współsprawcami. Wówczas wybór ofiary uzależniony staje się w większości przypadków od preferencji męskiego współsprawcy. Natomiast uwzględniając motywację, jaką kierują się FSO i MSO nie można wskazać istotnych różnic niezależnie od rodzaju dokonywanej napaści. Zasadniczy podział na motywy pozaseksualne i seksualne jest widoczny w obu kategoriach sprawczyń i sprawców.

Analizowana w niniejszym opracowaniu problematyka tylko z pozoru zdaje się marginalna. Jak dowodzą przytoczone liczne badania zakres zjawiska jest poważny. Pewne ograniczenia utrudniające poznanie rzeczywistej skali przestępstw popełnianych przez FSO wynikają z przesłanek kulturowych wypaczających postrzeganie przestępczych, seksualnych zachowań kobiet z perspektywy ich szkodliwości (zwłaszcza w odniesieniu do dzieci).

Powyższe rozważania poza możliwością przybliżenia problematyki stanowić także mogą przesłankę skłaniającą do podejmowania wysiłków resocjalizacyjnych i terapeutycznych ukierunkowanych na specyfikę sprawczyń i tworzenie programów korekcyjnych dedykowanych sprawczyniom.

Oświadczenie w przedmiocie konfliktu interesów

Autorka zgłaszanego artykułu oświadcza, że nie istnieje konflikt interesów. Tzn. autorka (albo jej pracodawca lub sponsor) nie ma jakiegokolwiek bezpośredniego lub pośredniego finansowego, prawnego lub zawodowego interesu albo związku z innymi organizacjami lub instytucjami, które mogą mieć wpływ na omawiane w tekście badania.

Finansowanie

Autorka nie otrzymała dofinansowania na tę publikację.

Bibliografia

- Abel G., Becker J., Cunningham-Rathner J., Mittleman M. i Rouleau J.L. (1988). 'Multiple paraphilic diagnoses among sex offenders'. *Bulletin of the American Academy of Psychiatry and the Law* 16(2), s. 153–168.
- Aebi M.F., Caneppele S., Harrendorf S., Hashimoto Y.Z., Jehle J-M., Khan T.S., Kühn O., Lewis C., Molnar L. i Smit P. (2021). *European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics – 2021*. Göttingen: Göttingen University Press.
- Allen C.M. i Pothast H.L. (1994). 'Distinguishing characteristics of male and female child sex abusers'. *Journal of Offender Rehabilitation* 21(1–2), s. 73–88.
- Babchishin K.M., Hanson R.K. i Hermann C.A. (2010). 'The characteristics of on-line sex offenders: A meta-analysis'. *Sexual Abuse* 23(1), s. 92–123. <https://doi.org/10.1177/1079063210370708>
- Bard L.A., Carter D.L., Cerce D.D., Knight R.A., Rosenberg R. i Schneider B. (1987). 'A descriptive study of rapist and child molesters: Developmental clinical and criminal characteristics'. *Behavioral Sciences and the Law* 5(2), s. 203–220.
- Bartels R.M. i Gannon T.A. (2019). 'Theories of rapist's'. W R.D. Morgan (red.) *The SAGE Encyclopedia of Criminal Psychology*. Thousand Oaks: SAGE, s. 1218–1228.
- Beech A.R., Parrett N., Ward T. i Fischer D. (2009). 'Assessing female sexual offenders, motivations and cognitions: An exploratory study'. *Psychology, Crime and Law* 15, s. 201–216. <https://doi.org/10.1080/10683160802190921>
- Briggs P., Simon W.T. i Simonsen S. (2011). 'An exploratory study of Internet-initiated sexual offenses and the chat room sex offender: Has the Internet enabled a new typology of sex offender?'. *Sexual Abuse* 23(1), s. 72–91. <https://doi.org/10.1177/1079063210384275>
- Brown S.L. i Forth A.E. (1997). 'Psychopathy and sexual assault: Static risk factors, emotional precursors, and rapist subtypes'. *Journal Consulting and Clinical Psychology* 65(5), s. 848–857.
- Budd K.M., Bierie D.M. i Williams K. (2017). 'Deconstructing incidents of female perpetrated sex crimes'. *Sexual Abuse* 29(3), s. 267–290. <https://www.doi.org/10.1177/1079063215594376>
- Bumby N.H. i Bumby K.M. (2004). 'Bridging the gender gap: Addressing juvenile females who commit sexual offences'. W G. O'Reilly, W.L. Marshall, A. Carr i R.C. Beckett (red.) *The Handbook of Clinical Intervention with Young People Who Sexually Abuse*. London: Psychology Press, s. 369–381.
- Chaffin M., Letourneau E. i Silovsky J.F. (2002). 'Adult, adolescent, children who sexually abuse children'. W J. Myers, R. Berliner, C.T. Hendrix, C. Jenny i T.A. Reid (red.) *The APSAC Handbook of Child Maltreatment*. Thousand Oaks: CA Sage, s. 205–232.
- Chan H.C. i Frei A. (2013). 'Female sexual homicide offenders: An examination of an underresearched offender population'. *Homicide Studies* 17(1), s. 96–118.
- Chan H.C., Heide K.M. i Myers W.C. (2013). 'Juvenile and adult offenders arrested for sexual homicide: An analysis of victim-offender relationship and weapon used

- by race'. *Journal of Forensic Science* 58(1), s. 85–89. <https://doi.org/10.1111/j.1556-4029.2012.02188.x>
- Chan H.C., Myers W.C. i Heide K.M. (2010). 'An empirical analysis of 30 years of U.S. juvenile and adult sexual homicide offender data: Race and age differences in the victim-offender relationship'. *Journal of Forensic Science* 55(5), s. 1282–1290. <https://doi.org/10.1111/j.1556-4029.2010.01448.x>
- Chan H.C.O., Frei A.M. i Myers W.C. (2013). 'Female sexual homicide offenders: An analysis of the offender racial profiles in offending process'. *Forensic Science International* 233(1–3), s. 265–272. <https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2013.09.011>
- Chopin J. i Beauregard E. (2019). 'Sexual homicide of children: A new classification'. *International Journal of Offender Ther Comparison Criminology* 63(9), s. 1681–1704. <https://doi.org/10.1177/0306624X19834419>
- Chow E.W.C. i Choy A.L. (2002). 'Clinical characteristic and treatment response to SSRI in a female pedophile'. *Archives of Sexual Behavior* 31, s. 211–215. <https://doi.org/10.1023/A:1014795321404>
- Condy S.R., Templer D.I., Brown R. i Veaco L. (1987). 'Parameters of sexual contact of boys with women'. *Archives of Sexual Behavior* 16, s. 379–394.
- Conte J.R. (1989). *An Incest Offender: An Overview and Introduction*. Chicago: University of Chicago [niepublikowany maszynopis].
- Cortoni F. i Gannon T.A. (2016). 'Female sexual offenders: An overview'. W A. Phenix i H.M. Hoberman (red.) *Sexual Offending: Predisposing Antecedents, Assessments, and Management*. London: Springer, s. 213–224.
- Denov M.S. (2004). *Perspectives on Female Sex Offending: A Culture of Denial*. Hampshire: Ashgate Publishing.
- Dora M., Mijas M. i Dobroczyński B. (2019). 'Kryteria zaburzeń parafilnych w DSM-5 wobec asfiksji autoerotycznej i pozaseksualnej formy ograniczania dopływu tlenu' [DSM-5 paraphilic disorders criteria in the light of autoerotic asphyxiophilia and non-sexual form of oxygen restriction]. *Psychiatria Polska* 53(5), s. 1103–1112. <https://doi.org/10.12740/PP/OnlineFirst/78166>
- Eldridge H.J. i Saradjian J. (2000). 'Replacing the function of abusive behaviors for the offender: Remaking relapse prevention in working with women who sexually abuse children'. W D.R. Laws, S.M. Hudson i T. Wards (red.) *Remaking Relapse Prevention with Sex Offenders. A Sourcebook*. Thousand Oaks: Sage Publications, s. 402–426.
- Faller K. (1995). 'A clinical sample of women who sexually abused children'. *Journal of Child Sexual Abuse* 4, s. 13–30. http://dx.doi.org/10.1300/J070v04n03_02
- Faller K.C. (1987). 'Women who sexually abuse children'. *Violence and Victims* 2, s. 263–276. <http://dx.doi.org/10.1891/0886-6708.2.4.263>
- Faller K.C. (1996). 'A clinical sample of women who have sexually abused children'. *Journal of Child Sexual Abuse* 4(3), s. 13–30. https://doi.org/10.1300/J070v04n03_02
- Fazel S., Sjostedt G., Grann M. i Langstrom N. (2008). 'Sexual offending in women and psychiatric disorder: A national case-control study'. *Archives of Sexual Behavior* 39, s. 161–169. <https://doi.org/10.1007/s10508-008-9375-4>

- Finkelhor D., Hotaling G., Lewis I.A. i Smith C. (1990). 'Sexual abuse in a national survey of adult men and women: Prevalence characteristics, and risk factors'. *Child Abuse & Neglect* 14, s. 19–28. [https://doi.org/10.1016/0145-2134\(90\)90077-7](https://doi.org/10.1016/0145-2134(90)90077-7)
- First M.B. (ed.) (2022). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. Washington: American Psychiatric Association.
- Ford H. (2010). 'The treatment needs of female sexual offenders'. W T.A. Gannon i F. Cortoni (red.) *Female Sexual Offenders: Theory, Assessment and Practise*. Chichester: Wiley-Blackwell, s. 101–118.
- Fromuth M.E. i Conn V.E. (1997). 'Hidden perpetrators: Sexual molestation in a non-clinical sample of college women'. *Journal of Interpersonal Violence* 12, s. 456–465.
- Gannon T., Rose M.R. i Ward T. (2010). 'Pathways to female sexual offending: Approach or avoidance?'. *Psychology, Crime & Law* 16(5), s. 359–380. <https://doi.org/10.1080/10683160902754956>
- Gannon T.A. i Rose M.R. (2008). 'Female child sexual offenders: Towards integrating theory and practice'. *Aggression and Violent Behavior* 13(6), s. 442–461. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2008.07.002>
- Gannon T.A. i Rose M.R. (2009). 'Offence – related interpretative bias in female child molesters: A preliminary study'. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment* 2, s. 194–207. <https://doi.org/10.1177/1079063209332236>
- Gannon T.A., Rose M.R. i Ward T. (2008). 'A descriptive model of the offense process for female sexual offenders'. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment* 20, s. 352–374. <https://doi.org/10.1177/1079063208322495>
- Gannon T.A., Waugh G., Taylor K., Blanchette K., O'Connor A., Blake E. i Ciardha C.O. (2014). 'Women who sexually offend display three main offense styles: A reexamination of the descriptive model of female sexual offending'. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment* 26(3), s. 207–224. <https://doi.org/10.1177/1079063213486835>
- Giggle R. i Bumby K. (2007). 'Female sex offenders'. Za: Ashfeld S., Brotherstone S., Eldridge H. i Elliot I.A. (2010). 'Working with female sexual offenders: Therapeutic Process Issues'. W T.A. Gannon i F. Cortoni (red.) *Female Sexual Offenders; Theory, Assessment and Treatment*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, s. 161–180.
- Gillespie S.M., Williams R., Elliott I.A., Eldridge H.J., Ashfield S. i Beech A.R. (2015). 'Characteristics of females who sexually offend: A comparison of solo and co-offenders'. *Sexual Abuse* 27(3), s. 284–301. <https://doi.org/10.1177/1079063214556358>
- Green A.H. i Kaplan M.S. (1994). 'Psychiatric impairment and childhood victimization experiences in female child molesters'. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry* 33, s. 954–961.
- Groth A.N. (1979). *Men Who Rape*. New York: Plenum Press.
- Groth A.N., Burgess A.W. i Holstrom L.L. (1977). 'Rape: Power, anger, and sexuality'. *American Journal of Psychiatry* 134, s. 1239–1243.
- Harrati S., Coulanges M., Derivois D. i Vavassori D. (2018). 'Qualitative study on the traumatic experiences of female sex offenders'. *Journal of Loss and Trauma* 23(4), s. 271–286. <https://doi.org/10.1080/15325024.2018.1436869>

- Hart-Kerkhoffs L.A., Vermeiren R.R., Jansen L.M. i Doreleijers T.A. (2010). 'Juvenile group sex offenders: A comparison of group leaders and followers'. *Journal of Interpersonal Violence* 4, s. 3–20. <https://doi.org/10.1177/0886260510362882>
- Healey J., Beauregard E., Beech A. i Vettor S. (2016). 'Is the sexual murderer a unique type of offender? A typology of violent sexual offenders using crime scene behaviors'. *Sexual Abuse* 28(6), s. 512–533. <https://doi.org/10.1177/1079063214547583>
- Hines D.A. i Finkelhor D. (2007). 'Statutory sex crime relationships between juveniles and adults: A review of social scientific research'. *Aggression and Violent Behavior* 12, s. 300–314. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2006.10.001>
- Hunter J.A., Figueredo A.J., Malamuth N.M. i Becker J.V. (2003). 'Juvenile sex offenders: Toward the development of a typology'. *Sexual Abuse* 15(1), s. 27–48. <https://doi.org/10.1177/107906320301500103>
- Hunter J.A., Lexier L.J., Goodwin D.W., Browne P.A. i Dennis C. (1993). 'Psychosexual, attitudinal and developmental characteristics of juvenile female perpetrators in a residential treatment setting'. *Journal of Child and Family Studies* 2, s. 317–326.
- Kaplan M.S. i Green A. (1995). 'Incarcerated female sex offenders: A comparison of sexual histories with eleven female nonsexual offenders'. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment* 7, s. 287–300.
- Kingston D.A., Seto M.C., Firestone P. i Bradford J.M. (2010). 'Comparing indicators of sexual sadism as predictors of recidivism among adult male sexual offenders'. *Journal of Consulting Clinical Psychology* 78(4) s. 574–584. <https://doi.org/10.1037/a0019734>
- Kowalczyk M.H. (2014). *Przestępcy seksualni. Zabójcy, gwałciciele i pedofile i ich resocjalizacja* [Sex offenders. Killers, rapists and pedophiles and their rehabilitation]. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Lanning K.V. (2010). *Child Molesters: A Behavioral Analysis for Professionals Investigating the Sexual Exploitation of Children*. National Center for Missing & Exploited Children. US Department of Justice.
- Lewis C.F. i Stanley C.R. (2000). 'Women accused of sexual offenders'. *Behavioral Sciences and the Law* 18, s. 73–81.
- Lew-Starowicz Z. (1992). *Przemoc seksualna* [Sexual abuse]. Warszawa: Jacek Santorski & Co Agencja Wydawnicza.
- Marshall W.L. (1989). 'Intimacy, loneliness, and sexual offenders'. *Behaviour Research and Therapy* 27, s. 491–503.
- Marshall W.L. (1997). 'Pedophilia: Psychopathology and theory'. W D.R. Laws i W. O'Donohue (red.) *Handbook of Sexual Deviance: Theory and Application*. New York: Guilford Press, s. 152–174.
- Mathews R., Hunter J.A. i Vuz J. (1997). 'Juvenile female sexual offenders: Clinical characteristics and treatment issues'. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment* 9, s. 187–199.
- Mathews R., Matthews J.K. i Speltz K. (1989). *Female Sexual Offenders: An Exploratory Study*. Orwell: Safer Society Press.

- Matthews J.K., Mathews R. i Speltz K. (1991). 'Female sexual offenders. A typology'. W M.Q. Patton (red.) *Family Sexual Abuse: Frontline Research and Evaluation*. London: Sage Publications, s. 199–219.
- McCabe M.P. i Wauchope M. (2005). 'Behavioral characteristics of men accused of rape: Evidence for different types of rapists'. *Archives of Sexual Behaviour* 34(2), s. 241–253. <https://doi.org/10.1007/s10508-005-1801-2>
- McCarty L.M. (1986). 'Mother-child incest: Characteristics of the offender'. *Child Welfare* 65, s. 447–458.
- McLeod D.A. i Dodd M. (2022). 'Modernized female sex offender typologies: Intra-psychic, behavioral, and trauma related domains'. *Cogent Social Sciences* 8, s. 1–18. <https://www.doi.org/10.1080/23311886.2022.2085360>
- Mic A. i Lew-Starowicz Z. (2014). 'Zaburzenia parafilne w ujęciu DSM-5' [Paraphilic disorders as seen in DSM-5]. *Przegląd Seksuologiczny* 38(2), s. 16–24.
- Miller H.A., Turner K. i Henderson C. (2009). 'Psychopathology of sex offenders: A comparison of males and females using latent profile analysis'. *Criminal Justice and Behavior* 36, s. 778–792. <https://doi.org/10.1177/0093854809336400>
- Morrison J. (2016). *DSM-5 bez tajemnic. Praktyczny przewodnik dla klinicystów* [DSM-5 without secrets. A practical guide for clinicians]. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Morrison T., Erooga M. i Beckett R.C. (1994). *Sexually Offending Against Children: Assessment and Treatment of Male Abusers*. New York: Routledge.
- Nathan P. i Ward T. (2001). 'Females who sexually abuse children: Assessment and treatment issues'. *Routledge, Psychiatry, Psychology and Law* 8, s. 44–45. <https://doi.org/10.1080/13218710109525003>
- O'Connor A.A. (1987). 'Female sex offenders'. *British Journal of Psychiatry* 150, s. 615–620.
- Olver M.E. i Wong S.C. (2006). 'Psychopathy, sexual deviance, and recidivism among sex offenders'. *Sexual Abuse A Journal of Research and Treatment* 8(1), s. 65–82. <https://doi.org/10.1177/107906320601800105>
- Palermo G.B. i Kocsis R.N. (2005). *Offender Profiling: An Introduction to the Sociopsychological Analysis of Violent Crime*. Springfield: Charles C. Thomas Publisher.
- Pithers W.D. i Cumming G.F. (1995). 'Relapse prevention: A method of enhancing behavioral self-management and external supervision of the sexual aggressor'. W B.K. Schwartz i H.R. Cellini (red.) *The Sex Offender: Corrections, Treatments and Legal Practice*. Kingston: Civic Research Institute, s. 20–32.
- Prentky R.A., Knight R.A. i Lee A.F. (1997). 'Risk factors associated with recidivism among extrafamilial child molesters'. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 65(1), s. 141–149.
- Prentky R.A., Knight R.A., Burgess A.W., Ressler R., Campbell J. i Lanning K.V. (1991). 'Child molesters who abduct'. *Violence and Victims* 6(3), s. 213–224.
- Ressler R.K., Burgess A.W. i Douglas J.E. (1998). *Sexual Homicide: Patterns and Motives*. New York: Free Press.

- Ring T. (2005). *Psychometric Profiles of Female Sexual Abusers: A Preliminary Analysis into the Differences between Sexually Abusive and Non-Offending Females*. Birmingham: Uniwersytet Birmingham [niepublikowana praca doktorska].
- Roberts J.V. i Grossman M.G. (1993). 'Sexual homicide in Canada: A descriptive analysis'. *Annals of Sex Research* 6, s. 5–25.
- Robinson S.E. (1998). 'From victim to offender: Female offenders of child sexual abuse'. *European Journal on Criminal Policy and Research* 6, s. 59–73.
- Rossegger A., Endrass J., Urbaniok F., Vetter S. i Maercker A. (2011). 'From victim to offender: Characteristics of sexually abused violent and sex offenders'. *Der Nervenarzt* 2(7), s. 866–872. <https://doi.org/10.1007/s00115-010-3007-7>
- Rousseau M.-M. i Cortoni F. (2010). 'The mental health needs of female sexual offenders'. W T.A. Gannon i F. Cortoni (red.) *Female Sexual Offenders: Theory, Assessment, and Treatment*. London: John Wiley & Sons.
- Russell B.L. i Oswald D.L. (2001). 'Strategies and dispositional correlates of sexual coercion perpetrated by women: An exploratory investigations'. *Sex Roles* 42(1–2), s. 103–115. <https://doi.org/10.1023/A:1013016502745>
- Sandler J.C. i Freeman N.J. (2007). 'Topology of female sex offenders: A test of Vandiver and Kercher'. *Sexual Abuse* 19(2), s. 73–89. <https://doi.org/10.1177/107906320701900201>
- Sandler J.C. i Freeman N.J. (2007). 'Typology of female sex offenders: A test of Vandiver and Kercher'. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment* 19, s. 78–89. <https://doi.org/10.1177/107906320701900201>
- Saradjian J. (1996). *Women Who Sexually Abuse Children – From Research to Clinical Practice*. Chichester: John Wiley and Sons.
- Seghorn T. i Cohen M. (1980). 'The psychology of the rape assailant'. W W. Cerran, A.L. McGarry i C. Petty (red.) *Modern Legal Medicine, Psychiatry, and Forensic Science*. Philadelphia: F.A. Davis, s. 533–551.
- Snyder H.N. (2000). *Sexual Assault of Young Children as Reported to Law Enforcement: Victim, Incident, and Offender Characteristics*. A Statistical Report using data from the National Incident-Based Reporting System. US Department Justice.
- Spehr A., Hill A., Habermann N., Briken P. i Berner W. (2010). 'Sexual murders with adult or child victims: Are they different?'. *Sexual Abuse* 22(3), s. 290–314. <https://doi.org/10.1177/1079063210374346>
- Strickland S.M. (2008). 'Female sex offenders: Exploring issues of personality, trauma and cognitive distortions'. *Journal of Interpersonal Violence* 23(4), s. 474–489. <https://doi.org/10.1177/0886260507312944>
- Tardif M., Auclair N., Jacob M. i Carpentier J. (2005). 'Sexual abuse perpetrated by adult and juvenile females: An ultimate attempt to resolve a conflict associated with maternal identity'. *Child Abuse & Neglect* 29, s. 153–167. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2004.05.006>
- Vandiver D. (2006). 'Female sex offenders: A comparison of solo offenders and co-offenders'. *Violence Victim* 21(3), s. 339–354. <https://doi.org/10.1891/vivi.21.3.339>

- Vandiver D.M. i Kercher G. (2004). 'Offender and victim characteristics of registered female sexual offenders in Texas: A proposed typology of female sexual offenders'. *Sexual Abuse* 16(2), s. 121–137. <https://doi.org/10.1177/107906320401600203>
- Vandiver D.M. i Teske R. (2006). 'Juvenile female and male sex offenders'. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 50(2), s. 148–165. <https://doi.org/10.1177/0306624X05277941>
- Wijkman M., Bijleveld C. i Hendriks J. (2011). 'Female sex offenders: Specialists, generalists and once-only offenders'. *Journal of Sexual Aggression* 17(1), s. 34–45. <https://doi.org/10.1080/13552600.2010.540679>
- Wijkman M.D. i da Silva T. (2020). 'Multiple perpetrator rape committed by female offenders: A comparison of solo, duo, and 3+ group offenders'. *Sexual Abuse* 33(3), s. 321–338. <https://doi.org/10.1177/1079063219897065>
- Williams K. i Bieri D. (2015). 'An incident-based comparison of female and male sexual offenders'. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment* 27, s. 235–257. <https://doi.org/10.1177/1079063214544333>
- Williams R., Gillespie S.M., Elliott I.A. i Eldridge H.J. (2019). 'Characteristics of female solo and female co-offenders and male solo sexual offenders against children'. *Sexual Abuse* 31(2), s. 151–172. <https://doi.org/10.1177/1079063217724767>
- Wortley R. i Smallbone S. (2014). 'A criminal careers typology of child sexual abusers'. *Sexual Abuse* 26(6), s. 569–585. <https://doi.org/10.1177/1079063213503689>

Źródła internetowe

- European Sourcebook (2024). *About the European Sourcebook (ESB)*, wp.unil.ch. Dostęp online: <https://wp.unil.ch/europeansourcebook/> [10.05.2024].

Łukasz Kuliński ■

Jak działa sprawiedliwość naprawcza? Wstyd, wina i sprawiedliwość proceduralna podczas spotkań naprawczych

How does restorative justice work? Shame, guilt and procedural justice in restorative meetings

Abstrakt: Sprawiedliwość naprawcza (RJ), pomimo prężnego rozwoju na świecie, w Polsce jest zagadnieniem niszowym. Wpływ RJ na poszczególne osoby w niej uczestniczące jest od lat szeroko badany. Jednocześnie stosunkowo niedawno zaczęto eksplorować zagadnienie, jak właściwie działają spotkania naprawcze, co ma umożliwić takie ich projektowanie, aby przynosiły jak najlepsze rezultaty. W artykule podejmuję te właśnie kwestie. Omawiam i konfrontuję z badaniami teorię reintegrującego zawstydzania, sprawiedliwości proceduralnej oraz koncepcję gotowości w kontekście sprawiedliwości naprawczej. Analizuję, w jaki sposób te teorie wzajemnie na siebie oddziałują, co ma na celu ukazanie czynników wpływających na wyniki spotkań naprawczych, w tym mediacji. Na podstawie dokonanej syntezy, wskazuję kluczowe obszary dla rozwoju praktyki mediacji w Polsce.

Słowa kluczowe: sprawiedliwość naprawcza, mediacja, sprawiedliwość proceduralna, teoria reintegrującego zawstydzania, koncepcja gotowości, wina, wstyd

Abstract: Restorative justice (RJ), despite its thriving development worldwide, remains a niche issue in Poland. The impact of RJ on individuals participating in it has been widely studied for years. Simultaneously, exploration into how restorative meetings actually work has only recently begun, aiming to design them to produce the best possible results. In this article, I address these very issues. I discuss and confront research on the theory of reintegrative shaming, procedural justice and concepts of readiness in the context of restorative justice. I analyze how these theories interact with each other, aiming to highlight the factors that influencing the outcomes of restorative meetings, including mediations. Based on the synthesis, I identify key areas for the development of the practice in Poland.

Keywords: restorative justice, victim-offender mediation, procedural justice, reintegrative shaming theory, concept of readiness, guilt, shame

Łukasz Kuliński, Uniwersytet Warszawski, Polska, l.kulinski0@gmail.com,
ORCID: 0009-0004-7258-4778

Wstęp

Praktyki w pełni tożsame lub nawiązujące do sprawiedliwości naprawczej (*restorative justice* – RJ) jako reakcji na przestępczość obecne są w wielu państwach na świecie (najczęściej jest to mediacja), szczególnie w prawie wszystkich państwach w Europie, choć ich praktyczne stosowanie napotyka liczne problemy (Van Ness 2005; Zinsstag, Teunkens, Pali 2011; Varfi, Parmeniter, Aertsen 2014; Dünkel, Grzywa-Holten, Horsfield 2015; Biff et al. 2016: 133–141). Najczęściej przytaczaną definicją RJ w literaturze, jest ta zaproponowana przez Tony’ego F. Marshalla. Określa on sprawiedliwość naprawczą jako „proces, podczas którego strony dotknięte określonym przestępstwem wspólnie ustalają, jak radzić sobie z jego bezpośrednimi skutkami i konsekwencjami na przyszłość” (Marshall 1999: 5, tłumaczenie za: Szczepaniak 2016: 125).

Znacznie obszerniejsza oraz bliższa założeniom RJ jest definicja zaproponowana przez Marka S. Umbreita

Sprawiedliwość naprawcza to ukierunkowany na ofiarę sposób reagowania na przestępstwo, który umożliwia ofierze, sprawcy, ich rodzinom oraz członkom wspólnoty zaadresowanie szkód (krzywd) spowodowanych przestępstwem. W sprawiedliwości naprawczej dąży się do: włączenia stron w proces oferowania ofiarom wsparcia i pomocy; pociągania sprawców do bezpośredniej odpowiedzialności wobec pokrzywdzonych osób i społeczności; naprawienia emocjonalnych i materialnych szkód; zapewnienia zainteresowanym stronom (ofiaram, sprawcy, rodzinom i innym osobom wspierającym) możliwości dialogu i rozwiązywania problemów; oferowania sprawcom możliwości rozwoju kompetencji społecznych i reintegracji do wspólnoty; oraz wzmocnienia bezpieczeństwa publicznego poprzez budowanie wspólnoty (Umbreit 2000: 1).

Sprawiedliwość naprawcza ma na celu zaspokajanie potrzeb (uzdrowienie) osób pokrzywdzonych, naprawianie szkód wyrządzonych przez sprawców, zaspokajanie potrzeb wspólnoty w zakresie bezpieczeństwa oraz reintegrację sprawców i ofiar ze społecznością, przy jej aktywnym wsparciu (Zehr 1990; Sullivan, Tift 2008; Van Ness, Strong 2015; Derby 2021). W sprawiedliwości naprawczej dąży się więc do zaangażowania trzech czynnych stron, tj. osoby pokrzywdzonej, sprawcy oraz wspólnoty. W literaturze nie ma pełnej zgody co do tego, jakie osoby należy włączać do tej ostatniej kategorii. Można natomiast wyróżnić trzy poziomy wspólnoty. Po pierwsze bliskich osoby pokrzywdzonej oraz sprawcy (rodzina, przyjaciele, inne ważne osoby), najczęściej nazywane osobami wspierającymi. Po drugie osoby, które są zaangażowane w konflikt, np. świadkowie czy ofiary pośrednie. Trzecia grupa obejmuje profesjonalistów, czyli funkcjonariuszy policji, kuratorów czy prawników (McCold 1995; Zalewski 2006: 202–203; Scheuerman, Keith 2015: 79–84; Szczepaniak 2016: 163).

Najczęściej wymienia się trzy podstawowe modele sprawiedliwości naprawczej, tj. mediacje, konferencje sprawiedliwości naprawczej oraz kręgi naprawcze. W pierwszym z nich uczestniczy sprawca czynu, osoba pokrzywdzona oraz mediator. W drugim procesie angażuje się także osoby wspierające obie strony oraz te

zainteresowane zdarzeniem (ofiary pośrednie, profesjonaliści czy inni członkowie wspólnoty). Podstawą trzeciego modelu (najrzadziej stosowanego) jest zaangażowanie szerokiej wspólnoty lokalnej w poszukiwaniu rozwiązania konfliktu lub głębszych problemów występujących w danych grupach społecznych.

Paula McCold i Ted Wachtel (McCold 1995; 2000: 399–406; McCold, Wachtel 2003), a następnie Jonathan Derby¹ (2021) zaproponowali klasyfikacje tych praktyk na podstawie ich poziomu „naprawczości”. Dzielią oni różne działania w duchu sprawiedliwości naprawczej na trzy poziomy, tj. programy częściowo naprawcze (*partly restorative*), znacząco naprawcze (*mostly restorative*) oraz w pełni naprawcze (*fully restorative*). Pierwszy poziom to różne działania zwrócone w stronę tylko jednego z aktorów – wspólnoty, ofiary albo sprawcy. Przykładem mogą być działania mające zadośćuczynić ofiarom czy Wrocławskiego Centrum Sprawiedliwości Naprawczej, które koordynuje różnego rodzaju pracę osób skazanych na rzecz społeczności. Na drugim poziomie angażuje się dwie strony, przykładem będzie mediacja. Praktyki w pełni naprawcze to takie, które angażują wszystkie trzy strony, czyli np. konferencje sprawiedliwości naprawczej. Zaproponowany podział bezpośrednio nawiązuje do wartości, teorii i celów RJ, nie należy więc, tak jak ma to czasami miejsce w polskim dyskursie, utożsamiać mediacji z RJ. Szczególnie że w Polsce mediacje najczęściej wpisuje się w nurt alternatywnych metod rozwiązywania sporów (ADR – *Alternative Dispute Resolution*), co nie jest tożsame ze sprawiedliwością naprawczą (Matczak 2021: 402; Mikołajczuk, Waszkiewicz 2022: 24). Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE z dnia 25 października 2012 r. ustanawiająca normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw oraz zastępująca decyzję ramową Rady 2001/220/WSiSW (Dz. Urz. UE z 14.11.2012 r., L 315, s. 57) oraz Rekomendacja Nr CM/Rec(2018)8 Komitetu Ministrów [Rady Europy] dla państw członkowskich dotycząca sprawiedliwości naprawczej w sprawach karnych utożsamiają mediację ze sprawiedliwością naprawczą. Natomiast podejście prawne nie powinno być podstawą analiz sprawiedliwości naprawczej i jej stosowania w praktyce. Pojęcie sprawiedliwości naprawczej obejmuje coraz więcej różnego rodzaju działań, dlatego właściwe ich umieszczenie na skali „naprawczości” będzie kluczowe dla ich projektowania, stawiania właściwych celów i oceniania ich realizacji oraz debaty.

W Polsce sprawiedliwość naprawcza cieszyła się dużym zainteresowaniem w latach 90. XX w. i pierwszej dekadzie XXI w. Przyczyniło się to do pierwszego eksperymentalnego programu mediacji w sprawach nieletnich, w którym pierwsze spotkania mediacyjne zaczęto przeprowadzać już w 1995 roku (szerzej o programie: Czarnecka-Działuk, Wójcik 1999; 2001). Przedstawiciel Rady Europy, Wolfgang Rau ocenił ten program bardzo pozytywnie, stwierdzając, że „może być wzorowym dla innych krajów Europy Centralnej i Wschodniej, które chcą wprowadzać mediację do swego systemu prawnego” (Wójcik 1999: 155).

¹ Jonathan Derby używał innych pojęć oraz inaczej zaklasyfikował poszczególne działania, jednak podstawa klasyfikacji oraz przypisanie najważniejszych praktyk do poszczególnych poziomów jest wspólną częścią dla tych trzech badaczy.

Niestety te dość obiecujące początki nie doprowadziły do ugruntowania mediacji w praktyce przedstawicieli i przedstawielek wymiaru sprawiedliwości. Zgodnie z art. 23a kodeksu karnego (k.k.), sprawa do mediacji może zostać skierowana na wniosek stron oraz przez organy postępowania przygotowawczego i sąd. Liczba mediacji karnych od 2007 r. (z małymi zmianami spowodowanymi zapewne zamianą przepisów oraz pandemią) utrzymuje się na poziomie około 3700–4100 spraw rocznie. W 2023 r. do mediacji skierowano 1,25% wszystkich spraw osądzonych. Najczęściej kierowanymi sprawami do mediacji karnych są przestępstwa z art. 207 k.k., czyli znęcanie się (Ministerstwo Sprawiedliwości b.d.).

Jedynie około 60–65% mediacji karnych kończy się ugodą, co jest dość niskim odsetkiem. Przy bliższym spojrzeniu na statystyki okazuje się, że w 2023 r. jedynie 40% mediacji prowadzonych przez instytucje zakończyło się ugodą (131 z 401), kiedy mediacje prowadzone były przez osoby uprawnione, ten odsetek wyniósł 64% (Ministerstwo Sprawiedliwości b.d.) Badania mediacji w innych krajach wskazują, że ugody zawierane są znacznie częściej, tj. od 70 do 90% mediacji (Umbreit, Vos, Coates 2004: 204; Hagemann 2011: 45; Kury, Kuhlmann 2017: 13; Hansen, Umbreit 2018: 102).

Pomimo obecnej stagnacji widocznej w powyższych statystykach, wydaje się, że sprawiedliwość naprawcza ma w Polsce potencjał rozwojowy. Nie można zignorować oddolnych inicjatyw wdrażających tę ideę w Polsce. Wspomnieć należy chociażby o prowadzonym w latach 2020–2022 pilotażowym programie mediacji po wyroku (Lewicka-Zelent 2022), wspomnianych już działaniach kierowanych przez Centrum Sprawiedliwości Naprawczej we Wrocławiu, mieście, które ogłoszono miastem sprawiedliwości naprawczej (Matczak 2021; Banasiewicz-Ossowska 2022), czy projektach mających usprawniać funkcjonowanie mediacji, jak np. wprowadzenie Krajowego Rejestru Mediatorów (Smalcerz 2021). Pomimo powyższych i innych działań popularyzacyjnych, potencjał dla mediacji i szerzej sprawiedliwości naprawczej nie jest w pełni wykorzystany, a jedną z przyczyn tego stanu rzeczy jest obecny porządek prawny oraz ciągła niechęć kierowania spraw do mediacji wyrażana przez organy wymiaru sprawiedliwości (Matczak et al. 2022: 20). Wiedza o mediacji w społeczeństwie ciągle jest mała, ponadto wydaje się, że mediacja przez społeczeństwo nie jest postrzegana w kategoriach naprawczych (Matczak 2018; 2019).

Obecnie badania dotyczące mediacji w Polsce prowadzone są głównie pod kątem przyczyn blokujących jej upowszechnienie oraz jak można je niwelować, rozważań dogmatycznych, problemów dotyczących mediatorów, czyli ich szkoleń, profesjonalizmu, list mediatorów oraz analiz statystycznych. Skuteczność mediacji jest mierzona głównie poprzez liczbę ugód względem mediacji zakończonych brakiem ugody, czasem trwania całej procedury oraz ostatnio kosztami ponoszonymi przez Skarb Państwa (Gumrzyńska, Morka 2009; Sitarz et al. 2012a; 2012b; Czarnecka-Działuk 2013; 2022; Rudolf et al. 2017; Zielińska, Klimczak 2020; Włodarczyk-Madejska 2022). Te wskaźniki sprowadzają jej efektywność do liczby załatwianych spraw przez sądy i prokuraturę.

Natomiast efektywność sprawiedliwości naprawczej w literaturze anglojęzycznej od lat analizowana jest między innymi z perspektywy wpływu na osoby w niej uczestniczące. Różne działania poddane były licznym analizom w poszukiwaniu wpływu na sprawców, osoby pokrzywdzone oraz (zdecydowanie rzadziej) wspólnotę. Znalaziono wiele pozytywnych skutków względem obecnej procedury sądowej, takich jak: zmniejszenie recydywy; zwiększone poczucie legitymizacji wobec prawa, czyli jego uznania i akceptacji; czy zwiększone poczucie sprawiedliwości proceduralnej, oraz wiele innych. Jednocześnie we wszystkich tych aspektach zauważa się także negatywny wpływ RJ lub jego brak. Podobna sytuacja dotyczy osób pokrzywdzonych, z tym że przeważnie, choć nie zawsze, sprawiedliwość naprawcza pozytywnie wpływa na ofiary. Znalaziono między innymi pozytywny wpływ na zmniejszenie strachu przed ponowną wiktymizacją, poziomu stresu pourazowego (PTSD) czy wysokie zadowolenie z przebiegu i wyniku procesu. Pośród osób wprowadzających idee RJ oraz praktyków problematyczne wydaje się między innymi przejście z zakorzenionego myślenia w kategoriach punitywnej kontroli i nastawienia na typowe cele stawiane przed obowiązującym systemem reakcji karnej na kategorię współpracy i wspólnego rozwiązywania problemów (Koss, Bachar, Hopkins 2003; Latimer, Dowden, Muise 2005; Sherman et al. 2005; Sherman, Strang 2007; Pemberton, Winkel, Groenhuijsen 2008; Livingstone, MacDonald, Carr 2013; Strang et al. 2013; Vaandering 2013; Braithwaite 2014; Angel et al. 2014; Miller, Hefner 2015; Sherman et al. 2015a; Sherman et al. 2015b; Piggott, Wood 2018; Nascimento et al. 2023).

Podkreślić jednak należy, że badanie sprawiedliwości naprawczej jest dość problematyczne, szczególnie porównując ją z „tradycyjnym” wymiarem sprawiedliwości. Mianowicie z uwagi na dobrowolność uczestnictwa w tym procesie, następuje wstępna selekcja uczestników badań. Osoby, które wyraziły zgodę na udział w spotkaniach naprawczych, będą prawdopodobnie już na wstępie pozytywnie nastawione do procesu, a nawet jeżeli nie to bez wątpienia ma miejsce selekcja osób, które z jakiś powodów odmówiły udziału w takich procedurach i odwrotnie. Czynniki te mogą wpływać na postawy i ocenę procesu przez sprawców oraz osoby pokrzywdzone. Można minimalizować ten efekt przy wykorzystaniu randomizowanych badań kontrolowanych (*randomized control trial* – RCT), czyli losowym doborze uczestników do interwencji RJ oraz drogi procesowej. Taką metodę zastosowano między innymi w cytowanych powyżej oraz w dalszej części, projektach *Reintegrative Shaming Experiments* (RISE) oraz *Jerry Lee Program of Randomized Trials of Restorative Justice Conference* (Sherman et al. 2005; Sherman et al. 2015a). Nie zmienia to jednak faktu, że należy ostrożnie interpretować wyniki badań, szczególnie zachowawczo traktować porównania RJ z procesem karnym.

W ostatnich latach zaczęto dostrzegać braki w wiedzy dotyczącej tego, jak właściwie działa sprawiedliwość naprawcza. Dynamicznie zaczęła się rozwijać debata dotycząca teoretycznych aspektów sprawiedliwości naprawczej. Jej celem jest rozumienie jak właściwie oddziałują spotkania naprawcze na jej uczestników, jakie czynniki wpływają na pozytywne i negatywne wyniki spotkań napraw-

czych oraz dalsze losy osób w nich uczestniczących, a w konsekwencji, w jakich przypadkach warto stosować tę formę reakcji oraz jak prowadzić i projektować spotkania naprawcze. Zaczęto więc przechodzić z pytania „*what works*” na „*how it works*” (Bazemore, Green 2007: 290–292; Rossner 2013; Bolitho 2015: 257–259; 2017; Suzuki, Yuan 2021: 1348). Ten właśnie aspekt osadziłem w centrum tego artykułu ponieważ jest on całkowicie nieobecny w polskiej literaturze, a może wprowadzić pewną nowość w myśleniu o reformie i rozwoju instytucji mediacji.

Z powyższych powodów w kolejnych częściach artykułu przybliżone zostaną wybrane teoretyczne aspekty sprawiedliwości naprawczej wraz z dotyczącymi ich badaniami. Wybrałem moim zdaniem trzy najistotniejsze oraz najpopularniejsze teorie lub koncepcje obecne w debacie, tj. teorię reintegrującego zawstydzania, sprawiedliwości proceduralnej oraz koncepcję gotowości. Poprzez ich systematyzację wraz z przeglądem badań wykazuję, że nie są to teorie osadzone w próżni, a wręcz odwrotnie – wzajemnie się uzupełniają i są od siebie współzależne, a ich wpływ na wynik spotkań naprawczych jest znaczny. Oczywiście powyższy wybór opiera się na trendach obecnych w literaturze przedmiotu, będąc jednocześnie wyborem subiektywnym.

1. Teoria reintegrującego zawstydzania

1.1. Streszczenie teorii

Teoria reintegrującego zawstydzania jest jedną z najważniejszych oraz najszerzej znanych koncepcji teoretycznych wykorzystywanych do opisu sprawiedliwości naprawczej. Jej twórca John Braithwaite opisał ją w szeroko cytowanej książce *Crime, shame and reintegration* wydanej w 1998 roku. Najważniejsza jej teza sprowadza się do rozróżnienia dwóch typów naznaczania społecznego, które prowadzą do zawstydzania. Pierwszy typ, czyli zawstydzanie (naznaczanie) stygmatyzujące oraz dezintegrujące jest kryminogenne, zgodnie z tym, jak zostało to opisane przez przedstawicieli nurtów naznaczania w kryminologii. Drugi typ to naznaczanie reintegrujące nazwane przez autora zawstydzaniem reintegrującym. W tym drugim procesie nie potępia się sprawcy, lecz jego czyn, rozpoczynając jednocześnie proces wybaczenia i reintegracji ze społeczeństwem (Braithwaite 1989: 1–20).

John Braithwaite dostrzegł w opisanych i krytykowanych przez antynaturalistów procesach naznaczania szansę na przeciwdziałanie przestępczości. Zauważył, że naznaczanie może być skutecznym narzędziem do zwalczania przestępczości, lecz musi ono przyjąć formę zawstydzania reintegrującego. Zamiast formalnych reakcji państwa, wzmacniających naznaczanie stygmatyzujące, proponuje nieformalne reakcje oparte na wspólnotcie. Przestępczość ma być najsprawniej kontrolowana przez lokalne wspólnoty z udziałem ważnych dla sprawcy osób.

W tej koncepcji to nie kara działa odstrasza­jąco, a wiążący się z nią lub innymi działaniami wstyd przed znaczącymi innymi. To, co odróżnia końce kontinuum zawstydzania jest fakt, że skutkiem zawstydzania dezintegrującego jest rozpad więzi, w drugim typie od razu rozpoczyna się proces reintegracji, czyli wybaczenia i ponownego włączania sprawcy do wspólnoty (bliskiej i dalszej). Bez tego drugiego czynnika naznaczanie doprowadza do ceremonii degradacji statusu i dalszych negatywnych konsekwencji opisywanych przez antynaturalistów. Reintegracja, tak jak i zawstydzanie, może przybierać bardzo różne formy: od w pełni nieformalnych i skromnych gestów, do bardziej sformalizowanych ceremonii (jakimi są np. konferencje sprawiedliwości naprawczej). Najistotniejsze jest jednak, aby zawstydzanie dokonywało się poprzez potępienie czynu (nie sprawcy, jak ma to miejsce podczas naznaczania), a po nim następowały ceremonie reintegracji (Braithwaite 1989: 20–83).

Udział w tych ceremoniach muszą brać znaczący inni. Zdaniem autora sumienie, czyli kontrola wewnętrzna, jest produktem internalizacji kontroli zewnętrznej oraz jednym z najskuteczniejszych mechanizmów powstrzymywania się jednostek od podejmowania zachowań nieakceptowanych. Jedną z technik kontroli zewnętrznej jest zawstydzanie jednostki przez najbliższych. W odróżnieniu od kary niesie ono dużo potężniejszy ładunek symboliczny i psychologiczny, gdyż wstyd jest wynikiem uświadomienia sobie zachowania się w sposób niewłaściwy czy niemoralny, a najsilniejszy wstyd wywołują w jednostce osoby najbliższe. Oczywiście John Braithwaite zauważa, iż kara także może działać zawstydzająco, ale rzadko kiedy wiąże się z następczym działaniem reintegrującym, które jak wskazywałem wyżej, jest koniecznym do właściwej kontroli przestępczości (Braithwaite 1989: 20–83). Jak píše sam autor:

tolerancja dla przestępczości pogarsza sytuację; stygmatyzacja, czyli dezintegrujące zawstydzanie jeszcze bardziej pogarsza sytuację; natomiast reintegrujące zawstydzanie, dezaprobata w ramach kontinuum szacunku dla sprawcy, zakończona rytuałami przebaczenia zapobiega przestępczości (Braithwaite 1999: 39).

W sądzie ma miejsce głównie naznaczenie, w sprawiedliwości naprawczej następuje po nim reintegracja. Przebaczenie i reintegracja są możliwe, ponieważ sprawca przestaje być widziany jako „zły” przestępca, zaczyna być bowiem postrzegany przez własną historię, więc jego czyn nie definiuje całej osoby. Podobnie osoby pokrzywdzone przestają być dla sprawców anonimowe, dokładnie wiadomo, jakie były następstwa konkretnego zachowania. Zwraca się także uwagę, że reintegrujące zawstydzanie sprzyjać ma zwalczaniu technik neutralizacji Greshama Sykesa i Davida Matzy. Opowieść ofiary o skutkach przestępstwa, nawet jeżeli nie trafi do sprawcy, to może trafić do jego bliskich, którzy właśnie w procesie zawstydzania mają zneutralizować różnorakie racjonalizacje stojące za popełnieniem danego czynu zabronionego (Braithwaite, Mugford 1994: 143–145). Warto jednak zaznaczyć, że powyższa teoria i jej aplikacja w ramach sprawiedliwości naprawczej, na pierwszym miejscu stawia sprawcę, a nie osobę pokrzywdzoną. Zdaje się, że

jest wręcz ona w pewnym sensie wykorzystywana jako środek do przeciwdziałania przyszłej przestępczości sprawcy. Jak stwierdza twórca teorii: „ofiary odgrywają kluczową rolę w tym procesie [wzięcia przez sprawcę odpowiedzialności za swoje czyny – Ł.K.], ponieważ są w wyjątkowej pozycji, aby móc zakomunikować [sprawcy – Ł.K.] nieodpowiedzialność jego działania” (Braithwaite, Mugford 1994: 144).

1.2. Rewizja pierwotnych założeń teorii reintegrującego zawstydzania

Twierdzenia Braithwaite’a poddano dużym badaniom przeprowadzanym w ramach projektu *Reintegrative Shaming Experiments (RISE)*, który rozpoczęto w 1994 roku. Między innymi na ich podstawie w 2001 roku teorie poddano pierwszej dużej rewizji (Ahmed et al. 2001). Poziom zawstydzania reintegrującego i dezintegrującego mierzono dwiema metodami, przy zastosowaniu wcześniej testowanej skali *Global Observational Ratings Instrument*. Po pierwsze, obserwując spotkania naprawcze oraz rozprawy sądowe, oceniając w ośmiopunktowej skali pięć wskaźników, tj. szacunek okazywany sprawcy (w jakim stopniu otrzymywał wsparcie, jak wyraźnie było ono komunikowane?), potępienie czynu (w jakim stopniu wyrażano potępienie czynu?), potępienie sprawcy (jak często stosowano naznaczające etykiety, jak np. „przestępca?”), wybaczenie sprawcy (jak wyraźnie zakomunikowane było mu wybaczenie?) oraz wyrażany przez niego wstyd (w jakim stopniu wziął odpowiedzialność za swoje czyny i wyrządzone szkody?). Drugim elementem były wywiady ze sprawcą, przeprowadzane od dwóch do sześciu tygodni od interwencji, podczas których pytano między innymi, o to co sądzi co inni myśleli o nim podczas interwencji, co myśli o swoim czynie, czy co czuł podczas spotkania lub rozprawy sądowej (Harris, Burton 1997; 1998; Harris 2001: 97–107).

W wyniku badań początkowe twierdzenie, że zawstydzanie reintegrujące oraz dezintegrujące są osadzone na dwóch przeciwnych końcach kontinuum, okazało się błędne. Nathan Harris zauważył, że powyższe mechanizmy występują jednocześnie. Podczas konferencji naprawczych występował wyższy poziom naznaczania reintegrującego niż w sądzie, przy czym równocześnie występowało naznaczanie dezintegrujące (Harris 2001). Jak stwierdzają autorzy późniejszego raportu z dalszych badań w ramach powyższego projektu:

doświadczenie sprawcy [z udziału w konferencjach sprawiedliwości naprawczej – Ł.K.] można osadzić jednocześnie w dwóch niezależnych wymiarach, takich jak wysoki poziom zarówno stygmatyzującego, jak i reintegrującego zawstydzania, tak więc zawstydzanie obu typów może współistnieć w sposób, który zwiększa poczucie winy sprawcy (Sherman et al. 2015a: 22).

Zwrócono także uwagę na taktyki radzenia sobie przez jednostkę z zawstydzaniem. Pierwszym sposobem odpowiedzi na zawstydzanie jest uznanie wstydu, co obejmuje: przyznanie się do tego uczucia z powodu nieakceptowalnego zachowania; gotowość do wzięcia odpowiedzialności za swoje działania; oraz chęć naprawienia wyrządzonych krzywd. Następnie konieczna jest możliwość właściwego rozłado-

wania wstydu, która związana jest z istnieniem mechanizmu przywracania relacji społecznych (reintegracji). Aby nie pojawił się gniew, odrzucenie siebie i innych konieczne jest, aby jednostka miała poczucie, że nie jest odrzucona przez innych. Szczególną rolę odgrywają tu relacje interpersonalne (m.in. zaufanie czy poczucie wsparcia od ważnych innych). Jednostka mająca poczucie, że zostanie odrzucona wskutek zawstydzania nie będzie w stanie właściwie sobie z nim poradzić, w konsekwencji nie będzie możliwe osiągnięcie zakładanych celów w ramach spotkań naprawczych (Ahmed 2001: 229–236; Harris 2001: 192–206).

Jednostka może także nie uświadamiać sobie wstydu, nie zgadzając się z tym, że zrobiła coś niewłaściwego, czego powinna się wstydzić. Nie będzie więc brała odpowiedzialności za swoje działania, a tym samym nie będzie dążyć do naprawienia skutków i przyczyn swoich działań. Bez wystąpienia wewnętrznych mechanizmów sankcjonujących, nie będzie miała możliwości poradenia sobie z uczuciem wstydu. Jednostki mogą nie uznawać krytyki swojego zachowania, reagując złością na przejawy kontroli zewnętrznej, a w konsekwencji zrywając relacje z innymi oraz szukając „kozła ofiarnego”. Takie osoby domagają się jednocześnie zadośćuczynienia za, ich zdaniem, niewłaściwe potraktowanie. Możliwe jest także, że jednostka początkowo zaprzecza, iż zachowała się niewłaściwie, ale reakcja innych czy osobowość konkretnej osoby może jej uniemożliwiać tłumienie uczuć przez dłuższy czas. W konsekwencji taka osoba odczuwa dyskomfort (ale nie wstyd) wynikający z reakcji innych, przez co zaczyna usprawiedliwiać swoje zachowanie (zniekształcać rzeczywistość, np. podważać wersje wydarzeń). Prowadzi to do strachu przed odrzuceniem czy poczuciem odrzucenia („ja nic złego nie zrobiłam, a oni mnie krytykują”) przekonania, że to inni są winni oraz gniewu na osoby zawstydzające (Ahmed 2001: 233–240). Sposób, w jaki jednostki zarządzają wstydem i radzą sobie z nim, jest zależny od uwarunkowań rodzinnych, społecznych oraz psychologicznych, wykraczając tym samym poza samą reintegrującą lub stygmatyzującą reakcję społeczną (Ahmed 2001: 253–314).

Nieuświadomiony i nierozwiązany wstyd okazał się powiązany, oprócz wyżej wymienionych czynników, z naznaczaniem dezintegrującym. Wielokrotne doświadczanie stygmatyzującego zawstydzania, czy to na poziomie rodzinnych czy formalnych instytucjonalnych reakcji, ze zbyt rzadkim doświadczaniem reintegrującego zawstydzania prowadzi do poczucia zagrożenia i wynikającej z niego potrzeby ochrony własnej tożsamości (Harris 2001: 106–210). Aby właściwie nauczyć się zarządzać wstydem, jednostka potrzebuje wsparcia grupy społecznej, która okazuje jej szacunek. Publiczne uznanie wstydu wymaga subiektywnego poczucia bezpieczeństwa, co zazwyczaj nie jest gwarantowane przez współczesny wymiar sprawiedliwości (Braithwaite, Braithwaite 2001: 329). Z powyższych względów jednym z najważniejszych twierdzeń zawartych w omawianej rewizji jest przejście z zawstydzania do zarządzania wstydem. Gdyż „znaczącą funkcją różnych typów zawstydzania (reintegrującego czy stygmatyzującego) nie jest to, czy wytwarzają poczucie wstydu, lecz to, jaki mają one wpływ na to, jak jednostki radzą sobie z tym wstydem” (Harris, Maruna 2005: 459).

Koncepcja zarządzania wstydem bez wątpienia jest niezwykle istotnym narzędziem na etapie wstępnego rozpoznania i oceny czy w przypadku konkretnej sprawy oraz osób konferencje naprawcze i inne formy RJ mogą przynieść pozytywne efekty, szczególnie czy nie przyniosą negatywnych. Odpowiednia ocena relacji pomiędzy sprawcą czynu, a jego bliskimi powinna być niezbędnym elementem poprzedzającym właściwe spotkania. Rozważyć by nawet należało, czy w przypadku omawianych powyżej czynników prowadzących do niepożądanych reakcji na zawstydzanie, nie powinno się zrezygnować ze stosowania sprawiedliwości naprawczej.

1.3. Pomiędzy wstydem i winą

Prawie od samego początku jednym z największych problemów omawianej teorii była kwestia definicyjna wstydu oraz emocji z nim powiązanych, czyli winy i wyrzutów sumienia. John Braithwaite w 1989 r. zdefiniował zawstydzanie jako „wszystkie społeczne procesy wyrażania dezaprobaty, których intencją lub skutkiem jest wywołanie wyrzutów sumienia u osoby zawstydzanej lub potępienie przez innych, którzy stają się świadomi zawstydzania” (Braithwaite 1989: 100). Autor nie analizował dokładnych relacji pomiędzy emocjami powiązanymi ze wstydem ani nie pogłębiał problemów definicyjnych samego wstydu.

Nathan Harris i Shadd Maruna (Harris, Maruna 2008: 453–456) wymieniają trzy typy definicji wstydu omawiane w literaturze przedmiotu: wstyd jako zagrożenie społeczne; osobista porażka; oraz zagrożenie etyczne.

Pierwszy typ określa wstyd jako uczucie zagrożenia przed społeczną reakcją lub dezaprobatą. Ten rodzaj wstydu wiąże się z wrażliwością na oceny społeczne oraz z nurtem interakcjonizmu symbolicznego (koncepcja jaźni odzwierciedlonej), w którym jednym z głównych twierdzeń jest to, że jednostki budują obraz siebie, na podstawie tego, co sądzą, że inni o nich myślą, szczególnie znaczący inni. Chodzi więc o poczucie zagrożenia statusu społecznego. Jednostki zachowują się w określony sposób, ponieważ boją się pewnego rodzaju naznaczenia, wiążącego się z degradacją statusu społecznego. Wstyd jest więc w tym rozumieniu środkiem kontroli społecznej wymuszającym konformizm.

Druga koncepcja wiąże się z poczuciem porażki. Jednostka odczuwająca wstyd uważa, że nie spełnia własnych standardów, co prowadzi do kreowania obrazu siebie jako osoby, która odniosła porażkę. Uczucie to występuje w sytuacji, kiedy „ja” nie jest tak dobre, jak „ja idealne”. W tej koncepcji wstyd nie musi się wiązać z interakcjami społecznymi oraz nie odnosi się do jednego zdarzenia, natomiast całego obrazu siebie.

Trzecia koncepcja jest swoistym połączeniem powyższych, ze szczególnym podkreśleniem kwestii etycznych. Złamanie normy jest w niej rozpoznawane zarówno przez społeczeństwo, jak i jednostkę. Naruszenie zinternalizowanych przez jednostkę norm wiąże się z poczuciem porażki (utruty szacunku do samej siebie) oraz z tym, że istotni inni zaczną ją postrzegać (w kategoriach etycznych)

jako złą. Podkreśla się, że to etyczny aspekt złamania normy jest najistotniejszy dla wywołania poczucia wstydu, a nie odrzucenie czy naznaczenie jednostki.

Równie istotne jest rozróżnienie pomiędzy wstydem i winą. John Braithwaite w pierwotnej wersji nie poświęcił temu zagadnieniu zbyt dużo uwagi. W rewizji teorii z 2001 r. autorzy używają już określenia „wstyd-wina”. Ich analizy wskazują, że wstyd (rozumiany jako emocja wyzwalana przez innych – z zewnątrz) i wina (rozumiana jako emocja wyzwalana przez samą jednostkę – z wewnątrz) występują jednocześnie, będąc niemożliwymi do rozdzielenia. Twierdzą więc, że rozdzielanie oraz rozróżnianie tych emocji może nie być tak istotne, jak się wydaje (Harris 2001). „Wstyd-wina jest emocją etyczną dotyczącą kwestii dobra i zła. Po drugie, wstyd-wina wiąże się z regulacją relacji między jednostką a innymi. Po trzecie, wstyd-wina jest odczuwany nie tylko w związku z konkretnym czynem, ale odnosi się do tożsamości danej osoby” (Harris 2001: 180).

W literaturze psychologicznej zwraca się uwagę, że doświadczanie wstydu wiąże się z naznaczaniem siebie samego („jestem złą osobą”). Jednostka czuje się gorsza, mała, niegodna oraz wzrasta jej wrażliwość na oceny innych, czego następstwem jest ucieczka i ukrywanie się przed innymi. Natomiast poczucie winy wyzwała potępienie własnego czynu, nie zaś samego siebie („zrobiłam coś złego”). Pojawia się motywacja do przyznania się, przeproszenia i naprawy wyrządzonych krzywd. Skupienie się na konkretnym niewłaściwym zachowaniu, nie zaś na całościowej rewizji samooceny, pozwala zachować wewnętrzną integralność. Odczuwany dyskomfort jest motywacją do naprawy swojego zachowania i jego konsekwencji, dzięki czemu nie jest on przytłaczający oraz w sposób efektywny rozładowywany. June Tangney i in. zauważają, że to, co w teorii reintegrującego zawstydzania określane jest jako zawstydzanie stygmatyzujące, wiąże się z powyższą definicją wstydu a zawstydzanie reintegrujące z poczuciem winy (Tangney et al. 2011: 1–3; Tangney, Stuewig, Martinez 2014: 2). W sprawiedliwości naprawczej dąży się właśnie do naznaczenia czynu, a nie sprawcy.

Powyżej przytaczane poglądy układają się w jedną spójną całość. Przytaczane badania sugerowały, że oba typy zawstydzania występują jednocześnie, jeżeli więc są one de facto dwiema różnymi emocjami (wina i wstyd), nie dziwią wyniki badań Nathana Harrisa i logicznym wydaje się używanie określenia „wina-wstyd”. Jak jednak wykażę w poniższym opisie badań, są to dwie różne emocje, które mają różne konsekwencje dla omawianej teorii w kontekście sprawiedliwości naprawczej.

1.4. Wynik badań nad wstydem, winą i reintegracją

Podsumowując teorię reintegrującego zawstydzania, konieczny jest przynajmniej ogólny przegląd wyników badań prowadzonych nad omawianą teorią, szczególnie wstydem i winą w kontekście zachowań niepożądanych. Podkreślić trzeba, że wpływ na odczuwanie wstydu i winy oraz ewentualną następczą integrację czy przeciwdziałanie przestępczości mają także czynniki kulturowe, płeć, różne struktury dominacji i inne (Forsyth, Braithwaite 2020; Scheuerman, Keith 2022).

W przeglądzie literatury z 2011 r. June Tangney i in. stwierdzają:

badania empiryczne przeprowadzone na całości społeczeństwa są zbieżne i wskazują, że poczucie winy, a nie wstydu jest najbardziej skuteczne w motywowaniu ludzi do wybierania w życiu moralnych ścieżek. Stopień, w jakim te wyniki można uogólniać na populację dorosłych przestępców, pozostaje kwestią otwartą (Tangney et al. 2011: 6).

W badaniach tychże autorów przeprowadzonych na próbach dorosłych przestępców skłonność do odczuwania wstydu nie pełniła generalnie funkcji ochronnej przed recydywą, a nawet była powiązana z czynnikami ryzyka. Skłonność do odczuwania winy, odwrotnie, wydaje się czynnikiem ochronnym (Tangney et al. 2011: 12–18). W dalszych badaniach podłużnych zauważono, że to nie poczucie wstydu jest czynnikiem sprzyjającym recydywie, ale sposób, w jaki jednostki sobie z nim radzą (Tangney, Stuewig, Martinez 2014: 4–7). Szczególne znaczenie ma zachowanie nazwane przez badaczy „eksternalizacją winy”, które wydaje się zbieżne z opisywanym wcześniej nieuświadomionym lub nierozwiązanym wstydem, prowadzącym do obwiniania innych lub ucieczki i ukrywania się. Badania Jesse A. Allpress i innych także potwierdzają powyższe tezy. Autorki i autorzy pokazują, że wstyd wizerunkowy (zagrożający wizerunkowi społecznemu), odwrotnie od wstydu moralnego (zagrożającemu wewnętrznej istocie moralności) był negatywnie powiązany ze współczuciem wobec grupy badanych ofiar, natomiast poczucie winy miało niewielki związek ze współczuciem (Allpress et al. 2014: 14–28).

Metaanaliza 71 badań podobnie wykazała, że poczucie winy pozytywnie łączy się z konstruktywnymi działaniami. Z kolei czynnikiem wpływającym na to czy poczucie wstydu motywuje do konstruktywnych i prospołecznych zachowań, czy też nie, okazała się realna możliwość naprawienia niewłaściwego zachowania i jego skutków. Łatwiejsze oraz bardziej możliwe do naprawienia zachowania miały średni pozytywny wpływ na jednostkę, te mniej możliwe do naprawienia, prowadziły, do opisywanych powyżej, negatywnych reakcji na wstyd. Tak więc o ile wpływ winy na zachowania jednostki jest raczej prostoliniowy, to wpływ wstydu zależny jest od innych czynników (Leach, Cidam 2015: 986–997).

Badania Ibolya Losoncz i Tysona Grahama wykazały, że rodzice mający bliskie relacje ze swoimi dziećmi, częściej w odpowiedzi na niewłaściwe zachowania swoich dzieci stosują zawstydzanie reintegrujące niż stygmatyzujące, a to okazało się częściowo negatywnie połączone przestępczością. Ponownie wyniki łączą się z teorią wskazującą, że relacje z osobami zawstydzającymi (szacunek wobec nich itp.) mają znaczny wpływ na „działanie” zawstydzania. Autorzy sugerują więc, że przeprowadzanie spotkań naprawczych z nieletnimi niemającymi żadnych lub bardzo słabe więzi z osobami bliskimi uczestniczącymi w konferencjach będzie bezcelowe, czy nawet może wywoływać negatywne skutki, w postaci pojawienia się dumy u młodych osób ze swojego niewłaściwego działania (Losoncz, Tyson 2007: 168–175). Podobne obserwacje, potwierdzające teorie, zostały poczynione w badaniach dotyczących bullyingu szkolnego, przy czym decydująca okazała się więź z matką, a nie z obojgiem

rodziców (Ttofi, Farrington 2008: 358–363). Te spostrzeżenia potwierdzają także analizy danych z eksperymentu RISE, w których wykazano, że silna więź sprawcy z osobami wspierającymi ma pozytywny związek z reintegrującym zawstydzaniem (Kim, Gerber 2010: 11–15). Badania nad samobójstwami uwzględniającymi międzynarodowe dane, także wykazały słuszność omawianej teorii, dostrzegając istotność czynnika nierówności społecznej (Schaible, Hughes 2011: 114–123).

Należy jednak zaznaczyć, że nie wszystkie wnioski są tak optymistyczne, jak powyższe. Wyniki wspomnianego już projektu RISE pokazują, że osoby uczestniczące w konferencjach naprawczych (*drink-driving conference*²), wykazują wyższy poziom obu typów zawstydzania niż w sądzie, przy jednoczesnym braku wpływu na recydywę. Oczywiście można przyjąć, że osoby prowadzące samochód pod wpływem alkoholu, prawdopodobnie są uzależnione, a więc dopiero specjalistyczna terapia mogłaby wpłynąć na zmniejszenie wskaźnika recydywy. Jednak zawstydzanie powinno (przynajmniej teoretycznie), zachęcić takie osoby do podjęcia odpowiedniej terapii. Inne analizy tego samego eksperymentu wykazały, że jeżeli przestępcy odczuwali wysoki poziom sprawiedliwości proceduralnej (omawiam ją poniżej), wraz z wysokim poziomem zawstydzania reintegrującego oraz jeżeli te czynniki prowadziły do zwiększonej legitymizacji prawa, można było zauważyć skromny spadek w recydywie, przy czym dotyczyło to zarówno konferencji naprawczych, jak i zwykłej procedury karnej, z tym że w tej pierwszej części miało to miejsce (Tyler et al. 2007: 563–572).

2. Sprawiedliwość proceduralna i legitymizacja władzy a sprawiedliwość naprawcza

2.1. Sprawiedliwość proceduralna i legitymizacja – aspekty definicyjne

W przeciwieństwie do teorii reintegrującego zawstydzania, perspektywa omawiana w tym podrozdziale odnosi się zarówno do sprawców, jak i osób pokrzywdzonych. Zanim przejdę do sprawiedliwości proceduralnej, konieczne jest krótkie omówienie pojęcia prawomocności (legitymacji) władzy, jako jednego z kluczowych pojęć dla tej koncepcji sprawiedliwości. Liczne badania wskazują na istotność prawomocności władzy w kontekście przestrzegania prawa i dobrowolnego podporządkowywania się nakazom oraz zakazom tejże, jej instytucji oraz przedstawicieli (Sunshine, Tyler 2003; Engel 2005; Murphy, Cherney 2011; Murphy, Cherney 2012; Jonathan-Zamir, Weisburd 2013; Burdziej 2016). Pojęcie legitymacji władzy jest definiowane na rozmaite sposoby. Można jednak rozróżnić podejście normatywne

² Jest to szczególnie typ konferencji naprawczych, w których udział biorą osoby zatrzymane przez policję podczas prowadzenia pojazdu po spożyciu alkoholu, lecz nie spowodowały żadnego wypadku. W tych konferencjach nie uczestniczą bezpośrednio osoby pokrzywdzone, ponieważ ich nie ma. Poza sprawcą uczestniczą w nich funkcjonariusze dokonujący zatrzymania, lokalna społeczność oraz osoby prowadzące spotkania.

(obiektywne) oraz empiryczne (subiektywne) (Hinsch 2008: 39–42). W ramach pierwszego typu można wyróżnić trzy rodzaje definicji: konstytucyjne (działalność władzy jest zgodna z prawomocnie ustalonymi regułami); polityczne (działania władzy są prawomocne, gdy są zgodne z wolą społeczności, np. w drodze wyborów); oraz instrumentalne (obiektywna skuteczność działania władzy) (Burdziej 2017: 54–56). Legitymacja władzy w tym rozumieniu oznacza osiągnięcie przez nią pewnych obiektywnie mierzalnych wymogów, nie jest więc istotne subiektywne uznanie jej prawomocności przez jednostkę. Ten aspekt jest kluczowy w drugim podejściu, w którym przypisanie władzy i jej instytucjom prawomocności wynika z subiektywnej oceny grup czy jednostek, zarówno w ogóle, jak i w konkretnych interakcjach pomiędzy obywatelami a władzą i jej przedstawicielami. Kristina Murphy stwierdza, że:

legitymacja odzwierciedla stopień, w jakim ludzie uznają prawo władzy do kierowania ich zachowaniem. Jeśli ludzie postrzegają władzę jako legalną, zgadzają się, że władza ma prawo nimi rządzić. Zapewnienie władzy legitymacji przynosi na nią autorytet i prawo do definiowania tego, co stanowi akceptowalne formy zachowania. W związku z tym obywatele będą bardziej skłonni podporządkować się prawom legalnej władzy, nawet jeśli prawo, którego przestrzegają, może im się nie podobać (Murphy 2017: 45).

W podejściu proponowanym przez Toma Tylera kluczowe dla uprawomocnienia władzy jest subiektywne „przekonanie [jednostki – Ł.K.], że władze, instytucje i ustalenia społeczne są odpowiednie, właściwe i sprawiedliwe” (Tyler 2006: 376). Powyższe – subiektywne – podejście, będzie istotne w kontekście sprawiedliwości proceduralnej, a następnie sprawiedliwości naprawczej.

Anthony Bottoms i Justice Tankebe przytaczają, za Beethamem, trzy wymiary legitymizacji: zgodność z zasadami prawa; uzasadnienie tych zasad poprzez wspólne przekonania; oraz zgoda. Najważniejszy, zdaniem autorów, jest ostatni element – uprawomocnienie władzy, jej instytucji i przedstawicieli poprzez wyraźną zgodę, która reprodukuje i wzmacnia autorytet władzy. Tak jak w przytoczonej powyżej definicji, ludzie wyrażający zgodę na działania władzy, dobrowolnie się jej podporządkowują, zaś użycie siły przez instytucje i jej urzędników oznacza, że władza zawiodła. Podkreślić należy, że powyższa zgoda wyrażana jest uprzednio oraz w trakcie interakcji z przedstawicielami władzy, oraz interakcjami społecznymi, oczywiście nie będąc daną raz na zawsze. Drugi element odnosi się do praworządności, czyli działania instytucji, jej przedstawicieli zgodnie z aktami prawa, ale także niespisanymi konwencjami. Trzeci element odnosi się do moralnych wartości, oznaczając, że władza działa zgodnie z powszechnie akceptowanymi, wspólnymi wartościami i przekonaniami (Bottoms, Tankebe 2012: 132–144).

Sarah Sorial na podstawie literatury streszcza trzy powody, dlaczego uznanie legitymacji władzy będzie wpływać na zachowania jednostek i akceptację jej działań, w tym użycia siły. Po pierwsze uznanie prawomocności władzy oznacza upoważnienie jej instytucji do określania zasad postępowania oraz ich egzekwo-

wania, a w konsekwencji wewnętrznego obowiązku ich przestrzegania. Tak więc jednostka internalizuje normy określone przez instytucje, podejmując działania zgodne z nimi. Po drugie kreowane przez wcześniejsze interakcje z urzędnikami, np. funkcjonariuszami policji czy sędziami, subiektywne zaufanie do władzy, zmniejszające niepewność co do tego, czy przedstawiciele władzy postąpią zgodnie z oczekiwaniami. Trzecim powodem jest wspomniany powyżej aspekt moralny, czyli poczucie i identyfikacja ze wspólnymi wartościami (Sorial 2021: 143–144).

Istotne dla dalszej argumentacji jest spostrzeżenie, że uprawomocnienie władzy jest ciągłym procesem negocjacji i dialogu pomiędzy państwem a obywatelami. Ten dialog w idealnym demokratycznym społeczeństwie prowadzony jest poprzez partycypację obywateli w różnych procesach przekazywania władzy oraz tworzenia norm, które będą ich obowiązywać, jak np. wybory czy procesy sądowe oraz interakcje pomiędzy przedstawicielami władzy a obywatelami (Bottoms, Tankebe 2012: 126–133; 159–160; Sorial 2021: 145–153). Dlatego też tak istotne jest włączanie społeczeństwa do procesów podejmowania decyzji. Jednym z elementów prowadzącym do uznania prawomocności, skupiającym się na procesie podejmowania decyzji jest sprawiedliwość proceduralna. Stanisław Burdziej, analizując obecną literaturę dotyczącą sprawiedliwości proceduralnej, stwierdza, że składa się ona z:

czterech kluczowych elementów: subiektywnego poczucia osoby podlegającej danemu rozstrzygnięciu, że (1) otrzymała możliwość przedstawienia swego stanowiska, (2) została potraktowana z szacunkiem, (3) zasadniczo zrozumiała przebieg procesu decyzyjnego oraz znaczenie rozstrzygnięcia, i wreszcie, że (4) decydent był bezstronny (Burdziej 2017: 8).

Chodzi więc o subiektywne odczucia co do sposobu, w jaki zapadają decyzje, przy czym podkreślenia wymaga, że nie jest to równoznaczne z podejmowaniem decyzji zgodnie z przepisami prawa, zapewniającymi wszelkie możliwe gwarancje. Oznacza to, że jeżeli procedura zostanie subiektywnie uznana za sprawiedliwą, to nawet niepomyślny jej wynik może zostać zaakceptowany. W konsekwencji wraz ze zwiększoną legitymacją prawa ludzie są bardziej skłonni go przestrzegać (Blader, Tyler 2003; Tyler 2003; 2004). Stanisław Burdziej przytacza szereg badań potwierdzających powyższą tezę: osoby, które miały wyższe poczucie sprawiedliwości proceduralnej, były bardziej skłonne podporządkować się ustaleniom mediacji; decyzjom policjantów i sędziów; sprawiedliwość proceduralna miała także większy wpływ na redukcję poziomu recydywy niż surowość kary (Burdziej 2017: 17–18).

Z perspektyw sprawiedliwości naprawczej, najważniejszy wydaje się model relacyjny sprawiedliwości proceduralnej, akcentujący status jednostki w grupie. Najistotniejszym elementem procesu decyzyjnego dla jednostek w kontaktach z władzą (w kontekście tej pracy: z wymiarem sprawiedliwości) będą te elementy, które ich zdaniem komunikują ich status w grupie w szczególności jego degradację (Tyler, Lind 1992: 138–144). Tak więc można wymienić dwa elementy sprawiedliwości proceduralnej, tj. ocenę traktowania, czyli aspekt nieformalny (komunikacja statusu, działania podejmowane przez decydentów) oraz ocenę procesu decyzyj-

nego, czyli aspekt formalny (bezzstronność, zakres uczestnictwa w podejmowaniu decyzji) (Tyler, Blader 2000 za: Burdziej 2017: 25–26).

Należy jednak podkreślić, że sprawiedliwość proceduralna nie jest jedynym elementem prowadzącym do uznania legitymacji władzy. Anthony Bottoms i Justice Tankebe na podstawie zaproponowanych wcześniej elementów prawomocności władzy, proponują cztery podstawowe oczekiwania legitymizacyjne (*Basic Legitimation Expectations* – BLE), które wpływają na uprawomocnienie wymiaru sprawiedliwości i jego przedstawicieli. Są to sprawiedliwość proceduralna, zgodność działań z prawem, sprawiedliwość dystrybutywna oraz efektywność (Bottoms, Tankebe 2021: 90–91). Justice Tankebe (Tankebe 2009a; 2009b; 2013) zauważa, że uznanie prawomocności władzy nie oznacza automatycznie dobrowolnego przestrzegania jej zakazów i nakazów. Obie te kwestie będą w pewnym zakresie połączone, należy je jednak analizować oddzielnie. Sprawiedliwość proceduralna nie musi bezpośrednio łączyć się z dobrowolną decyzją o przestrzeganiu norm prawnych i uznaniu władzy. Wyniki badań sugerują, że w zależności od sprawy, płci, kultury prawnej i innych, wspomniane powyżej cztery elementy będą miały zróżnicowany wpływ zarówno na postrzeganie prawomocności władzy, jak i dobrowolne podporządkowywanie się jej nakazom. Autor podkreśla, że liczne badania wspierające teorie sprawiedliwości proceduralnej, bywają obarczone błędami. Procesu uprawomocniania władzy nie powinno się sprowadzać do pojedynczej interakcji pomiędzy obywatelami a jej przedstawicielami, nawet jeżeli była ona subiektywnie uznana za sprawiedliwą pod kątem procedury. Sprawiedliwość proceduralna jest więc jednym z wielu czynników, które prowadzą do dobrowolnego podporządkowania się przez jednostkę władzy.

2.2. Sprawiedliwość naprawcza a sprawiedliwość proceduralna

Sprawiedliwość naprawcza w swojej idei i praktyce powinna prowadzić do wyższego poczucia sprawiedliwości proceduralnej niż obecny system wymiaru sprawiedliwości. Oddanie głosu stronom, możliwość wyrażania swoich emocji, zapewnienie szacunku, bezzstronność osoby prowadzącej spotkanie oraz przystępność całej procedury w porównaniu do skomplikowanej procedury karnej. Wszystkie te elementy RJ łączą się ze sprawiedliwością proceduralną. Bez przeglądu badań dość logiczne i racjonalne byłoby założenie, że odczuwany poziom sprawiedliwości proceduralnej w RJ będzie znacznie wyższy niż w postępowaniu sądowym.

Badania sugerują, że generalnie konferencje sprawiedliwości naprawczej odznaczają się wyższym poziomem sprawiedliwości proceduralnej niż rozprawy sądowe, zarówno dla osób pokrzywdzonych (nawet w sytuacjach, gdy konferencje nie zakończyły się ugodą), jak i sprawców (choć w wielu przypadkach ten tryb postępowania nie miał żadnego wpływu na zmniejszenie recydywy) (Pemberton, Winkel, Groenhuijsen 2008; Miller, Hefner 2015; Sherman et al. 2015a: 21–22). Tayler i inni, znaleźli skromne poparcie, że wspólne występowanie wyższego poczucia sprawiedliwości procedural-

nej wraz z reintegrującym zawstydzaniem, wpływa na redukcję poziomu recydywy w przypadku sprawców jeżdżących pod wpływem alkoholu (*drinking-driving conference*), przy czym znaczenie miały też płeć oraz wiek (Tyler et al. 2007: 563–573).

Jak pokazały kolejne badania, kwestia sprawiedliwości proceduralnej w RJ okazała się znacznie bardziej skomplikowana, niż można byłoby założyć na podstawie modelu teoretycznego. Znalezione wpływ cech osobowościowych sprawcy na sprawiedliwość proceduralną oraz jej pośredniczenie w odczuwaniu zawstydzania reintegrującego i dezintegrującego. Osoby z wyższym poziomem negatywnej emocjonalności (odczuwające większy poziom niepokoju czy agresji) oraz bardziej impulsywne, ze słabszymi umiejętnościami samokontroli, odczuwały mniejszy poziom sprawiedliwości proceduralnej, co wiązało się ze zwiększonym poziomem zawstydzania dezintegrującego (Scheuerman, Matthews 2014: 864–871). Zauważono także, że obecność osób wspierających sprawcę podczas konferencji i jakość ich relacji, więzi i zaufania wpływa na jego poczucie sprawiedliwości proceduralnej (Scheuerman, Keith 2015). Istotne jest także postrzeganie sprawcy przez osobę pokrzywdzoną. Im poważniejsze przestępstwo, tym silniejsze negatywne naznaczenie przez bezpośrednie ofiary sprawcy oraz negatywne emocje w jego kierunku, tym mniejszy poziom odczuwania przez sprawców sprawiedliwości proceduralnej oraz zawstydzania reintegrującego (Scheuerman et al. 2021). Te badania zgodne są ze spostrzeżeniami Geoffreya Barnes'a i innych, że w przypadku niektórych typów przestępstw (np. związanych z przemocą), sprawcy częściej doświadczali krzyków, stygmatyzujących wyzwisk czy gniewu niż na sali sądowej, co zapewne związane było z dążeniem do wyzwalania swoich emocji przez strony w konferencjach naprawczych (Barnes et al. 2015: 119–127). Jest to jednak alarmujący czynnik z perspektywy sprawiedliwości naprawczej, szczególnie z uwagi, że sprawiedliwość proceduralna łączy się z zawstydzaniem reintegrującym i dezintegrującym.

Jak wskazywałem na początku (pamiętając o zasygnalizowanych problemach z badaniami nad RJ) konferencje sprawiedliwości naprawczej mają ogólnie rzecz biorąc (nie zawsze), pozytywny wpływ na osoby pokrzywdzone. Zgłaszają one wyższy poziom sprawiedliwości proceduralnej (niż w sądzie), który wiąże się z uznaniem ich krzywd, udzieleniem głosu czy byciem wysłuchanym, a także kontrolą nad procedurą, nawet jeśli konferencja nie zakończyła się ugodą. Okazuje się jednak, że tego pozytywnego wpływu nie da się wytłumaczyć jedynie powyższą ramą teoretyczną. Duże znaczenie ma osoba prowadząca spotkanie, kontrolująca przebieg procesu, szczególnie to, czy dostarczyła ofierze zrozumiałych informacji dotyczących przebiegu całego procesu oraz czy osoba pokrzywdzona wiedziała, czego może oczekiwać (Van Camp, Wemmers 2013: 123–138). Istotnym czynnikiem dla osób pokrzywdzonych w USA i Australii, sprzyjającym zwiększonemu zaufaniu i legitymacji władzy, okazało się informowanie przez osobę prowadzącą spotkanie o dalszych losach sprawcy, udziału w różnych programach na wolności czy w więzieniu (Miller, Hefner 2015: 152–156).

Antony Pemberton i in. argumentują, że istotnym czynnikiem wpływającym na satysfakcję ofiar w sprawiedliwości naprawczej, łączącym się ze sprawiedliwością proceduralną, jest tzw. wielka dwójka (*Big Two*) (Pemberton, Aarten, Mulder 2017:

683–684). Tworzą ją wymiar wspólnotowości (*communion*) i sprawczości (*agency*). Pierwszy termin odnosi się do uczestnictwa oraz bycia częścią grupy, a więc do emocji wobec i od grupy (więzi społeczne, ekspresyjność czy przynależność). Drugi wymiar wiąże się z indywidualnymi dążeniami, czyli z kompetencjami jednostki czy jej władzą. Zdaniem autorów, wiktyalizacja wpływa szczególnie na pierwszy wymiar, to znaczy jednostka może stracić zaufanie do ludzi czy instytucji, czuć się odrzucona, szczególnie w przypadku wtórnej wiktyalizacji. W wymiarze symbolicznym stanie się ofiarą przestępstwa zaburza poczucie oparcia społeczności na moralnych zasadach, zgodnie z teorią sprawiedliwego świata (*just world theory*) (Hafer, Bègue 2005; Pemberton, Aarten, Mulder 2019). Zaznaczyć trzeba, że zaburzone zostaje także poczucie sprawczości ofiary, np. często pojawia się bezsilność. Dość oczywiste jest, że jednostki będą dążyć do odzyskania poczucia sprawczości oraz wspólnotowości. Wielka dwójka, szczególnie pierwszy jej aspekt jest negocjowany w interakcjach z innymi, wiąże się zatem z tożsamością społeczną ofiary. Ten negocjacyjny aspekt, jak wskazywałem, powiązany jest ze sprawiedliwością proceduralną. Autorzy więc rozszerzają omawianą ramę teoretyczną, wskazując, że RJ ma większy potencjał naprawczy (w rozumieniu emocjonalnym) dla ofiar, bo podczas praktyk naprawczych możliwe jest negocjowanie i odzyskanie poczucia sprawczości i wspólnotowości (Pemberton, Aarten, Mulder 2017: 684–694).

Zaznaczyć należy, że znaczna część przytoczonych powyżej badań opiera się na danych z projektu RISE, które nie posiadały tak dobrych zmiennych pomiarowych sprawiedliwości proceduralnej, jak te wypracowane przez inne badania analizujące sprawiedliwość proceduralną (Barnes et al. 2015: 125).

3. Koncepcja gotowości

Poniższa koncepcja odwołuje się do pracy osób prowadzących spotkania, podkreślając istotność etapu przygotowania oraz następczej kontroli spotkań naprawczych, a także wsparcia dla osób w nich uczestniczących, tak aby powyżej omawiane aspekty silniej wpływały na efekty spotkań naprawczych. Uważam, że jest swoistą klamrą dla powyższych rozważań, mając możliwość potencjalnego wpływania na wszystkie pozytywne i negatywne kwestie, które poruszałem w tym artykule.

Koncepcja gotowości (*concept of readiness*) została zaproponowana przez Mashario Suzukiego (Suzuki 2020). Zdefiniował on gotowość jako „postawy uczestników, ich emocjonalne nastawienie i wiedza na temat sprawiedliwości naprawczej oraz innych stron przed spotkaniem” (Suzuki 2020: 360) naprawczym. Koncepcja składa się z trzech elementów: nastawienia (*orientation*), emocji (*emotion*) i wiedzy (*knowledge*).

Pierwszy z nich odnosi się do postaw uczestników, czyli do stopnia, w jakim są oni zorientowani na osiągnięcie naprawczych celów przed właściwym spotkaniem. Na przykład sprawcy mogą postrzegać spotkania naprawcze jako szansę uniknięcia kary.

Osoby pokrzywdzone mogą być nastawione wyłącznie retrybucyjnie, czy po prostu obie strony są bardziej skupione na własnych celach, nie zaś na celach naprawczych. Z perspektywy teorii reintegrującego zawstydzania istotne będzie czy uczestnicy przyjdą na spotkania z nastawieniem potępiającym czyn, czy sprawcę jako takiego.

Drugi element, czyli emocje, wiąże się ze zdolnością do ich wyrażania. Istotą sprawiedliwości naprawczej jest artykułowanie i doświadczanie zarówno negatywnych, jak i pozytywnych emocji. Mają one prowadzić do lepszego zrozumienia przyczyn działań sprawcy, skutków przestępstwa oraz emocjonalnego radzenia sobie z nimi przez osoby pokrzywdzone, sprawców i ich bliskich. Aby było to możliwe, konieczna jest otwartość, szczerłość oraz umiejętność ich wyrażania, która będzie wpływać na komunikację podczas spotkań. Oczywiście jest, że umiejętność wyrażania emocji jest trudna i różnicowana między jednostkami. Drugim aspektem jest fakt, że sprawcy są często zdenerwowani, skrępowani, unikają kontaktu wzrokowego, przez co postrzegani są przez drugą stronę jako nieszczerzy, nawet jeżeli dojdzie do przeprosin. Osoby pokrzywdzone, które odczuwały mniejsze negatywne emocjonalne konsekwencje przestępstwa, częściej postrzegały sprawcę pozytywnie i odwrotnie. Wskazywałem, że emocje i osobowość mają także wpływ na to, jak sprawcy zarządzają wstydem zarówno na poziomie odczuwanej sprawiedliwości proceduralnej, jak i zawstydzania reintegrującego.

Trzeci element, czyli wiedza, odnosi się do rozumienia przez uczestników celów RJ oraz wypracowania realistycznych oczekiwań. Bez zrozumienia wartości i celów sprawiedliwości naprawczej osoby uczestniczące w spotkaniach nie będą wiedziały, czym się one różnią od standardowej procedury sądowej. Tym samym będą dążyły do zaspokojenia swoich własnych potrzeb, co bez wątpienia będzie się wiązało z oczekiwaniami, które nie mogą być zaspokojone poprzez spotkania naprawcze. Jak wskazywałem, subiektywne postrzeganie możliwości naprawienia swoich czynów przez sprawcę wpływa na to czy poczucie wstydu motywuje do konstruktywnych działań. Wcześniejsze wypracowanie ze sprawcą możliwych działań naprawczych powinno mieć pozytywny wpływ na to, w jaki sposób poradzi on sobie ze wstydem. Podobne wnioski dotyczące właściwego informowania osoby pokrzywdzonej o możliwych rezultatach widać było w przytaczanych wcześniej badaniach.

Powyższa koncepcja podkreśla przede wszystkim istotność właściwego przygotowania wszystkich stron do spotkania. Wcześniejsze zrozumienie procesu, dostosowanie oczekiwań oraz zrozumienie i wstępne przepracowanie skutków zdarzenia z osobą prowadzącą spotkanie jest kluczowe dla przyszłych wyników RJ. Właściwe poinformowanie będzie pozytywnie wpływać na sprawiedliwość proceduralną, która będzie sprzyjać pozytywnemu zawstydzaniu i reintegracji. Emocjonalne przygotowanie może wstępnie przygotować sprawców do konstruktywnego radzenia sobie ze wstydem i winą oraz wyrażania tych emocji podczas spotkania. Odpowiednio przeprowadzone wcześniejsze przygotowanie do spotkania pozwoli określić poziom więzi rodzinnych, który, jak się okazało, wpływa na to, jak sprawcy radzą sobie z zawstydzaniem i winą. Może nawet, zgodnie z przytaczaną argumentacją Ibolya Losoncz i Tysona Grahama, w sytuacjach bardzo

słabych więzi między sprawcą a osobami zawstydzającymi, lepszym rozwiązaniem będzie rezygnacja z przeprowadzania konferencji naprawczej. Możliwe, że odpowiednie przygotowanie bezpośrednich i pośrednich osób pokrzywdzonych może zmniejszać lub modyfikować sposób wyrażania negatywnych emocji i poziomu naznaczenia sprawcy, który istotnie wpływa na sprawiedliwość proceduralną oraz zawstydzanie reintegrujące i dezintegrujące.

Badania Jane Bolitho przeprowadzone na mediacjach sugerują, że oparcie działań na jednej z podstawowych zasad RJ, czyli niewyrządzaniu dodatkowych krzywd, wymaga zaspokojenia potrzeb osób pokrzywdzonych, co będzie kluczowym elementem dla pozytywnego wyniku spotkań naprawczych. Aby właściwie odpowiedzieć na obie te kwestie, konieczne jest wcześniejsze zapoznanie się z potrzebami osoby pokrzywdzonej oraz wspólna praca różnych specjalistów – wraz z osobą mającą prowadzić spotkanie – na temat tego, jak można im sprostać, która powinna być kontynuowana również w czasie następczej kontroli i wsparcia osób biorących udział w spotkaniach (Bolitho 2015: 267–277). Zauważa się, że dla osób pokrzywdzonych ważniejsza jest możliwość wysłuchania oraz wyrażenia emocji odnośnie do czynu sprawcy, niż po prostu rozwiązanie problemu. Badania sugerują, że potrzeby osób pokrzywdzonych, uczestniczących w mediacji nakierowane są na zaspokojenie poczucia sprawiedliwości proceduralnej oraz powrotu do równowagi emocjonalnej, nie zaś jedynie na dążeniu do rozwiązania konfliktu (Tamarit, Luque 2016: 77–84). Jednym z kluczy zwiększających skuteczność programów sprawiedliwości naprawczej będzie wcześniejsze poznanie potrzeb osób pokrzywdzonych, aby następnie możliwe było ich zaspokojenie podczas spotkań naprawczych.

Podkreślić należy także istotność następczego kontrolowania uczestników (szczególnie sprawcy) w wywiązywaniu się z umowy, która ma pozytywny wpływ na ofiary. Szczególnie istotne w tej kwestii jest także dostarczanie sprawcy i jego rodzinie odpowiedniej pomocy w dalszej reintegracji i budowaniu zaufania (Suzuki, Wood 2017). Oczywiście jest, że jedno spotkanie, pomimo że może przynieść pozytywne efekty dla relacji między sprawcą a bliskimi, nie zmieni jej całkowicie. Dlatego też dalsze wsparcie w budowaniu pozytywnych więzi oraz rozwiązywaniu problemów, których nie udało się w pełni zaadresować podczas spotkania, jest konieczne, aby zapewnić właściwą reintegrację oraz długofalowy pozytywny wpływ RJ.

Zakończenie

Mediacja karna oraz w sprawach nieletnich jest w Polsce instytucją niszową. Jednym z powodów rzadkiego stosowania mediacji – podnoszonym przez prokuratorów, sędziów oraz policjantów – jest wydłużenie czasu załatwiania sprawy. Ten pragmatyzm widać w bardzo częstym stosowaniu instytucji dobrowolnego poddania się karze oraz skazania bez rozprawy przez przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości. Potwierdzają to zarówno nowsze, jak i starsze badania. Sędziowie

i mediatorzy jako powód niekierowania spraw do mediacji, obok przekonania „nienadawania” się danej sprawy do mediacji oraz jej niskiej skuteczności, wskazują wydłużenie postępowania. Gdyż łatwiej i szybciej jest je zakończyć w trybie konsensualnym lub w przypadku postępowań wobec nieletnich umorzyć je w przypadku niecelowości prowadzenia postępowania, ignorując potrzeby osoby pokrzywdzonej (Sitarz et al. 2012b: 135–137; Czarnecki 2017: 423–424; Klonowski 2017: 302–304; Stojer-Polańska 2017: 613–614).

Wskazuje to, że może problem z niską stosowalnością mediacji nie leży w niechęci organów do stosowania alternatywnych dróg wobec rozprawy sądowej. Możliwe, że problemem jest niewłaściwe rozumienie, czym jest mediacja. Wydaje się, że mediacja traktowana jest jako reakcja na drobniejsze czyny, a więc kolejna instytucja służąca „wyjęciu” sprawy z sądu i udroźnianiu systemu, która nie może wygrać z innymi instytucjami o tożsamym celu, które są szybsze i łatwiejsze w stosowaniu. Wpisanie zaś mediacji w sprawiedliwość naprawczą nie ma na celu jedynie konsensualnego „załatwienia” sprawy, a zaspokojenie potrzeb wszystkich stron, wzięcie przez sprawcę odpowiedzialności za swoje działanie i zrozumienie jego skutków. Jak starałem się wykazać, spotkania naprawcze mogą mieć silny zarówno negatywny, jak i pozytywny wpływ na strony, daleko wychodząc poza „załatwienie” sprawy. Pisząc o efektywności mediacji, powinno się znacznie mocniej podkreślać jej wpływ na sprawców i ofiary oraz to, w jaki sposób osiągać krótko- i długoterminowe cele stawiane sprawiedliwości naprawczej. Projektowanie spotkań naprawczych powinno być nastawione na wzmocnienie poczucia sprawiedliwości proceduralnej oraz uruchomienie reintegrującego zawstydzania. Gdyż to właśnie te czynniki będą miały pozytywny wpływ na wzrost zaufania do systemu wymiaru sprawiedliwości, wywiązanie się z umowy przez strony (szczególnie sprawcę) oraz późniejszy ewentualny powrót do przestępczości. Jednocześnie będą także pozytywnie wpływać na osobę pokrzywdzoną, mając zaspokajając jej wyartykułowane potrzeby.

Wcześniejszy kontakt mediatorów i mediatorów ze stronami nie może się ograniczać jedynie do jednorazowej rozmowy dotyczącej uzyskania zgód na uczestnictwo w mediacji. Konieczna jest wcześniejsza ocena predyspozycji stron, szczególnie potrzeb osoby pokrzywdzonej oraz możliwości naprawienia wyrządzanych krzywd przez sprawcę. Zapoznanie stron z podstawowymi założeniami sprawiedliwości naprawczej, tak aby wiedziały czego mogą oczekiwać oraz przychodziły na spotkania z nastawieniem naprawczym, a nie retrybucyjnym czy wyłącznie chęcią załatwienia sprawy. Przed właściwym spotkaniem mediatorzy, najlepiej wspólnie z szerszym gronem specjalistów z różnych dziedzin, powinni zdiagnozować potrzeby osób pokrzywdzonych oraz opracować możliwości ich zaspokojenia. Badania Eleonory Zielińskiej pokazały, że sądy nie prowadzą wstępnej oceny sytuacji i predyspozycji stron podczas kierowania do mediacji spraw kwalifikowanych z art. 207 kk. Analizy skłaniają także do poważnych wątpliwości, czy taką wstępną ocenę przeprowadzają mediatorzy (Zielińska 2017). Jak wskazywałem, umiejętność odpowiedniego radzenia sobie z emocjami przez strony (szczególnie sprawcę) może być kluczowa dla pozytywnych i negatywnych wyników mediacji.

Praktyki naprawcze nie mogą kończyć się z chwilą podpisania ugody. Konieczne jest prowadzenie następcej kontroli wywiązywania się z umowy, informowania osób pokrzywdzonych o sytuacji sprawcy oraz wspierania stron w dalszej reintegracji, a także rozwiązywania problemów. Zgodnie z rozporządzeniem Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 maja 2015 r. w sprawie postępowania mediacyjnego w sprawach karnych (Dz.U. z 2015 r. poz. 716) obowiązek takiej kontroli został nałożony na mediatorów. Natomiast z uwagi na brak wyposażenia mediatorów w dodatkowe uprawnienia umożliwiające przeprowadzanie takich kontroli oraz odpowiedniego zwiększenia uposażenia i tak bardzo słabo wynagradzanych mediatorów to rozwiązanie od dawna jest krytykowane, a sami mediatorzy takiej kontroli w większości nie prowadzą (Bek, Sitarz 2015: 169–170; 2016: 156). Jednocześnie umowy zawarte w sprawach 207 kk (najczęściej kierowanych do mediacji) są wręcz niemożliwe do kontrolowania, z uwagi na formę podjętych zobowiązań (Pawlak 2018).

Na koniec chciałbym zwrócić uwagę na kwestie nieporuszone w tym artykule. Oczywiście nie opisuję wszystkich mechanizmów mających wpływ na wynik spotkań naprawczych. Nie omawiam przebiegu samego spotkania, w szczególności wzajemnych interakcji uczestniczek i uczestników spotkania. Jedną z najpopularniejszych teorii dotyczących tych kwestii będzie teoria łańcuchów rytuałów interakcyjnych (Collins 2011), wprowadzona do debaty o sprawiedliwości naprawczej przez Meredith Rossner (Rossner 2011; 2013). Nie omawiam także kwestii samowybaczenia sprawcy (Suzuki, Jenkins 2022), zagadnień *memory reconsolidation* (Bolitho 2017) czy szkoleń i wymagań stawianych mediatorom i mediatorkom.

Oświadczenie w przedmiocie konfliktu interesów

Autor zgłaszanego artykułu oświadcza, że nie istnieje konflikt interesów. Tzn. autor (albo jego pracodawca lub sponsor) nie ma jakiegokolwiek bezpośredniego lub pośredniego finansowego, prawnego lub zawodowego interesu albo związku z innymi organizacjami lub instytucjami, które mogą mieć wpływ na omawiane w tekście badania.

Finansowanie

Autor nie otrzymał dofinansowania na tę publikację.

Bibliografia

- Ahmed E. (2001). 'Shame management: Regulating bullying'. W E. Ahmed, N. Harris, J. Braithwaite i V. Braithwaite (red.) *Shame Management Through Reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 211–314.
- Ahmed E., Harris N., Braithwaite J. i Braithwaite V. (2001). *Shame Management Through Reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Allpress J.A., Brown R., Giner-Sorolla R., Deonna J.A. i Teroni F. (2014). 'Two faces of group-based shame: Moral shame and image shame differentially predict positive and negative orientations to ingroup wrongdoing'. *Personality and Social Psychology Bulletin* 40(10), s. 1270–1284. <https://doi.org/10.1177/0146167214540724>
- Angel C.M., Sherman L.W., Strang H., Ariel B., Bennett S., Inkpen N., Keane A. i Richmond T.S. (2014). 'Short-term effects of restorative justice conferences on post-traumatic stress symptoms among robbery and burglary victims: A randomized controlled trial'. *Journal of Experimental Criminology* 10(3), s. 291–307. <https://doi.org/10.1007/s11292-014-9200-0>
- Barnes G.C., Hyatt J.M., Angel C.M., Strang H. i Sherman L.W. (2015). 'Are restorative justice conferences more fair than criminal courts? Comparing levels of observed procedural justice in the reintegrative shaming experiments (RISE)'. *Criminal Justice Policy Review* 26(2), s. 103–130. <https://doi.org/10.1177/0887403413512671>
- Bazemore G. i Green D.L. (2007). "Yardsticks" for victim sensitive process: Principle-based standards for gauging the integrity of restorative justice process'. *Victims & Offenders* 2(3), s. 289–301. <https://doi.org/10.1080/15564880701404031>
- Bek D. i Sitarz O. (2015). *Mediacja w sprawach karnych – krok po kroku* [Mediation in criminal cases – step by step]. W D. Bek i O. Sitarz (red.) *Metodyka pracy mediatora w sprawach karnych* [Methodology of the mediator's work in criminal cases]. Warszawa: Difin, s. 79–176.
- Bek D. i Sitarz O. (2016). 'Uwagi do rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 maja 2015 r. w sprawie postępowania mediacyjnego w sprawach karnych' [Comments on the Order of the Minister of Justice of May 7, 2015 on mediation proceedings in criminal cases]. *Prokuratura i Prawo* 2, s. 144–158.
- Banasiewicz-Ossowska E. (2022). 'Idea miast sprawiedliwości naprawczej na przykładzie Wrocławia' [The idea of restorative justice cities on the example of Wrocław]. *Edukacja Międzykulturowa* 2(17), s. 134–135. <https://doi.org/10.15804/em.2022.02.10>
- Biff E., Mulder E., Pemberton A., Santos M., Valério M., Vanfraechem I. i Vorm B. van der (2016). *IVOR Report: Implementing Victim-Oriented Reform of the Criminal Justice System in the European Union*. Lisbon: APAV.
- Blader S.L. i Tyler T.R. (2003). 'A four-component model of procedural justice: Defining the meaning of a "fair" Process'. *Personality and Social Psychology Bulletin* 29(6), s. 747–758. <https://doi.org/10.1177/0146167203029006007>
- Bolitho J. (2015). 'Putting justice needs first: A case study of best practice in restorative justice'. *Restorative Justice* 3(2), s. 256–281. <https://doi.org/10.1080/20504721.2015.1069531>

- Bolitho J. (2017). 'Inside the restorative justice black box: The role of memory reconsolidation in transforming the emotional impact of violent crime on victims'. *International Review of Victimology* 23(3), s. 233–255. <https://doi.org/10.1177/0269758017714549>
- Bottoms A. i Tankebe J. (2012). 'Beyond procedural justice: A dialogic approach to legitimacy in criminal justice'. *The Journal of Criminal Law and Criminology* 102(1), s. 119–170. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198701996.003.0001>
- Bottoms A. i Tankebe J. (2021). 'Procedural justice, legitimacy, and social contexts'. W D. Meyerson, C. Mackenzie i T. MacDermott (red.) *Procedural Justice and Relational Theory. Empirical, Philosophical, and Legal Perspectives*. London, New York Routledge, s. 85–110.
- Braithwaite J. (1989). *Crime, Shame, and Reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Braithwaite J. (1999). 'Restorative justice: Assessing optimistic and pessimistic accounts'. *Crime and Justice* 25, s. 1–127.
- Braithwaite J. (2014). 'Evidence for restorative justice'. *Vermont Bar Journal* 40, s. 18–27.
- Braithwaite J. i Mugford S. (1994). 'Conditions of successful reintegration ceremonies: Dealing with juvenile offenders'. *British Journal of Criminology* 34, s. 139–171. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.bjc.a048400>
- Braithwaite V. i Braithwaite J. (2001). 'Part IV conclusion'. W E. Ahmed, N. Harris, J. Braithwaite i V. Braithwaite (red.) *Shame Management Through Reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 315–330.
- Burdziej S. (2016). 'Legitymizacja władzy a sprawiedliwość proceduralna' [Legitimacy of authority and procedural justice]. *Studia Socjologiczne* 4, s. 167–199.
- Burdziej S. (2017). *Sprawiedliwość i prawomocność: o społecznej legitymizacji władzy sądowniczej* [Justice and legitimacy: On the social legitimacy of judicial authority]. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Collins R. (2011). *Łańcuchy rytuałów interakcyjnych* [Interaction ritual chains]. Kraków: Zakład Wydawniczy 'Nomos'.
- Czarnecka-Działuk B. (2013). 'O doskonaleniu przepisów dotyczących mediacji w sprawach karnych oraz nieletnich' [On amendments to the provision concerning mediation in criminal law nad in the juvenile law]. W J. Utrat-Milecki (red.) *Reformy prawa karnego* [Reforms of criminal law]. Warszawa: Oficyna Naukowa, s. 233–247.
- Czarnecka-Działuk B. (2022). 'Czy zmieni się przestrzeń dla mediacji w sprawach nieletnich?' [Will the space for juvenile mediation change?]. *Forum Polityki Kryminalnej* 2(4), s. 1–16. <https://doi.org/10.31261/FPK.2022.04.04>
- Czarnecka-Działuk B. i Wójcik D. (red.) (1999). *Mediacja. Nieletni przestępcy i ich ofiary* [Mediation. Juvenile offenders and their victims]. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Czarnecka-Działuk B. i Wójcik D. (2001). *Mediacja w sprawach nieletnich w świetle teorii i badań* [Mediation in juvenile justice in the light of theory and research]. Warszawa: Typografia.

- Czarnecki P. (2017). 'Mediacja w sprawach karnych w praktyce wymiaru sprawiedliwości' [Criminal mediation in the practice of criminal justice system]. W J. Czapska, M. Pękala, K. Pleszka i M. Araszkievicz (red.) *Mediacja. Teoria, normy, praktyka* [Mediation. Theory, norms, practice]. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 422–448.
- Derby J. (2021). *Restorative Justice. Principles and Practice*. Prison Fellowship International. <https://cdn.restorativejustice.org/wp-content/uploads/2022/06/17163033/RJE-Resource-HANDBOOK-on-Restorative-Justice-Principles-and-Practice.pdf> [06.05.2024].
- Düinkel F., Grzywa-Holten J. i Horsfield P. (red.) (2015). *Restorative Justice and Mediation in Penal Matters: A Stock-Taking of Legal Issues, Implementation Strategies and Outcomes in 36 European Countries*. Mönchengladbach: Forum Verlag Godesberg.
- Engel R.S. (2005). 'Citizens' perceptions of distributive and procedural injustice during traffic stops with police'. *Journal of Research in Crime and Delinquency* 42(4), s. 445–481. <https://doi.org/10.1177/0022427804272725>
- Forsyth M. i Braithwaite V. (2020). 'From reintegrative shaming to restorative institutional hybridity'. *The International Journal of Restorative Justice* 3(1), s. 10–22. <https://doi.org/10.5553/TIJRJ/258908912020003001002>
- Gumrzyńska E. i Morka R. (red.) (2009). *Mediacje. Teoria i praktyka* [Mediation. Theory and practice]. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Hafer C.L. i Bègue L. (2005). 'Experimental research on just-world theory: Problems, developments, and future challenges'. *Psychological Bulletin* 131(1), s. 128–157. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.131.1.128>
- Hagemann O. (2011). 'Restorative justice: Concept, ideas and impediments'. W R. Lummer, O. Hagemann i J. Tein (red.) *Restorative Justice – A European and Schleswig-Holsteinian Perspective*. Kiel: Schleswig-Holstein Association for Social Responsibility in Criminal Justice; Victim and Offender Treatment, s. 34–59.
- Hansen T. i Umbreit M. (2018). 'State of knowledge: Four decades of victim-offender mediation research and practice: the evidence'. *Conflict Resolution Quarterly* 36(2), s. 99–113. <https://doi.org/10.1002/crq.21234>
- Harris N. (2001). 'Shaming and shame: Regulating drink-driving'. W E. Ahmed, N. Harris, J. Braithwaite i V. Braithwaite (red.) *Shame Management Through Reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 73–210.
- Harris N. i Burton J.B. (1997). *The Reliability of Observed Reintegrative Shaming, Shame, Defiance and Other Key Concepts in Diversionary Conferences*. Australian National University.
- Harris N. i Burton J.B. (1998). 'Testing the reliability of observational measures of reintegrative shaming at community accountability conferences and at court'. *Australian and New Zealand Journal of Criminology* 31(3), s. 230–241. <https://doi.org/10.1177/000486589803100302>
- Harris N. i Maruna S. (2005). 'Shame, shaming and restorative justice'. W D. Sullivan i L. Tifft (red.) *Handbook of Restorative Justice a Global Perspective*. London-New York: Routledge, s. 452–462.

- Harris N. i Maruna S. (2008). 'Shame, shaming and restorative justice: A critical appraisal'. W D. Sullivan i L. Tifft (red.) *Handbook of Restorative Justice*. London-New York: Routledge, s. 425–462.
- Hinsch W. (2008). 'Legitimacy and justice'. W J. Kühnelt (red.) *Political Legitimization without Morality?*. Dordrecht-London: Springer, s. 39–52.
- Jonathan-Zamir T. i Weisburd D. (2013). 'The effects of security threats on antecedents of police legitimacy: Findings from a quasi-experiment in Israel'. *Journal of Research in Crime and Delinquency* 50(1), s. 3–32. <https://doi.org/10.1177/0022427811418002>
- Kim J.H. i Gerber J. (2010). 'Evaluating the process of a restorative justice conference: An examination of factors that lead to reintegrative shaming'. *Asia Pacific Journal of Police and Criminal Justice* 2, s. 1–19.
- Klonowski K. (2017). 'Alternatywne metody rozwiązywania sporów w postępowaniu administracyjnym i sądowoadministracyjnym' [Alternative methods of dispute resolution in administrative and administrative-court proceedings]. W J. Czapka, M. Pękała, K. Pleszka i M. Araszkiewicz (red.) *Mediacja. Teoria, normy, praktyka* [Mediation. Theory, norms, practice]. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 305–359.
- Koss M.P., Bachar K.J. i Hopkins C.Q. (2003). 'Restorative justice for sexual violence'. *Annals of the New York Academy of Sciences* 989(1), s. 384–396. <https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.2003.tb07320.x>
- Kury H. i Kuhlmann A. (2017). 'Mediation in Germany and other western countries'. *Kriminologijos Studijos* 4(4), s. 5–46. <https://doi.org/10.15388/CrimLithuan.2016.4.10726>
- Latimer J., Dowden C. i Muise D. (2005). 'The effectiveness of restorative justice practices: A meta-analysis'. *The Prison Journal* 85(2), s. 127–144. <https://doi.org/10.1177/0032885505276969>
- Leach C.W. i Cidam A. (2015). 'When is shame linked to constructive approach orientation? A meta-analysis'. *Journal of Personality and Social Psychology* 109(6), s. 983–1002. <https://doi.org/10.1037/pspa0000037>
- Lewicka-Zelent A. (red.) (2022). *Implementation of the Post-Conviction Mediation Model on the Example of the Pilot Programme Implementing the Concept of Restorative Justice in the Regional Inspectorate of Prison Service in Lublin*. Warszawa: Wydawnictwo Szkoła Wyższa Wymiaru Sprawiedliwości.
- Livingstone N., Macdonald G. i Carr N. (2013). 'Restorative justice conferencing for reducing recidivism in young offenders (aged 7 to 21)'. *The Cochrane Database of Systematic Reviews* 2. <https://doi.org/10.1002/14651858.CD008898.pub2>
- Losoncz I. i Tyson G. (2007). 'Parental shaming and adolescent delinquency: A partial test of reintegrative shaming theory'. *Australian and New Zealand Journal of Criminology* 40(2), s. 161–178. <https://doi.org/10.1375/acri.40.2.161>
- Matczak A. (2019). 'Is restorative justice possible through the eyes of lay people? A Polish evidence-based case study'. W T. Gavrielides (red.) *Routledge International Handbook of Restorative Justice*. London-New York: Routledge, s. 327–358.
- Matczak A. (2018). 'Victim-offender mediation in Poland – the lay perspective'. *Archiwum Kryminologii* 40, s. 495–522. <https://doi.org/10.7420/AK2018L>

- Matczak A. (2021). 'Czym jest miasto sprawiedliwości naprawczej?' [What is a restorative city?]. *Archiwum Kryminologii* 43(2), s. 399–427. <https://doi.org/10.7420/AK2021.19>
- Matczak A., Czarnecka-Działuk B., Czajkowska H. i Miśta G. (2022). 'Poszukiwanie przestrzeni dla sprawiedliwości naprawczej w Polsce' [Seeking space for restorative justice in Poland]. W M. Romanowski (red.) *Mediacja: od rozmowy do porozumienia* [Mediation: From discussion to resolution]. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, s. 13–28.
- Marshall T.F. (1999). *Restorative Justice: An Overview*. London: Home Office, Research Development and Statistics Directorate.
- Mikołajczuk E. i Waszkiewicz P. (2022). 'Mediacja w polskim postępowaniu sądowym' [Mediation in the Polish judicial proceedings]. W J. Włodarczyk-Madejska (red.) *Mediacja w postępowaniu sądowym. Wyniki badań aktowych i analiz statystycznych* [Mediation in court proceedings: Results of criminal case files research and statistical analysis]. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, s. 23–90.
- McCold P. (2000). 'Toward a holistic vision of restorative juvenile justice: A reply to the maximalist model'. *Contemporary Justice Review* 3(4), s. 357–414.
- McCold P. (1995). *Restorative Justice: The Role of the Community*. Boston: Academy of Criminal Justice Sciences Annual Conference.
- McCold P. i Wachtel P. (2003). *In Pursuit of Paradigm: A Theory of Restorative Justice*. XIII World Congress of Criminology, 10–15 August 2003.
- Miller S.L. i Hefner M.K. (2015). 'Procedural justice for victims and offenders? Exploring restorative justice processes in Australia and the US'. *Justice Quarterly* 32(1), s. 142–167. <https://doi.org/10.1080/07418825.2012.760643>
- Murphy K. i Cherney A. (2011). 'Fostering cooperation with the police: How do ethnic minorities in Australia respond to procedural justice-based policing?'. *Australian and New Zealand Journal of Criminology* 44(2), s. 235–257. <https://doi.org/10.1177/0004865811405260>
- Murphy K. i Cherney A. (2012). 'Understanding cooperation with police in a diverse society'. *British Journal of Criminology* 52(1), s. 181–201. <https://doi.org/10.1093/bjc/azr065>
- Murphy K. (2017). 'Procedural justice and its role in promoting voluntary compliance'. W P. Drahoš (red.) *Regulatory Theory: Foundations and Applications*. Australia: ANU Press, s. 43–58.
- Nascimento A.M., Andrade J. i De Castro Rodrigues A. (2023). 'The psychological impact of restorative justice practices on victims of crimes: A systematic review'. *Trauma, Violence, and Abuse* 24(3), s. 1929–1947. <https://doi.org/10.1177/15248380221082085>
- Pawlak B.J. (2018). 'The enforceability of the victim – offender mediation settlement in the context of the idea of restorative justice'. *Studia Iuridica Lublinensia* 27(3), s. 109–127. <https://doi.org/10.17951/sil.2018.27.3>
- Pemberton A., Aarten P.G.M. i Mulder E. (2017). 'Beyond retribution, restoration and procedural justice: The big two of communion and agency in victims'

- perspectives on justice'. *Psychology, Crime and Law* 23(7), s. 682–698. <https://doi.org/10.1080/1068316X.2017.1298760>
- Pemberton A., Aarten P. i Mulder E. (2019). 'Stories as property: Narrative ownership as key concept in victims's experiences with criminal justice'. *Criminology and Criminal Justice* 19(4), s. 404–420. <https://doi.org/10.1177/1748895818778320>
- Pemberton A., Winkel F.W. i Groenhuijsen M. (2008). 'Evaluating victims experiences in restorative justice'. *British Journal of Community Justice* 6(2), s. 98–119.
- Piggott E. i Wood W.R. (2018). 'Does restorative justice reduce recidivism? Assessing evidence and claims about restorative justice and reoffending'. W T. Gavrielides (red.) *Routledge International Handbook of Restorative Justice*. London-New York: Routledge, s. 359–376.
- Rossner M. (2011). 'Emotion and interaction: A micro analysis of restorative justice'. *The British Journal of Criminology* 51(1), s. 95–119.
- Rossner M. (2013). *Just Emotions: Rituals of Restorative Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Rudolf A., Cichowicz-Major M., Matysiak M., Pałka S., Pieniążek W. i Przybył C. (2017). *Diagnoza stanu stosowania mediacji oraz przyczyn zbyt niskiej w stosunku do oczekiwanej popularności mediacji. Raport końcowy* [Diagnosis of the state of the use of mediation and the reasons for the popularity of mediation, which is too low in relation to the expected popularity. Final report]. Warszawa: Ministerstwo Sprawiedliwości.
- Schaible L.M. i Hughes L.A. (2011). 'Crime, shame, reintegration, and cross-national homicide: A partial test of reintegrative shaming theory'. *The Sociological Quarterly* 52(1), s. 104–131. <https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.2010.01193.x>
- Scheuerman H.L., Gilbert T.N., Keith S. i Hegtvedt K.A. (2021). 'Discerning justice: clarifying the role of procedural and interactional justice in restorative conferencing'. *Contemporary Justice Review* 24(1), s. 4–23. <https://doi.org/10.1080/10282580.2020.1755843>
- Scheuerman H.L. i Keith S. (2015). 'Supporters and restorative justice: How does the intersection between offenders, victims and the community influence perceptions of procedural justice and shaming?'. *Restorative Justice* 3(1), s. 75–106. <https://doi.org/10.1080/20504721.2015.1049872>
- Scheuerman H.L. i Keith S. (2022). 'Experiencing shame: How does gender affect the interpersonal dynamics of restorative justice?'. *Feminist Criminology* 17(1), s. 116–138. <https://doi.org/10.1177/15570851211034556>
- Scheuerman H.L. i Matthews S.K. (2014). 'The importance of perceptions in restorative justice conferences: The influence of offender personality traits on procedural justice and shaming'. *Justice Quarterly* 31(5), s. 852–881. <https://doi.org/10.1080/07418825.2012.690442>
- Sherman L.W. i Strang H. (2007). *Restorative Justice: The Evidence*. London: Smith Institute.
- Sherman L.W., Strang H., Angel C., Woods D., Barnes G.C., Bennett S. i Inkpen N. (2005). 'Effects of face-to-face restorative justice on victims of crime in four ran-

- domized, controlled trials'. *Journal of Experimental Criminology* 1(3), s. 367–395. <https://doi.org/10.1007/s11292-005-8126-y>
- Sherman L.W., Strang H., Barnes G., Woods D., Bennett S., Inkpen N., Newbury-Birch D., Rossner M., Angel C., Mearns M. i Slothower M. (2015a). 'Twelve experiments in restorative justice: The Jerry Lee program of randomized trials of restorative justice conferences'. *Journal of Experimental Criminology* 11(4), s. 501–540. <https://doi.org/10.1007/s11292-015-9247-6>
- Sherman L.W., Strang H., Mayo-Wilson E., Woods D.J. i Ariel B. (2015b). 'Are restorative justice conferences effective in reducing repeat offending? Findings from a Campbell Systematic Review'. *Journal of Quantitative Criminology* 31(1), s. 1–24. <https://doi.org/10.1007/s10940-014-9222-9>
- Sitarz O., Jaworska-Wieloch A., Lorek D., Sołtysiak-Blachnik A. i Zawiejski P. (2012a). 'Mediacje karne w opiniach stron postępowania oraz sędziów i prokuratorów – wyniki badań ankietowych. Część I' [Criminal mediation in the opinions of litigants and judges and prosecutors – survey results. Part I]. *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych* 16(3), s. 133–152.
- Sitarz O., Jaworska-Wieloch A., Lorek D., Sołtysiak-Blachnik A. i Zawiejski P. (2012b). 'Mediacje karne w opiniach stron postępowania oraz sędziów i prokuratorów – wyniki badań ankietowych. Część II Opinie skazanych oraz sędziów i prokuratorów' [Criminal mediation in the opinions of litigants and judges and prosecutors – survey results. Part II Opinions of convicts, judges and prosecutors]. *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych* 16(4), s. 123–148.
- Smalcerz M. (2021). 'Projekt „Upowszechnienie alternatywnych metod rozwiązywania sporów poprzez podniesienie kompetencji mediatorów, utworzenie Krajowego Rejestru Mediatorów (KRM) oraz działania informacyjne” jako szansa na rozwój mediacji' [Project “Dissemination of alternative dispute resolution methods by increasing the competences of mediators, establishing the National Register of Mediators and Information Activities” as a Reason for Prosperity of Mediation in Republic of Poland]. W M. Romanowski (red.) *Mediacja: w kierunku ugody* [Mediation: Towards a settlement]. Warszawa: Wydawnictwo DiG, s. 23–32.
- Sorial S. (2021). 'Legal legitimacy and the relevance of participatory procedures'. W D. Meyerson, C. Mackenzie i T. MacDermott (red.) *Procedural Justice and Relation Theory. Empirical, Philosophical, and Legal Perspectives*. London-New York: Routledge, s. 141–156.
- Stojer-Polańska J. (2017). 'Opinie ekspertów na temat barier w rozwoju mediacji w Policji' [Experts' opinions on barriers to the development of mediation in the police]. W J. Czapska, M. Pękala, K. Pleszka, i M. Araszkiewicz (red.) *Mediacja. Teoria, normy, praktyka* [Mediation. Theory, norms, practice]. Wolters Kluwer, s. 606–622.
- Strang H., Sherman L.W., Mayo-Wilson E., Woods D. i Ariel B. (2013). 'Restorative Justice Conferencing (RJC) using face-to-face meetings of offenders and victims: Effects on offender recidivism and victim satisfaction. A systematic review'. *Campbell Systematic Reviews* 9(1), s. 1–59. <https://doi.org/10.4073/csr.2013.12>

- Sullivan D. i Tift L. (2008). 'Introduction: The healing dimension of restorative justice. A one-world body'. W D. Sullivan i L. Tift (red.) *Handbook of Restorative Justice A Global Perspective*. London-New York: Routledge, s. 1–16.
- Sunshine J. i Tyler T.R. (2003). 'The role of procedural justice and legitimacy in shaping public support for policing'. *Law and Society Review* 37(3), s. 513–548. <https://doi.org/10.1111/1540-5893.3703002>
- Suzuki M. (2020). 'From 'what works' to how it works' in research on restorative justice conferencing: the concept of readiness'. *The International Journal of Restorative Justice* 3(3), s. 356–373. <https://doi.org/10.5553/IJRJ.000049>
- Suzuki M. i Jenkins T. (2022). 'The role of (self-)forgiveness in restorative justice: Linking restorative justice to desistance'. *European Journal of Criminology* 19(2), s. 202–219. <https://doi.org/10.1177/1477370819895959>
- Suzuki M. i Wood W.R. (2017). 'Restorative Justice Conferencing as a 'holistic' process: convenor perspectives'. *Current Issues in Criminal Justice* 28(3), s. 277–292. <https://doi.org/10.1080/10345329.2017.12036075>
- Suzuki M. i Yuan X. (2021). 'How does restorative justice work? A qualitative metasynthesis'. *Criminal Justice and Behavior* 48(10), s. 1347–1365. <https://doi.org/10.1177/0093854821994622>
- Szczepaniak P. (2016). *Sprawiedliwość naprawcza w resocjalizacji więźniów* [Restorative justice in the rehabilitation of prisoners]. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Tamarit J. i Luque E. (2016). 'Can restorative justice satisfy victims' needs? Evaluation of the Catalan victim–offender mediation programme'. *Restorative Justice* 4(1), s. 68–85. <https://doi.org/10.1080/20504721.2015.1110887>
- Tangney J.P., Stuewig J. i Martinez A.G. (2014). 'Two faces of shame: Understanding shame and guilt in the prediction of jail inmates' recidivism'. *Psychological Science* 25(3), s. 799–805. <https://doi.org/10.1177/0956797613508790>
- Tangney J.P., Stuewig J., Mashek D. i Hastings M. (2011). 'Assessing jail inmates' proneness to shame and guilt: Feeling bad about the behavior or the self?'. *Criminal Justice and Behavior* 38(7), s. 710–734. <https://doi.org/10.1177/0093854811405762>
- Tankebe J. (2009a). 'Policing, procedural fairness and public behaviour: A review and critique'. *International Journal of Police Science and Management* 11(1), s. 8–19. <https://doi.org/10.1350/ijps.2009.11.1.105>
- Tankebe J. (2009b). 'Public cooperation with the Police in Ghana: Does procedural fairness matter?'. *Criminology* 47, s. 1265–1293. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.2009.00175.x>
- Tankebe J. (2013). 'Viewing things differently: The dimensions of public perceptions of police legitimacy'. *Criminology* 51(1), s. 103–135. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.2012.00291.x>
- Ttoli M.M. i Farrington D.P. (2008). 'Reintegrative shaming theory, moral emotions and bullying'. *Aggressive Behavior* 34(4), s. 352–368. <https://doi.org/10.1002/ab.20257>
- Tyler T.R. (2003). 'Procedural justice, legitimacy, and the effective rule of law'. *Crime and Justice* 30, s. 283–357. <https://doi.org/10.1086/652233>

- Tyler T.R. (2004). 'Enhancing police legitimacy'. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 593(1), s. 84–99. <https://doi.org/10.1177/0002716203262627>
- Tyler T.R. (2006). 'Psychological perspectives on legitimacy and legitimation'. *Annual Review of Psychology* 57, s. 375–400. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.57.102904.190038>
- Tyler T.R. i Lind E.A. (1992). 'A relational model of authority in groups'. *Advances in Experimental Social Psychology* 25, s. 115–191. [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60283-X](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60283-X)
- Tyler T.R., Sherman L., Strang H. i Barnes G.C. (2007). 'Reintegrative shaming, procedural justice, and recidivism: The engagement of offenders' psychological mechanisms in the Canberra RISE drinking-and-driving experiment'. *Law and Society Review* 41(3), s. 553–585. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5893.2007.00314.x>
- Umbreit M.S. (2000). *Family Group Conferencing: Implications for Crime Victims*. Minnesota: Center for Restorative Justice and Peacemaking.
- Umbreit M.S., Vos B. i Coates R.B. (2004). 'Victim-offender mediation: Three decades of practice and research'. *Conflict Resolution Quarterly* 22, s. 279–303. <https://doi.org/10.1002/crq.102>
- Vaandering D. (2013). 'A window on relationships: Reflecting critically on a current restorative justice theory'. *Restorative Justice* 1(3), s. 311–333. <https://doi.org/10.5235/20504721.1.3.31>
- Varfi T., Parmentier S. i Aertsen I. (red.) (2014). *Developing Judicial Training for Restorative Justice: Towards a European Approach. Final Research Report*. Luven: European Forum for Restorative Justice.
- Van Camp T. i Wemmers J.-A. (2013). 'Victim satisfaction with restorative justice: More than simply procedural justice'. *International Review of Victimology* 19(2), s. 117–143. <https://doi.org/10.1177/0269758012472764>
- Van Ness D.W. (2005). *An Overview of Restorative Justice Around the World. Eleventh United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice*. Bangkok: International Centre for Criminal Law Reform and Criminal Justice Policy.
- Van Ness D.W. i Strong K.H. (2015). *Restoring Justice: An Introduction to Restorative Justice*. Waltham: Anderson Publishing.
- Włodarczyk-Madejska J. (red.) (2022). *Mediacja w postępowaniu sądowym: wyniki badań aktowych i analiz statystycznych* [Mediation in court proceedings: Results of criminal case files research and statistical analysis]. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości.
- Wójcik D. (1999). 'Problematyka dyskusji' [Key subject areas of discussion]. W B. Czarnecka-Działuk i D. Wójcik (red.) *Mediacja. Nieletni przestępca i ich ofiary* [Juvenile offender-victim mediation]. Warszawa: Oficyna Naukowa, s. 148–155.
- Zalewski W. (2006). *Sprawiedliwość naprawcza początek ewolucji polskiego prawa karnego?* [Restorative justice the beginning of the evolution of Polish criminal law?]. Gdańsk: Arche.
- Zehr H. (1990). *Changing Lenses: A New Focus for Crime and Justice*. Scottsdale: Herald Press.

- Zielińska E. (2017). *Mediacja w sprawach karnych o przemoc w rodzinie – skala i efektywność w praktyce polskiego wymiaru sprawiedliwości* [Mediation in criminal cases of domestic violence – scale and effectiveness in the practice of the Polish justice system]. Warszawa: Instytut Wymiaru Sprawiedliwości.
- Zielińska E. i Klimczak J. (2020). *Zakres stosowania mediacji w sprawach karnych w praktyce wymiaru sprawiedliwości* [The extent of the use of mediation in criminal cases in the practice of justice]. Warszawa: Instytut Wymiaru Sprawiedliwości.
- Zinsstag E., Teunkens M. i Pali B. (2011). *Conferencing: A Way Forward for Restorative Justice in Europe (Final Report of JLS/2008/JPEN/043)*. Leuven: European Forum for Restorative Justice.

Źródła internetowe

- Ministerstwo Sprawiedliwości (b.d). *Informator Statystyczny Wymiaru Sprawiedliwości* [The statistical guide of the Ministry of Justice], Isws.ms.gov.pl. Dostęp online: <https://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczna/opracowania-wieloletnie/> [27.03.2024].

Akty prawne

- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE z dnia 25 października 2012 r. ustanawiająca normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw oraz zastępująca decyzję ramową Rady 2001/220/WSiSW. Dz. Urz. UE z 14.11.2012, L 315, s. 57–73 [Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of The Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. Official Journal of the European Union of 14.11.2012, L 315, pp. 57–73].
- Rekomendacja Nr CM/Rec(2018)8 Komitetu Ministrów [Rady Europy] dla państw członkowskich dotycząca sprawiedliwości naprawczej w sprawach karnych. Przyjęta przez Komitet Ministrów 3 października 2018 r. na 1326 posiedzeniu Przedstawicieli Ministrów [Recommendation CM/Rec(2018)8 of the Committee of Ministers to member States concerning restorative justice in criminal matters. Adopted by the Committee of Ministers on 3 October 2018 at the 1326th meeting of the Ministers' Deputies].
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 maja 2015 r. w sprawie postępowania mediacyjnego w sprawach karnych. Dz.U. z 2015 r., poz. 716 [Regulation of the Minister of Justice of May 7, 2015 on mediation proceedings in criminal cases. Journal of Laws of 2015, item 716].
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny. Dz.U. z 2016 r., poz. 1137 ze zm. [Act of June 6, 1997 – Penal Code. Journal of Laws of 2016, item 1137 as amended].

ARCHIWUM
KRYMINOLOGII

Archives of Criminology

PL ISSN 0066-6890

DOI 10.7420/AK2024.08

2024 • 46(2) • 155–180

*Przemysław Frąckowiak, Michał Nowak ■***Nadzieja na sukces jako predyktor efektywności procesu resocjalizacji wychowanków zakładów dla nieletnich*****Hope for success as a predictor of the effectiveness of the rehabilitation process of juveniles in correctional facilities**

Abstrakt: W artykule podjęte zostało zagadnienie uwarunkowań efektywności procesu resocjalizacji młodzieży przebywającej w polskich zakładach dla nieletnich. Za istotny predyktor tej efektywności uznano poziom nadziei na osiągnięcie sukcesów w życiu. Nadzieja rozumiana jest tutaj jako jedna z ważnych kompetencji społecznych. W związku z tym, opierając się na metodzie sondażu diagnostycznego, w okresie od października do listopada 2021 r., wykorzystując „Kwestionariusz Nadziei na Sukces” Charlesa Richarda Snydera w polskiej adaptacji Marioli Łaguny, Jerzego Trzebińskiego i Mariusza Zięby (2005), przeprowadzono badania mające na celu ustalenie poziomu nadziei charakteryzującego wspomnianą młodzież. Kwestionariusz został rozdysponowany pocztą do wszystkich zakładów dla nieletnich w Polsce. Spośród zwróconych kwestionariuszy 278 zostało zakwalifikowanych do dalszych analiz. Uzyskane wyniki badań wskazują na wysoki poziom optymizmu młodzieży w zakresie posiadanych przez nią kompetencji do radzenia sobie z trudnościami życiowymi, a co za tym idzie wysoki poziom nadziei na osiągnięcie sukcesu. Pozwoliły też na sformułowanie metodycznych rekomendacji.

Słowa kluczowe: nieletni, resocjalizacja, nadzieja, efektywność, kompetencje społeczne, niedostosowanie społeczne

* Pod pojęciem „zakład dla nieletnich” rozumiane są tutaj dwie kategorie instytucji: zakłady poprawcze i schroniska dla nieletnich (Frąckowiak 2006).

Dr hab. Przemysław Frąckowiak, prof. ANS, Akademia Nauk Stosowanych im. Stanisława Staszica w Pile, Polska, pfrackowiak@ans.pila.pl, ORCID: 0000-0002-9522-2030

Mgr Michał Nowak, Dyrektor Zakładu Poprawczego w Poznaniu, Polska, psycholog, psychoterapeuta, pedagog resocjalizacyjny, michalxnowak@gmail.com, ORCID: 0009-0003-2036-0716

Abstract: The article addresses the factors influencing the effectiveness of the rehabilitation process for youth in Polish juvenile detention centers. A significant predictor of this effectiveness is considered to be the level of hope for achieving success in life. Here, hope is understood as one of the important social competencies. Therefore, based on the diagnostic survey method, from October to November 2021, a study was conducted to determine the level of hope characterizing the mentioned youth, using the Hope for Success Questionnaire by Charles R. Snyder, adapted to Polish by Mariola Łaguna, Jerzy Trzebiński, and Mariusz Zięba. The questionnaire was distributed by mail to all juvenile detention centers in Poland. Out of the returned questionnaires, 278 were qualified for further analysis. The results indicate a high level of optimism among the youth regarding their competencies to cope with life's difficulties, and consequently, a high level of hope for achieving success. These results also form the basis for formulating methodological recommendations.

Keywords: juvenile, rehabilitation, hope, effectiveness, social skills, social maladjustment

Wprowadzenie

Nadzieja (hope) jest szczególnym przeświadczeniem jednostki o dwóch właściwościach świata „że jest on uporządkowany i sensowny, oraz z zasady przychylny ludziom” (Trzebiński, Zięba 2003: 6). Zgodnie z koncepcją Erika Eriksona, przekonania człowieka składające się na jego podstawową nadzieję dotyczą miejsca, gdzie dzieją się zdarzenia, których on doświadcza, lub o których dowiaduje się od innych (Erikson 1968). Nieco inaczej nadzieję definiował Charles Richard Snyder, wiążąc ją z pojęciem sukcesu (Snyder 1994: 24, 104). W jego ujęciu nadzieja nabiera szczególnego znaczenia w sytuacji zmęczenia ciągłym mierzeniem się z nieprzychylnością otoczenia, pokonywania rozmaitych przeszkód i zwątpienia. Nadzieja znajduje bowiem swój wyraz w silnym przekonaniu o możliwości zrealizowania powziętego planu oraz w przeświadczeniu o zdolności do zainicjowania dążenia i wytrwania w nim mimo napotkanych przeszkód. Warunkuje też umiejętność znajdowania rozwiązań, która łączy się z postrzeganiem siebie jako kogoś zaradnego, będącego w stanie znaleźć jeden lub kilka sposobów rozwiązania określonego problemu. Ponadto w koncepcji Charlesa R. Snydera nadzieja w istotnym stopniu stymuluje zdolności człowieka do oderwania się od negatywnej przeszłości (Snyder 1994; Kwiatek 2012: 158). Daje to podstawy do postrzegania jej w kategoriach tytułowego predyktora efektywności procesu resocjalizacji wychowanków zakładów dla nieletnich. Jednocześnie ujęcie takie pozwala rozumieć efektywność procesu resocjalizacji jako stopień przygotowania wychowanków tych zakładów do samodzielnego, zgodnego z normami społecznymi funkcjonowania w środowisku otwartym. Tym samym założono, że im wyższy współczynnik nadziei, tym większa sansa wychowanków na pozytywny przebieg procesu readaptacji społecznej, a co za tym idzie większa efektywność procesu resocjalizacji. Warto przy tym zaznaczyć, że uwarunkowania efektywności oddziaływań resocjalizacyjnych zaliczane są przez badaczy tej problematyki do kategorii zagadnień centralnych (Abrams 2006; Włodarczyk-Madejska 2020).

Biorąc to wszystko pod uwagę, można przyjąć, że nadzieja wiąże się z zagadnieniem szeroko rozumianych kompetencji społecznych. Są to „złożone umiejętności warunkujące efektywność radzenia sobie w określonego typu sytuacjach społecznych, nabywane przez jednostkę w toku treningu społecznego” (Matczak 2007: 7). W przypadku objętej badaniami kategorii młodzieży wyrazem tego jest stopień jej przekonania o posiadaniu zasobów pozwalających realizować ważne życiowe przedsięwzięcia, a tym samym gotowość do planowania i skutecznego podejmowania istotnych życiowo zadań. Warto zaznaczyć, że w literaturze przedmiotu niezbyt często prezentowane są analizy dotyczące orientacji wartościujących sukces, które są specyficzne dla niedostosowanej społecznie młodzieży (Bielicki 1995). Kryteria takie definiowane są zwykle przez instytucje kontroli i nadzoru, jak np. Ministerstwo Sprawiedliwości czy Najwyższa Izba Kontroli (Włodarczyk-Madejska 2020), bądź też kadrę resocjalizacyjną i ekspertów zewnętrznych wobec instytucji resocjalizacyjnych (Bartkiewicz 2013; Frąckowiak, Dec 2013; Wolny, Kładoczny 2019). Zalicza się do tych kryteriów m.in. kontynuację nauki, podjęcie pracy, założenie rodziny, brak powrotności do przestępstwa, powstrzymanie się od nadużywania środków psychoaktywnych. Dlatego przyjęto, że istotną zmienną niezależną jest pobyt w zakładzie poprawczym (dalej: ZP) bądź schronisku dla nieletnich (dalej: SdN). Z uwagi na swój resocjalizacyjny charakter, ukierunkowanie na nieletnich oraz podobne osadzenie systemowe i formalno-organizacyjne, placówki te określane są często łącznie mianem zakładów dla nieletnich (Frąckowiak 2006; 2024: 658). Natomiast zmienną zależną jest aktywne uczestnictwo w procesie resocjalizacji. Jest ono warunkowane, m.in. przekonaniem badanej młodzieży o posiadanych kompetencjach społecznych oraz zgodności życiowych celów tej młodzieży z ofertą resocjalizacyjną placówki. Uwiarygadnia to wspomnianą ofertę i pozwala postrzegać ją jako konstruktywną. To znacząco zwiększającą szanse badanej młodzieży na udaną readaptację społeczną, co stanowi jeden z najważniejszych mierników efektywności procesu resocjalizacji.

Nadzieja generalnie jest postrzegana jako czynnik, który w poważnym stopniu warunkuje psychospołeczne funkcjonowanie człowieka. Znajduje swoje przełożenie w szczególności na kreatywność, zdolność do rozwiązywania napotykaných trudności i życiowych problemów czy też nawiązywanie konstruktywnych relacji społecznych. Za Snyderem przyjmuje się, że

jest ona pozytywnym stanem motywacyjnym, bazującym na interaktywnym działaniu ukierunkowanym na cele oraz strategiach prowadzących do tych celów. W tym ujęciu obecne są dwa wymiary nadziei: (1) przekonanie o tym, że odniesie się sukces oraz (2) przekonanie, że sukces ten zależy od własnych kompetencji (Krok 2013: 157).

Ujęcie Charlesa R. Snydera wydaje się szczególnie użyteczne na potrzeby praktyki resocjalizacyjnej ze względu na wyróżniane przez niego trzy bazowe komponenty konstytuujące nadzieję. Są nimi: cele, strategie oraz motywacja do działania (Krok 2013: 157). Koresponduje to bezpośrednio z rozwiązaniami, które dotyczą np. opracowywania indywidualnych planów resocjalizacji (IPR),

konstruowania kontraktów wychowawczych z nieletnimi czy też formułowania założeń i treści programów resocjalizacyjnych.

1. Inspiracje teoretyczne i praktyczne projektu badawczego

Liczne aspekty akcentowane w koncepcji Charlesa R. Snydera obecne były już w tradycyjnych propozycjach formułowanych w ramach pedagogiki resocjalizacyjnej. Ich autorzy podkreślali m.in. istotne znaczenie aktywizujących form pracy z młodzieżą niedostosowaną społecznie, w czym upatrywali istotnego warunku efektywności tej pracy. Szczególną rolę przypisywali kreatywności wychowawców (antropotechnika), atrakcyjności form strukturalizacji czasu (kulturotechnika) oraz organizacji środowiska społecznego (socjotechnika)¹ (Czapów, Jedlewski 1971; Pytka 2000; Frąckowiak 2024: 662–663). Mimo upływu całych dekad to założenie nie straciło nic ze swojej aktualności. Współcześnie promowane koncepcje resocjalizacyjne są wprawdzie znacznie bardziej zaawansowane teoretycznie, jednak w gruncie rzeczy odwołują się do tych samych bądź bardzo podobnych założeń. Bez trudu znaleźć je można w bardzo popularnej koncepcji twórczej resocjalizacji (Konopczyński 2006), rozwiązaniach opartych na koncepcji kognitywno-behawioralnej (Opora 2010), zależnościach opisywanych w ramach koncepcji Risk-Need-Responsivity (Bonta, Andrews 2007) czy też tezach koncepcji Good Lives Model (Barczykowska 2018; Van Damme et al. 2021). Także resocjalizacyjna praktyka potwierdza zasadność tez wskazujących na konieczność wywołania u podopiecznych postawy aktywnego uczestnictwa w procesie resocjalizacji. Spostrzeżenie to nie budzi szczególnych kontrowersji i nie wymaga skomplikowanych procedur empirycznych celem uzasadnienia jego trafności. Znacznie większych trudności przysparzają próby aplikacji wynikających z niego zaleceń do resocjalizacyjnej rzeczywistości. Ciągłe bowiem brak jednoznacznych wskazań dotyczących sposobu, w jaki wspomnianą postawę aktywnego uczestnictwa można wywołać, a tym samym pozytywnie wpłynąć na efektywność procesu resocjalizacji.

Problem głównie sprowadza się do tego, że o ile dysponujemy bardzo zaawansowaną wiedzą o czynnikach ryzyka, prowadzących ku ścieżce przestępczej (Corrado, Freedman 2011; Stojkovska Stefanovska 2020; Chomczyński, Guy 2021), o tyle wiedza o czynnikach determinujących odstąpienie od tej ścieżki jest raczej uboga (Opora 2010;

¹ 1) Metody antropotechniczne oparte są w głównej mierze na kompetencjach indywidualnych resocjalizatora, który niejako sam staje się w tym przypadku narzędziem wpływu resocjalizacyjnego. Zalicza się do nich m. in. terapia, rozmowa, przykład własny, sugestia; 2) Metody socjotechniczne, polegają na specjalnym kształtowaniu i organizacji otoczenia społecznego w celu wytworzenia układów i sytuacji społecznych wywierających konstruktywny wpływ na osoby/osobę resocjalizowaną, np. wpływ grupy wychowawczej, zespołu sportowego, grupy rówieśniczej; 3) Metody kulturotechniczne zorientowane są na wykorzystywanie w procesie resocjalizacji szeroko rozumianych dóbr kultury, takich jak np. sport, muzyka, taniec, turystyka, w szczególności w celu rozwijania aprobowanych społecznie zainteresowań osób resocjalizowanych, a co za tym idzie poszerzania kompetencji w zakresie organizacji czasu wolnego.

Muskała 2016). Ten kontrast akcentowany jest w literaturze przedmiotu szczególnie mocno od lat siedemdziesiątych, kiedy martinsonowska teza „nothing works” skonfrontowana została z pytaniem „What works?” (Martinson 1974; Gendreau, Ross 1979). Dyskusja toczy się zarówno wokół kwestii miar tej efektywności, jak też warunków które sprzyjają, bądź też nie, jej osiągnięciu. Najbardziej powszechnym miernikiem jest ten, który opiera się o formułę katamnesticzną i przede wszystkim odwołuje do wskaźnika powrotności do przestępstwa (Woźniakowska-Fajst 2011; Drapała, Kulma 2014: 204). Rzadziej zwraca się w tym kontekście uwagę na aspekt kompetencji społecznych, edukacyjnych czy też efekty oddziaływań terapeutycznych (Gaś 2008; Paczyńska-Jędrycka, Frąckowiak, Łubkowska 2014). Generalnie można jednak przyjąć, że w przypadku miar efektywności oddziaływań resocjalizacyjnych można doszukać się wspólnego mianownika. Jest nim pozytywna zmiana w zakresie motywów postępowania, postaw i zachowań podmiotu. Znacznie trudniej o to przy określaniu warunków determinujących, czy chociażby sprzyjających osiągnięciu tej zmiany. Generalnie zarówno większość badaczy problematyki resocjalizacji nieletnich (Bartkiewicz 2013; Konopczyński 2013; Chomczyński 2014; Opora 2015; Biel, Sztuka 2016), jak przedstawiciele środowiska praktyki (Szecówka 1988; Frąckowiak 2018) podzielają pogląd, że tradycyjne metody oddziaływania resocjalizacyjnego wobec tej młodzieży nie przynoszą zadowalających efektów. Przyczyniają się do tego zarówno uwarunkowania znajdujące się po stronie samej młodzieży, a wynikające ze specyficznych zasobów i ograniczeń osobistych, jak też kwestii organizacyjnych, prawnych, czy leżącej na styku obu wymienionych kategorii atmosfery wychowawczej instytucji resocjalizacyjnych (Frąckowiak 2007; Nowak 2017). Stąd nieustające poszukiwania w tym zakresie, w które wpisują się badania prezentowane w niniejszym artykule. Przy czym proponowane tu założenie o istotnym związku pomiędzy nadzieją nieletnich na odniesienie życiowego sukcesu a efektywnością oddziaływań resocjalizacyjnych nie było dotąd szczególnie silnie akcentowane w literaturze przedmiotu. Należy jednak wspomnieć, że takie wątki pojawiają się w założeniach wspomnianej wcześniej koncepcji GLM (Barczykowska 2018; Van Damme et al. 2021), pedagogiki nadziei (Frąckowiak 2007) czy też psychologii pozytywnej (Czapiński 2012; Ozturk et al. 2022). Istotną dla wspomnianego założenia okolicznością są warunki, jakie towarzyszą jego weryfikacji. W tym przypadku jest to środowisko nacechowane piętnem izolacji społecznej (Goffman 2007; Chomczyński 2014).

Wieloletnie obserwacje gromadzone w trakcie pracy z nieletnimi w warunkach zakładu poprawczego o charakterze półotwartym² wskazują na to, że wywołanie wspomnianej wcześniej postawy ich aktywnego uczestnictwa w procesie resocjalizacji wymaga spełnienia szeregu warunków, do których w szczególności można zaliczyć takie, jak:

- a) zróżnicowanie charakteru, formy i tematyki zajęć adresowanych do nieletnich;
- b) dostosowanie zajęć do zindywidualizowanych oczekiwań nieletnich;
- c) wykorzystywanie w ramach zajęć zasobów środowiska lokalnego;

² Autorzy są pracownikami pedagogicznymi Zakładu Poprawczego w Poznaniu, legitymują się wieloletnim doświadczeniem w pracy z młodzieżą niedostosowaną społecznie.

- d) zaangażowanie zewnętrznych autorytetów, osób znaczących i ekspertów w realizację zajęć;
- e) uwzględnienie zasady podmiotowości zarówno w planowaniu poszczególnych jednostek zajęć, jak i ich większych modułów;
- f) możliwie wysoka jakość sprzętu/wyposażenia wykorzystywanego w ramach zajęć;
- g) gratyfikowanie aktywności nieletnich w zajęciach;
- h) respektowanie zasady fakultatywności uczestniczenia nieletnich w zajęciach.

Wykorzystanie nakreślonych powyżej założeń w praktyce resocjalizacyjnej wymaga skoordynowania z obowiązującymi regulacjami prawnymi. W poruszanym tu kontekście szczególne znaczenie ma realizowany w danej placówce system wychowawczy. Najbardziej rozpowszechnionym w placówkach objętych badaniami jest obecnie system resocjalizacyjny. Determinuje on konieczność uwzględniania w pracy z nieletnimi takich elementów, jak:

- a) badania pedagogiczne i psychologiczne umożliwiające zdiagnozowanie nieletniego;
- b) prognoza wskazująca najskuteczniejsze metody oddziaływania w stosunku do nieletniego;
- c) zasada indywidualizacji;
- d) określenie kryteriów oceny postępów nieletniego w procesie resocjalizacji;
- e) oferta resocjalizacyjna w zakresie opieki, wychowania, nauczania, rozwoju zainteresowań i uzdolnień oraz oddziaływań terapeutycznych;
- f) ocena skuteczności realizowanych działań;
- g) proces usamodzielniania (Dz.U. z 2022 r., poz. 1897: § 25 ust. 1).

Wymienione tu wymogi prawne dobrze korespondują z tezami wielu współczesnych koncepcji resocjalizacyjnych. Podkreśla się w nich między innymi potrzeby:

- a) rozwijania potencjałów i kreatywności nieletnich;
- b) kształtowania kompetencji umożliwiających osiągnięcie ważnych życiowych celów;
- c) wzbudzania u nieletnich motywacji do konstruktywnej zmiany;
- d) rozwijania umiejętności strukturalizacji czasu wolnego;
- e) panowania nad emocjami i umiejętności ich konstruktywnego rozładowania (Konopczyński 2006; Bonta, Andrews 2007; Kowalczyk 2020; Van Damme et al. 2021).

W przywoływanych koncepcjach wspierania rozwoju psychospołecznego nieletnich akcentuje się potrzebę dążenia do przyjęcia zasady dobrowolności uczestnictwa nieletnich w ofercie resocjalizacyjnej. Trzeba zaznaczyć, że wdrażanie tej zasady jest niezwykle trudne do realizacji szczególnie w warunkach instytucji izolacyjnych. Wartość akcentowanej w ten sposób zasady podmiotowości trudno jednak przecenić (Węgliński 1990; Kuształ 2018). Ułatwia ona, a często nawet wprost umożliwia nieletnim „dostrzeżenie związków pomiędzy ich własnymi oczekiwaniami, a celami procesu resocjalizacji, co w konsekwencji przyczyni się

do wzrostu ich motywacji do aktywnego uczestniczenia w tym procesie” (Serie et al. 2023: 12). Trzeba jednak przyjąć zastrzeżenie, że ze względu na charakter samego procesu, jakim jest resocjalizacja, a także w wielu przypadkach specyfikę warunków, w jakich proces ten przebiega, wprowadzanie tej zasady natrafia na niedające się pominąć, a czasami usunąć przeszkody. Do przykładowych zaliczyć można takie, jak: 1) sytuacja prawna nieletniego; 2) pozycja stratyfikacyjna nieletniego w społeczności zakładowej; 3) relacje interpersonalne w placówce; 4) ocena zachowania nieletniego dokonywana w oparciu o założenia mikrosystemu resocjalizacyjnego.

Dobrowolność uczestnictwa okazuje się w tej sytuacji tylko jednym z możliwych do zastosowania rozwiązań. Nieco paradoksalnie zatem sama fakultatywność staje się fakultatywna. Ogranicza się zwykle do uczestnictwa w prowadzonych w placówce kołach zainteresowań bądź programach realizowanych we współpracy z podmiotami zewnętrznymi (Bernasiewicz, Noszczyk-Bernasiewicz 2018). Ilustracją tej sytuacji jest konieczność spełnienia przez nieletniego kryteriów określonych regulacjami wewnętrznymi zakładu i przepisami wyższego rzędu. Jest to ważne między innymi ze względu na potencjalny charakter zajęć, w których chce on partycypować. Mogą być bowiem częściowo realizowane poza terenem zakładu, w warunkach ograniczonego nadzoru nad uczestnikami.

2. Metodologia badania

Opisywany projekt badawczy powstał z inicjatywy autorów, a jego inspiracją były wieloletnie obserwacje i analizy przebiegu procesu resocjalizacji młodzieży prowadzone na terenie zakładów dla nieletnich. Został zrealizowany z zamiarem doskonalenia stosowanych w tych placówkach rozwiązań resocjalizacyjnych. Dlatego przyjęto założenie o jego maksymalnie pragmatycznym charakterze. Celem badania było po pierwsze poznanie wspomnianego wcześniej zakresu kompetencji społecznych nieletnich. Te kompetencje postrzegane są przez pryzmat poczucia nadziei w rozumieniu koncepcji autorstwa Charlesa Richarda Snydera (1994) oraz Erika Eriksona (1968). Po drugie stosownie do pozyskanej wiedzy sformułowanie metodycznych rekomendacji do pracy resocjalizacyjnej z młodzieżą przebywającą w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich. Przyjęto założenie, że powiązanie nadziei nieletnich na sukces (cel subiektywny – endogenny) z celami resocjalizacyjnymi formułowanymi w ramach instytucji (cel obiektywny – egzogeny) pozytywnie wpływa na stopień zaangażowania nieletnich w proces resocjalizacji. W założeniu rekomendacje te mają przyjąć uogólniony, uniwersalny charakter. Dlatego badanie zostało przeprowadzone w zanonimizowany sposób. Syntetyczna, zoperacjonalizowana forma tych rekomendacji zamieszczona została w formie tabelarycznej w końcowej części opracowania.

Wspomniane pragmatyczne podejście rzutowało w znacznym stopniu na treść i konstrukcję prezentowanego materiału. Ograniczono tu do niezbędnego minimum teoretyczne analizy podejmowanego zagadnienia, eksponując przede wszystkim treści, które zdaniem autorów bezpośrednio odnoszą się do praktyki resocjalizacyjnej. Na podstawie tych założeń, a także biorąc pod uwagę nakreślony wyżej przedmiot badania i cele badawcze, sformułowano dwa pytania badawcze:

- a) Jak młodzież przebywająca w zakładach dla nieletnich ocenia swoje kompetencje związane z radzeniem sobie z napotykanymi zadaniami i trudnościami życiowymi?
- b) Jakie działania należy podejmować celem zwiększenia zaangażowania nieletnich w przebieg procesu resocjalizacji rozumianego jako działania ukierunkowane na kształtowanie u nieletnich kompetencji do konstruktywnego radzenia sobie z zadaniami życiowymi?

W badaniach posłużono się metodą sondażu diagnostycznego. Wykorzystano technikę ankiety, a za narzędzie posłużył „Kwestionariusz Nadziei na Sukces” Charlesa R. Snydera w polskiej adaptacji Marioli Łaguny, Jerzego Trzebińskiego i Mariusza Zięby (2005). Na przeprowadzenie badań uzyskano zgodę Pani Sędzi Beaty Turek, Dyrektorki Departamentu Spraw Rodzinnych i Nieletnich Ministerstwa Sprawiedliwości (dalej: DSRiN MS)³. Na tej podstawie, kwestionariusz został w październiku 2021 r. przesłany pocztą do wszystkich zakładów dla nieletnich z prośbą o zwrot wypełnionych wersji do 22 listopada 2021 r. Aprobata Dyrektorki DSRiN MS odegrała w przeprowadzonych badaniach bardzo istotną rolę. Po pierwsze, z uwagi na to, że MS jest organem prowadzącym zakłady dla nieletnich, stanowiła podstawę formalną do wyrażenia zgody przez dyrektorów poszczególnych placówek na zebranie interesujących autorów danych. Po drugie MS jest organem, który sprawuje nadzór pedagogiczny nad placówkami, w których prowadzone były badania, stąd też przyjęto, że wspomniana aprobata stanowi gwarancję dochowania standardów etycznych badań. Po trzecie wreszcie pozytywnie wpłynęła na odsetek odpowiedzi (response rate). Na ten wskaźnik wpłynął z pewnością także bezpośredni kontakt autorów z każdym z dyrektorów zakładów dla nieletnich. W ramach tego kontaktu przedstawiane były założenia badawcze i kierowano prośbę o wsparcie w dystrybucji kwestionariuszy. Skutkiem tego do badania zakwalifikowano łącznie 278 kwestionariuszy. Użytkane odpowiedzi zostały w przypadku każdego pytania zliczone, a uzyskane wielkości poddano uśrednieniu. Biorąc pod uwagę łączną liczbę nieletnich, którzy przebywali w tym czasie w zakładach dla nieletnich, odsetek odpowiedzi był bardzo wysoki. Sprawozdania MS z wykorzystania miejsc w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich na terenie całej Polski wskazują, że np. 1) na dzień 21 października 2021 r. w zakładach poprawczych przebywało łącznie 270 nieletnich, natomiast w schroniskach dla nieletnich – 77 nieletnich; 2) na dzień 18 listopada 2021 r. w zakładach poprawczych przebywało łącznie – 276 nieletnich,

³ Zgoda została wyrażona w piśmie o numerze DSRiN-III.7050.51.2021.

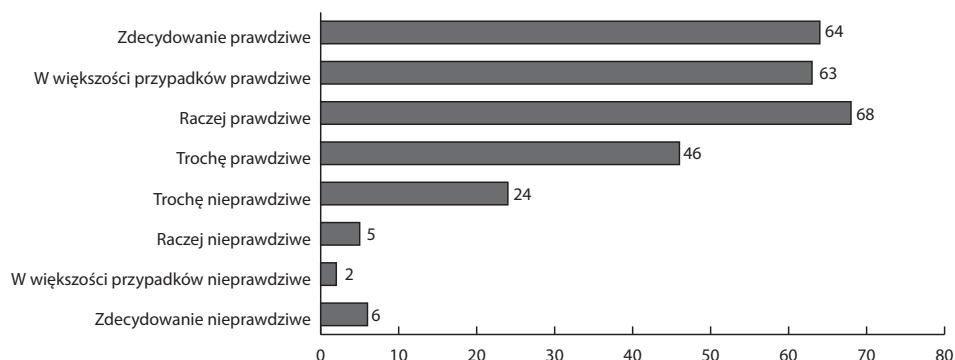
natomiast w schroniskach dla nieletnich – 73 nieletnich; 3) na dzień 23 grudnia 2021 r. w zakładach poprawczych przebywało łącznie – 284 nieletnich, natomiast w schroniskach dla nieletnich – 75 nieletnich.

3. Wybrane wyniki badania kwestionariuszem KNS przeprowadzonego wśród wychowanek i wychowanków zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich

3.1. Opinie nieletnich dotyczące umiejętności rozważenia zróżnicowanych sposobów wyjścia z kłopotów

Badana młodzież wyraża zdecydowane przekonanie o posiadaniu wysokiego zasobu kompetencji, które pozwalają na wychodzenie z trudnych życiowych sytuacji. Założyć można, że jest to w znacznym stopniu wynikiem dotychczasowych doświadczeń życiowych. Kojarzyć je należy z czynnikami ryzyka grupowanymi w kilka podstawowych kategorii: czynniki indywidualne, czynniki rodzinne, związki rówieśnicze, środowisko szkolne, otoczenie społeczne (Tarolla i in. 2002: 125–126). Bazą dla tego założenia są liczne wyniki badań (Konopczyński 2006; Chomczyński 2014; Opora 2015; Szczepanik, Jaros 2016), a także spostrzeżenia oparte na wieloletnich doświadczeniach zawodowych autorów, których wykładnią jest m.in. prowadzona na bieżąco analiza dokumentacji formalnej i osobopoznawczej nieletnich.

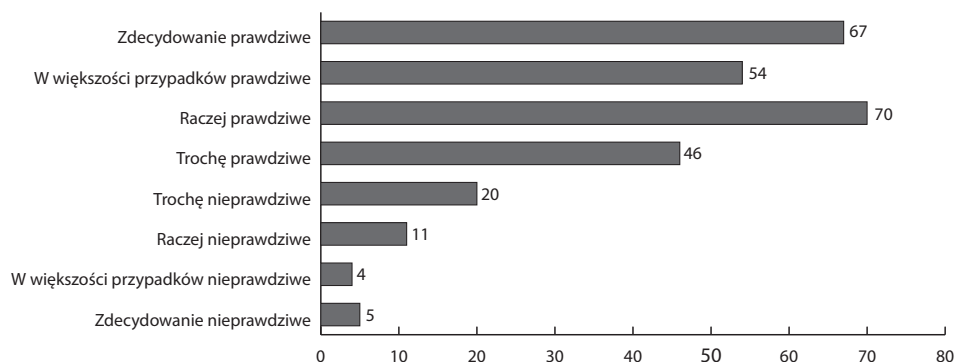
Młodzież wskazywała na doświadczanie sukcesów w radzeniu sobie z życiowymi trudnościami. Można stąd wnosić, że większość badanych deklaruje wysoki stopień kreatywności w poszukiwaniu sposobów rozwiązywania trudnych życiowych sytuacji. Stąd też oddziaływania resocjalizacyjne powinny być nakierowane w szczególności na neutralizację czynników ryzyka, poprzez właściwe kanalizowanie już posiadanych zasobów kompetencyjnych nieletnich (Siemaszko 1993; Bonta, Andrews 2007; Pospiszyl 2015). Istotną rolę w tym zakresie należy przypisać intensyfikacji zajęć o charakterze kulturotechnicznym i psychoterapeutycznym. Bowiem w zdecydowanej większości przypadków zmienne składające się na wymienione wcześniej kategorie czynników ryzyka pozostają poza sferą intencjonalnego wpływu pracowników zakładów dla nieletnich.

Wykres 1. Potrafię rozważać wiele sposobów wyjścia z kłopotu (N=278)

Źródło: Opracowanie własne.

3.2. Nastawienie na realizację zamierzeń

Sformułowana wyżej teza wskazuje na potrzebę przyjęcia skutecznej strategii neutralizacji czynników ryzyka. Rozwiązaniem może być zmiana preferencji badanej młodzieży w zakresie wykorzystywania posiadanego zasobu kompetencji społecznych. Znajduje to swoje uzasadnienie w kolejnym z wyników badania. W zdecydowanej większości respondentów charakteryzuje skłonność do pełnego energii angażowania się w podejmowane zamierzenia. Prowadzi to do wniosku o konieczności konstruowania rozwiązań ukierunkowanych na upodmiotowienie motywacji nieletnich do uczestnictwa w procesie resocjalizacji. Spowoduje to maksymalizację stopnia identyfikacji nieletnich z działaniami, w które są angażowani, a tym samym ich aktywnego uczestnictwa w ofercie resocjalizacyjnej zakładu. Uwzględnić w tym oczywiście należy uwarunkowania formalno-prawne i organizacyjne. Dotyczy to w szczególności rodzaju zakładu i stopnia jego izolacyjności. Te warunki determinują w znacznym stopniu zakres proponowanych oddziaływań i zakres korzystania przy ich realizacji z zasobów środowiska lokalnego. Dla przykładu w znacznie większej mierze będzie to możliwe w przypadku zakładu poprawczego typu półotwartego, niż schroniska dla nieletnich czy też zakładu poprawczego o wzmożonym nadzorze wychowawczym (Frąckowiak 2024: 256). Tym niemniej można wskazać na szerokie spektrum praktycznych przykładów, które dowodzą trafności sformułowanego wyżej zalecenia (np. zajęcia z zakresu hippiki i hipoterapii, aktywność wolontarystyczna, sportowa, artystyczna) (Szecówka 2007; Frąckowiak, Dec 2013).

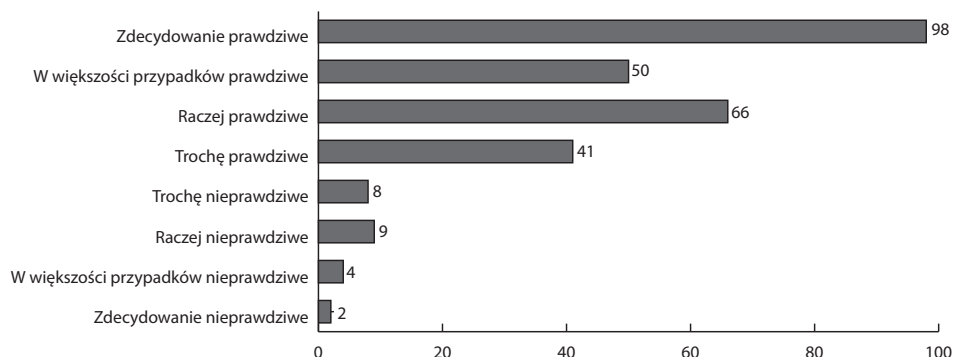
Wykres 2. Energicznie realizuję moje zamierzenia (N=277)⁴

Źródło: Opracowanie własne.

3.3. Nastawienie nieletnich na rozwiązywanie pojawiających się problemów

Opinie nieletnich na temat sposobów rozwiązywania napotykaných problemów są zbieżne z tymi, które dotyczą umiejętności poszukiwania rozmaitych sposobów wychodzenia z kłopotów, czy trudnych sytuacji. Zarówno w jednym, jak i drugim przypadku badana młodzież wyraża przekonanie o tym, że zwykle dostępnych jest wiele rozwiązań, a na dodatek, że potrafi tych rozwiązań poszukiwać. Interpretując te wypowiedzi w aspekcie przywoływanej na wstępie teorii kompetencji społecznych można postawić tezę, że badana młodzież legitymuje się wysokim potencjałem kompetencji społecznych, m.in. w obszarze efektywnego działania (Raven, Stephenson 2001), czy też zdolności społecznych i komunikacyjnych (Maxim, Nowicki 2003). Problemem jest jednak sposób wykorzystywania tego potencjału, ukształtowany w procesie socjalizacji, a co za tym idzie internalizacji wzorów funkcjonowania społecznego. Dlatego jednym z ważniejszych aspektów skutecznego oddziaływania resocjalizacyjnego jest dostarczanie nieletnim konkurencyjnych wobec dotąd preferowanych wzorów/sposobów/możliwości analizowania i rozwiązywania sytuacji trudnych. Dotyczy to między innymi pełnienia ról społecznych, wzorców zagospodarowania czasu wolnego, sposobów rozwiązywania konfliktów, form nawiązywania i utrzymywania kontaktów społecznych itp.

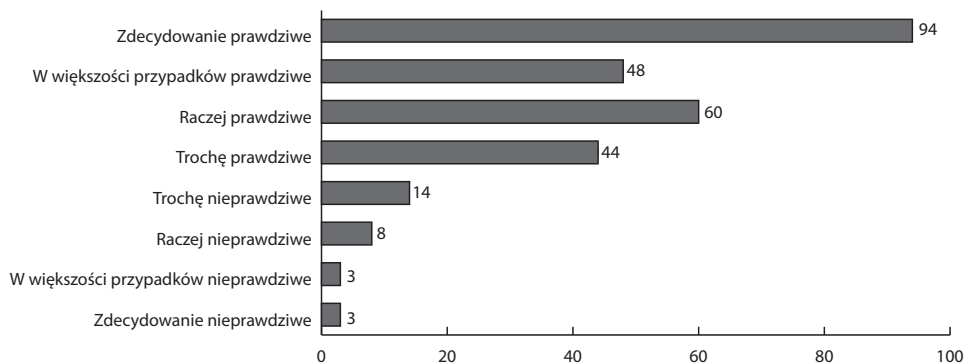
⁴ Zaprezentowane na wykresie dane nie uwzględniają braków danych, dlatego też liczba odpowiedzi jest mniejsza niż liczba respondentów biorących udział w badaniu. Braki danych nie zostały uwzględnione także na kolejnych wykresach, stąd podane liczby N (faktycznie udzielonych odpowiedzi) nieco się różnią.

Wykres 3. Jest wiele sposobów rozwiązywania każdego problemu (N=278)

Źródło: Opracowanie własne.

3.4. Zdolność do rozważenia zróżnicowanych sposobów osiągnięcia szczególnie istotnych celów

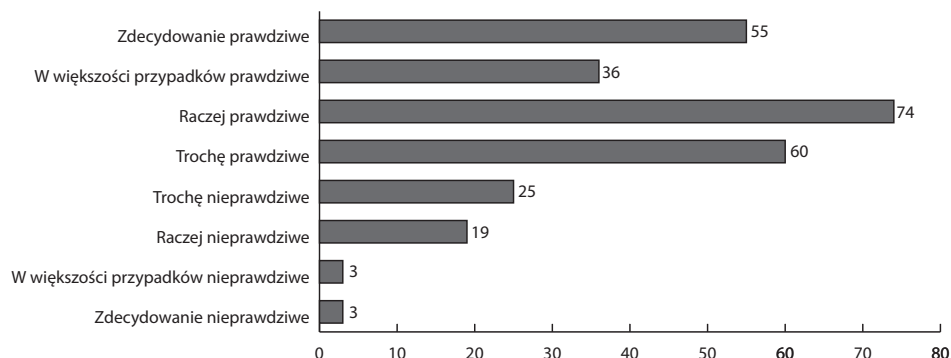
Zdecydowana większość nieletnich wyraża przekonanie, że posiada kompetencje pozwalające w elastyczny i kreatywny sposób zabiegać o osiągnięcie stawianych sobie celów. Wyrażane tu stanowisko w znacznym stopniu pokrywa się z opiniami, jakie zarejestrowane zostały w punktach 3.1., 3.2. i 3.3. Badana młodzież konsekwentnie podkreśla, że dysponuje zasobami, które pozwalają jej na realizację zamierzeń i radzenie sobie z trudnościami. Uwagę zwraca podkreślane przez badanych poczucie kreatywności, czego wyrazem są deklaracje o możliwości zróżnicowanego rozwiązywania napotykaných trudności, czy też osiągania zakładanych celów. De facto jest to deklaracja otwartości na przyjmowanie argumentów motywujących do podejmowania zróżnicowanych form aktywności. Ważnym kryterium wyboru jest tu z pewnością atrakcyjność celu, a także skala trudności, z jaką wiąże się jego osiągnięcie. Uzyskane wyniki wskazują na to, że badana młodzież dysponuje gotowością do angażowania się w realizację stawianych przed nią zadań. Po stronie oddziaływań resocjalizacyjnych leży wypracowanie skryptów poznawczych determinujących aprobowane społecznie formy aktywności niezbędnej dla realizacji podejmowanych zadań.

Wykres 4. Potrafię rozważyć wiele możliwości dochodzenia do rzeczy, na których najbardziej mi zależy (N=274)

Źródło: Opracowanie własne.

3.5. Poczucie sprawstwa i pewność siebie

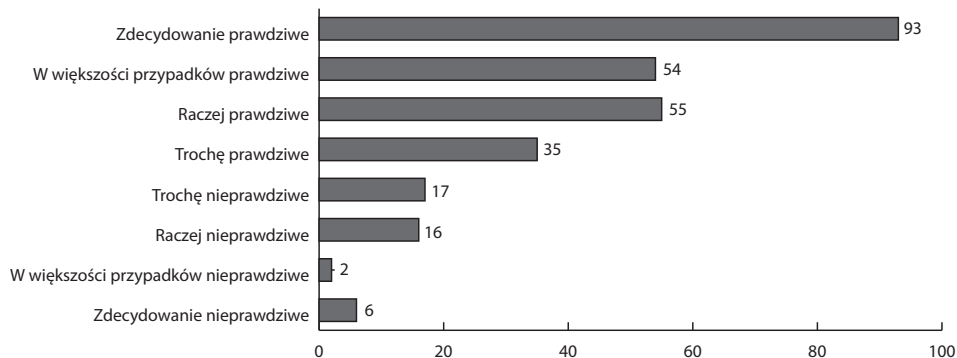
Niezwykle ciekawie przedstawiają się deklaracje nieletnich w zakresie poczucia pewności siebie i uporu w dążeniu do obranego celu pomimo pojawiających się trudności, w tym zjawiska powszechnego zniechęcenia. Ponad połowa z nich deklaruje takie właśnie przekonanie (większe bądź mniejsze). Marginalna liczba wyborów dotyczy opcji przeciwniej, a około 30% respondentów zajęło stanowisko neutralne. Uzyskany wynik może świadczyć w szczególności o silnym poczuciu niezależności i gotowości do podejmowania odważnych, często też ryzykownych działań. Jest to kolejne wskazanie, na podstawie którego można zakładać, że badana młodzież dysponuje znacznym potencjałem kompetencji społecznych, które mogą być wykorzystane w celu dynamizowania procesu jej resocjalizacji i readaptacji społecznej. Jak jednak wyżej wspomniano, warunkiem tego jest zmiana zinternalizowanego przez tę młodzież systemu wartości, a co się z tym wiąże motywów postępowania i zewnętrznych tego reprezentacji. W praktyce oznacza to po pierwsze konieczność opierania procesu resocjalizacji na zdiagnozowanych u nieletnich zasobach celem neutralizacji deficytów o psychospołecznym charakterze. Po drugie zaś, sygnalizowaną w punkcie pierwszym (3.1), potrzebę właściwego kanalizowania już posiadanych przez nieletnich zasobów kompetencyjnych.

Wykres 5. Nawet jeśli inni dają za wygraną, ja wiem, że jestem w stanie znaleźć sposób rozwiązania problemu (N=275)

Źródło: Opracowanie własne.

3.6. Wartość życiowych doświadczeń w aspekcie planów na przyszłość

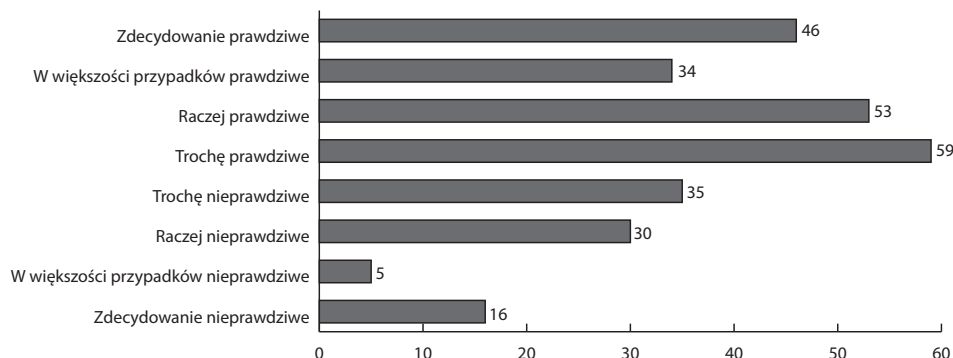
Niepokojąco, ale i symptomatycznie kształtują się opinie nieletnich dotyczące ich poczucia przygotowania do czekających wyzwań. Odwołują się oni przy tym do swoich doświadczeń życiowych jako źródła kapitału kompetencyjnego. Może to znaczyć, że większość badanych nieletnich zamierza kontynuować dotychczasowy styl życia. Ponadto nieletni sygnalizują w najlepszym razie ograniczoną refleksję dotyczącą oceny swoich życiowych losów i doświadczeń. Sugeruje to, że albo były one dla nich satysfakcjonujące, albo też, co jest bardziej prawdopodobne, że nie mają koncepcji na zmianę tego stanu rzeczy. Zarówno w jednym, jak i drugim przypadku sygnały te dowodzą potrzeby intensyfikowania oddziaływań ukierunkowanych na kreowanie konstruktywnych i realnych planów związanych z karierami życiowymi nieletnich. Najwyraźniej większości z nich trudno określić alternatywny, wobec dotychczasowych doświadczeń, sposób funkcjonowania społecznego po zwolnieniu z zakładu dla nieletnich. Stąd też posiadany zasób wiedzy i doświadczeń oceniają jako wartościowy. Prowadzi to do wniosku, iż oferta resocjalizacyjna zakładów dla nieletnich powinna w większym stopniu uwzględniać zróżnicowane i atrakcyjne dla nieletnich wzory funkcjonowania społecznego możliwe do podjęcia w procesie usamodzielniania.

Wykres 6. Moje życiowe doświadczenie dobrze przygotowało mnie do wyzwań przyszłości (N=278)

Źródło: Opracowanie własne.

3.7. Poczucie sukcesu u badanej młodzieży

W pewnym kontraście do wyników opisanych w poprzednim punkcie stoją opinie badanych dotyczące odnoszonych w życiu sukcesów. Wprawdzie praktycznie połowa nieletnich w mniejszym bądź większym stopniu potwierdza, że ma pozytywne odczucia w tym zakresie, jednakże uogólniony obraz odpowiedzi jest znacznie bardziej zrównoważony niż w przypadku obrazu uzyskanego w punkcie poprzednim. Można założyć, że takie oceny są w znacznej mierze wynikiem frustracji wywołanej pobytem w zakładzie/schronisku. Dodatkowo na ten wynik prawdopodobnie nakłada się odzwierciedlenie układów stratyfikacyjnych, jakie są specyficzne dla każdej instytucji izolacji społecznej. Należy też uwzględnić tutaj specyfikę hierarchii wartości ukonstruowanych przez wychowanków tych instytucji (Chomczyński 2014; 2017). Ta jak wiadomo kształtowała się stosownie do uwarunkowania procesu ich socjalizacji, na co wskazano we wcześniejszych fragmentach tekstu. Skłania to do wniosku, że istotnym warunkiem zwiększenia efektywności oddziaływań resocjalizacyjnych wobec młodzieży przebywającej w zakładach dla nieletnich jest dostarczenie alternatywnych wzorców związanych z pojmowaniem sukcesu życiowego oraz form jego osiągania. Realizacja tego postulatu jest w istotnej mierze warunkowana dostosowaniem wspomnianych wzorców do wymogów percepcyjnych nieletnich, a tym samym stopniem zindywidualizowania procesu resocjalizacji.

Wykres 7. Odnoszę spore sukcesy w życiu (N=278)

Źródło: Opracowanie własne.

3.8. Zdolność do osiągnięcia postawionych celów

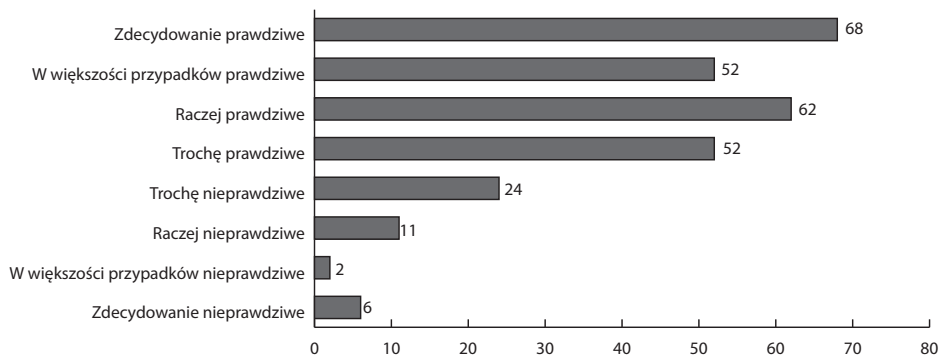
Niezależnie od sygnalizowanych w kilku miejscach opracowania obszarów wymagających jednoznacznego wsparcia w ramach procedur resocjalizacyjnych zdecydowana większość badanej młodzieży deklaruje, że dobrze radzi sobie w życiu i osiąga stawiane sobie cele.

Jest to wynik tyleż optymistyczny, co niepokojący. Z jednej strony świadczy o poczuciu sprawczości, zaradności i optymizmie życiowym badanych, co postrzegane jest przez badaczy jako jeden z kluczowych zasobów decydujących o powodzeniu życiowym (Eysenck, Eysenck 2003; Lubomirsky 2011; Czapiński 2012; 2017). Z drugiej jednak strony, biorąc pod uwagę dotychczasowe trajektorie życiowe tej młodzieży (Klaus et al. 2021), prowadzić może do wniosku, że w przypadku braku realizacji zalecenia wskazującego na potrzebę upodmiotowienia motywacji nieletnich do uczestnictwa w procesie resocjalizacji, które sformułowano we wcześniejszym punkcie opracowania (pkt 3.2), przekonanie to stanowi poważne utrudnienie w realizacji procedur resocjalizacyjnych (Ross, Hilborn 2008). Stanowi to silny argument przemawiający za koniecznością dostarczania nieletnim alternatywnych wzorów funkcjonowania społecznego. Muszą one jednocześnie być atrakcyjne, możliwe do realizacji, a także odpowiadać warunkom powszechnie aprobowanych norm funkcjonowania społecznego. Realizacja tego zadania jest w znacznej mierze determinowana możliwością wykorzystywania w procesie resocjalizacji zasobów środowiska lokalnego i ponadlokalnego zakładów i schronisk. Często ten warunek nie jest w pełni możliwy do spełnienia z uwagi na obowiązujące wymogi formalne, a także ze względów bezpieczeństwa.

W odniesieniu do opisywanego w tym punkcie wymiaru podkreślić warto także istotne znaczenie wskazań sygnalizowanych we wcześniejszych punktach opracowania, w tym m.in. potrzebę właściwego kanalizowania już posiadanych zasobów kompetencyjnych młodzieży oraz wypracowywania skryptów poznaw-

czych determinujących aprobowane społecznie formy aktywności niezbędnej dla realizacji podejmowanych zadań.

Wykres 8. Osiągam cele, które sobie stawiam (N=277)

Źródło: Opracowanie własne.

Podsumowanie i rekomendacje

Wyniki przeprowadzonego badania skłaniają do generalnej konkluzji, że oddziaływania resocjalizacyjne powinny być bardziej skoncentrowane na modyfikacji sposobów operacjonalizacji już posiadanych przez nieletnich kompetencji społecznych, niż na poszerzaniu zasobu tych kompetencji (Hollin, Swaffer 1993). Warto zwrócić uwagę na to, że większość badanej młodzieży jest pozytywnie nastawiona zarówno do obecnych, jak przyszłych wyzwań. Charakteryzuje ją wysoki stopień nadziei na odniesienie życiowego sukcesu. Przemawia za tym w szczególności deklarowana kreatywność w poszukiwaniu sposobów rozwiązywania trudnych życiowych sytuacji. Ponadto badana młodzież wyraża przekonanie o tym, że legitymuje się wysokim potencjałem kompetencji społecznych w obszarze efektywnego działania. Do rozwiązania pozostaje jednak kwestia kierunków tej aktywności, a także form, w jakich jest ona podejmowana. W wyniku niekorzystnych uwarunkowań socjalizacyjnych zarówno jedno, jak i drugie przybiera często postać nieaprobowaną społecznie. Ciągłe nie dysponujemy jednak wystarczającą wiedzą o tym, jakie działania podejmować celem zmiany tego stanu rzeczy (van der Stouwe et al. 2021). Natomiast gros dostępnych opracowań wskazuje na to, że kompetencje społeczne są jednym z kluczowych czynników warunkujących efektywność procesu resocjalizacji (Spence 2003; Kupiec, Zięciak 2024). W szczególności dotyczy to zwiększania szans nieletnich na konstruktywny przebieg procesu readaptacji społecznej. Skutkuje to próbami wprowadzania do praktyki resocjalizacyjnej programów ukierunkowanych na rozwijanie tych kompetencji (Ochoa 2015; Ochoa et al. 2019). Jednakże

poczucie nadziei, będące jedną z kompetencji społecznych (Maczak 2007; Umphrey, Sherblom 2014), jest zwykle postrzegane odmiennie niż to przyjęto w prezentowanym artykule. Nadzieja rozumiana jest jako pochodna tych oddziaływań, a nie jak to założono w niniejszym opracowaniu jako czynnik bazowy, warunkujący aktywne uczestnictwo nieletnich w procesie resocjalizacji i w konsekwencji efektywność tego procesu. Założenie takie wymaga oczywiście dodatkowego sprawdzenia w toku kolejnych badań, jednak dotychczas uzyskiwane wyniki w tym zakresie napawają optymizmem (Ozturk et al. 2022). Nadto nasuwa się refleksja, że analizie warto poddać szersze spektrum czynników dynamizujących zarówno proces niedostosowania społecznego, jak i podatność nieletnich na wpływy resocjalizacyjne.

Wnioski jakie sformułowano na bazie wyników przeprowadzonego badania wskazują na to, że:

1. Oddziaływania resocjalizacyjne powinny być nakierowane w szczególności na neutralizację czynników ryzyka, co w warunkach zakładów dla nieletnich możliwe jest poprzez właściwe kanalizowanie już posiadanych przez nieletnich zasobów kompetencyjnych. Istotną rolę w tym zakresie należy przypisać intensyfikacji zajęć o charakterze kulturotechnicznym i psychoterapeutycznym.
2. Wskazaniem jest podejmowanie działań ukierunkowanych na upodmiotowienie motywacji nieletnich do uczestnictwa w procesie resocjalizacji.
3. Należy dążyć do dynamizowania i uatrakcyjniania form zajęć resocjalizacyjnych i edukacyjnych realizowanych w ramach ofert mikrosystemowych zakładów dla nieletnich.
4. Należy dostarczać nieletnim konkurencyjnych wobec dotąd preferowanych, a jednocześnie wieloaspektowo atrakcyjnych wzorów funkcjonowania społecznego.
5. Wskazaniem jest intensyfikowanie oddziaływań ukierunkowanych na przekonania i motywy działania nieletnich, czemu w wysokim stopniu służą metody psychoterapeutyczne, w tym drama i psychodrama a także szeroko rozumiane oddziaływania o charakterze edukacyjnym oparte o możliwość konfrontowania preferowanych opinii i przekonań w warunkach bezpośredniego kontaktu z podmiotami, bądź też sytuacjami, których te przekonania dotyczą.
6. Trzeba wypracowywać i utrzymywać u nieletnich skrypty poznawcze determinujące aprobowane społecznie formy aktywności niezbędnej dla realizacji podejmowanych przez nich zadań.
7. Proces resocjalizacji należy opierać na zdiagnozowanych u nieletnich zasobach celem neutralizacji deficytów o psychospołecznym charakterze.
8. Intensyfikacji powinny ulegać oddziaływania ukierunkowane na kreowanie konstruktywnych i realnych planów związanych z karierami życiowymi nieletnich.
9. W większym stopniu trzeba uwzględniać zróżnicowane i atrakcyjne dla nieletnich wzory funkcjonowania społecznego możliwe do podjęcia w procesie usamodzielniania.

10. Systematycznie należy monitorować atmosferę wychowawczą w zakładach dla nieletnich, a także nastroje panujące wśród nieletnich.
11. Nieletni powinni być objęci stałą, zindywidualizowaną, specjalistyczną, wieloaspektową opieką psychologiczno-pedagogiczną.

Na bazie powyższych wniosków sformułowano rekomendacje, których realizacja, przy uwzględnieniu specyfiki organizacyjnej i funkcjonalnej poszczególnych zakładów dla nieletnich, może skłonić wychowanków do aktywnego uczestnictwa w procesie resocjalizacji, a co za tym idzie zwiększenia efektywności tego procesu. Są one następujące:

1. Maksymalizować ilość zajęć o charakterze kulturotechnicznym w ofercie resocjalizacyjnej.
2. Rozważyć możliwość włączania nieletnich w proces planowania zajęć resocjalizacyjnych.
3. Organizować zajęcia z udziałem autorytetów reprezentujących wzory funkcjonowania społecznego i kojarzonych z sukcesem życiowym.
4. Dostosowywać liczbę i charakter zajęć o charakterze psychoterapeutycznym do aktualnych potrzeb nieletnich.
5. W miarę posiadanych możliwości uatrakcyjnić ofertę edukacyjną, w szczególności w zakresie kształcenia zawodowego.
6. Poszerzać zakres współpracy z podmiotami środowiska lokalnego celem zwiększenia szans readaptacyjnych nieletnich.

Należy nadmienić, że trafność tych rekomendacji będzie podlegała weryfikacji poprzez ich wdrożenie w praktykę resocjalizacyjną jednego z zakładów poprawczych. Stanie się to przedmiotem kolejnych badań.

W oparciu o zamieszczoną poniżej tabelę podjęto próbę operacjonalizacji zaproponowanych rekomendacji. W tym celu odniesiono je do wynikających z kwestionariusza KNS obszarów analizy i przyporządkowano im skonkretyzowane propozycje metodyczne. Mogą one zostać niejako „na wprost” wykorzystane w mikrosystemowych rozwiązaniach przyjmowanych w szerokim spektrum placówek resocjalizacyjnych dla nieletnich.

Tabela 1. Propozycja operacjonalizacji wyników badań

Twierdzenia KNS	Konkluzje z badań	Propozycje metodyczne
Potrafię rozważać wiele sposobów wyjścia z kłopotu.	Prawidłowe kanalizowanie już posiadanych zasobów kompetencyjnych nieletnich.	Wszechstronna diagnoza pozytywna, intensyfikacja i optymalizacja zajęć o charakterze kulturotechnicznym i psychoterapeutycznym, do których włączany jest nieletni, pod kątem posiadanych preferencji.
Energicznie realizuję moje zamierzenia.	Podejmowanie działań ukierunkowanych na upodmiotowienie motywacji nieletnich do uczestnictwa w procesie resocjalizacji.	Wytworzenie atmosfery/poczucia sprawstwa, np. zaplanowanie procesów decyzyjnych, w które nieletni mogą zostać włączeni (np. posiłki, kontrakt wychowawczy).

Twierdzenia KNS	Konkluzje z badań	Propozycje metodyczne
Jest wiele sposobów rozwiązania każdego problemu.	Dostarczanie nieletnim konkurencyjnych wobec dotąd preferowanych, wzorów/sposobów/ możliwości analizowania i rozwiązywania sytuacji trudnych.	Projektowanie i wdrażanie sytuacji problemowych do rozwiązania przez nieletniego.
Potrafię rozważyć wiele możliwości dochodzenia do rzeczy, na których najbardziej mi zależy.	Wypracowanie skryptów poznawczych determinujących aprobowane społecznie formy aktywności niezbędnej dla realizacji podejmowanych zadań.	Ukierunkowanie oferty edukacyjno-wychowawczej na kształtowanie wiedzy, umiejętności i kompetencji społecznych, które pozwolą na aprobowane społecznie sposoby osiągnięcia zamierzeń.
Nawet jeśli inni dają za wygraną, ja wiem, że jestem w stanie znaleźć sposób rozwiązania problemu.	Opieranie procesu resocjalizacji na zdiagnozowanych u nieletnich zasobach celem neutralizacji deficytów o psychospołecznym charakterze.	Projektowanie w IPR form oddziaływań ukierunkowanych na rozwijanie potencjałów nieletnich, ograniczając do niezbędnego minimum koncentrację na deficytach.
Moje życiowe doświadczenie dobrze przygotowało mnie do wyzwania przyszłości.	Intensyfikowanie oddziaływań ukierunkowanych na kreowanie konstruktywnych i realnych planów związanych z karierami życiowymi wychowanków.	Wykorzystywanie w oddziaływa- niach resocjalizacyjnych zasobów środowiska lokalnego w maksymalnie możliwym stopniu.
Odnoszę spore sukcesy w życiu.	Dostarczenie alternatywnych wzorców funkcjonowania społecznego związanych z pojmowaniem sukcesu życiowego oraz form jego osiągnięcia.	Akcentowanie i doskonalenie form zajęć opartych o paradygmat antropotechniczny.
Osiągam cele, które sobie stawiam.	Poszerzanie spektrum poznawczego nieletnich w zakresie atrakcyjnych dla nich form aktywności, które spełniają jednocześnie powszechnie aprobowane normy funkcjonowania społecznego.	Dostarczanie alternatywnych, a jednocześnie atrakcyjnych i możliwych do realizacji wzorów funkcjonowania społecznego, które spełniają warunki powszechnie aprobowanych norm funkcjonowania społecznego.

Źródło: Opracowanie własne.

Oświadczenie w przedmiocie konfliktu interesów

Autorzy zgłaszanego artykułu oświadczają, że nie istnieje konflikt interesów. Tzn. autorzy (albo ich pracodawcy lub sponsorzy) nie mają jakiegokolwiek bezpośredniego lub pośredniego finansowego, prawnego lub zawodowego interesu albo związku z innymi organizacjami lub instytucjami, które mogą mieć wpływ na omawiane w tekście badania.

Finansowanie

Autorzy nie otrzymali dofinansowania na tę publikację.

Bibliografia

- Abrams L.S. (2006). 'Listening to juvenile offenders: Can residential treatment prevent recidivism?'. *Child and Adolescent Social Work Journal* 23(1), s. 61–85. <https://doi.org/10.1007/s10560-005-0029-2>
- Barczykowska A. (2018). 'Model ryzyka i model dobrego życia w resocjalizacji nieletnich – od sporu do kooperacji' [Risk – need – responsivity model and good lives model in the rehabilitation of minors – between a dispute and cooperation]. W P. Witek (red.) *Resocjalizacja nieletnich. Aktualne dylematy instytucji resocjalizacyjnych* [Juvenile rehabilitation: Current dilemmas of rehabilitation institutions]. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, s. 153–168.
- Bartkowicz Z. (2013). *Agresywność, kompetencje społeczne i samoocena resocjalizowanych nieletnich a ich przestępczość w okresie dorosłości* [Aggressiveness, social competence, and self-esteem of rehabilitated juveniles and their criminality in adulthood]. Lublin: Wydawnictwo Naukowe UMCS.
- Bernasiewicz M. i Noszczyk-Bernasiewicz M. (red.) (2018). *Dobre praktyki resocjalizacyjne w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich w Polsce* [Best rehabilitation practices in juvenile correctional facilities and shelters for youth in Poland]. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Biel K. i Sztuka M. (2016). *Resocjalizacja wobec tajemnicy zła* [Rehabilitation in the face of the mystery of evil]. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Bielicki E. (1995). *Młodociani przestępcy, ich wartości i orientacja wartościująca* [Young offenders, their values, and value orientation]. Bydgoszcz: Wydawnictwo WSP.
- Bonta J. i Andrews D.A. (2007). *Risk-Need-Responsivity Model for Offender Assessment and Rehabilitation*. Ottawa: Public Safety Canada. Dostęp online: <https://www.pbpp.pa.gov/Information/Documents/Research/EBP7.pdf> [29.07.2024].
- Chomczyński P. (2014). *Działania wychowanków schronisk dla nieletnich i zakładów poprawczych. Socjologiczna analiza interakcji grupowych* [Actions of residents of shelters for youth and youth detention centres: A sociological analysis of group interactions]. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Chomczyński P. (2017). 'Emocje i praca emocjonalna personelu instytucji korekcyjnych dla młodzieży w kontekście działań resocjalizacyjnych' [Emotions and emotional work of staff in youth correctional institutions in the context of rehabilitation efforts]. *Przegląd Socjologiczny* 66(2), s. 63–89. <http://dx.doi.org/10.26485/Ps/2017/66.2/3>
- Chomczyński P. i Guy R. (2021). "Our biographies are the same": Juvenile work in Mexican drug trafficking organizations from the perspective of a collec-

- tive trajectory'. *The British Journal of Criminology* 61(4), s. 946–964. <https://doi.org/10.1093/bjc/azaa092>
- Corrado R. i Freedman L. (2011). 'Risk profiles, trajectories, and intervention points for serious and chronic young offenders'. *International Journal of Child, Youth and Family Studies* 2(2.1), s. 197–232. <http://dx.doi.org/10.18357/ijcyfs22.120117706>
- Czapiński J. (2017). *Psychologia szczęścia. Kto, kiedy, dlaczego kocha życie i co z tego wynika, czyli nowa odsłona teorii cebulowej* [The psychology of happiness: Who, when, and why people love life and what it means – a new take on the onion theory]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Czapiński J. (red.) (2012). *Psychologia pozytywna. Nauka o szczęściu, zdrowiu, sile i cnotach człowieka* [Positive psychology: The science of happiness, health, strength, and human virtues]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Czapów C. i Jedlewski S. (1971). *Pedagogika resocjalizacyjna* [Pedagogy of rehabilitation]. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Drapała K. i Kulma R. (2014). 'Powrotność do przestępstwa nieletnich opuszczających zakłady poprawcze (raport z badań)' [Reoffending rates for minors leaving reformatory establishments (research report)]. *Prawo w Działaniu. Sprawy Karne* 19, s. 204–246.
- Erikson E.H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York: Norton. <https://doi.org/10.1002/bs.3830140209>
- Eysenck H. i Eysenck M. (2003). *Podpatrywanie umysłu* [Peeking into the mind]. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Frąckowiak P. (2006). *Kierunki rozwoju resocjalizacji w polskich zakładach dla nieletnich* [Directions for the development of rehabilitation in Polish juvenile facilities]. Środa Wielkopolska: Oficyna Wydawnicza Garmond.
- Frąckowiak P. (2018). 'Antynomie resocjalizacyjnej rzeczywistości zakładu poprawczego' [Antinomies of the rehabilitation reality in a juvenile correctional facility]. W A. Cybal-Michalska, Z. Melosik, T. Gmerek i W. Segiet (red.) *Tożsamość i edukacja. Społeczne konstrukcje i reprezentacje* [Identity and education: Social constructions and representations]. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 169–182.
- Frąckowiak P. (2024). 'Instytucjonalna resocjalizacja nieletnich' [Institutional rehabilitation of juveniles]. W P. Chomczyński, P. Frąckowiak i D. Woźniakowska (red.) *Kryminologia. Teoria i praktyka* [Criminology: Theory and practice]. Warszawa: PWN, s. 649–667.
- Frąckowiak P. i Dec S. (2013). 'Założenia mikrosystemu resocjalizacji w zakładzie poprawczym. Casus Zakładu Poprawczego w Poznaniu' [The assumptions of the microsystem of rehabilitation in a juvenile correctional facility: The case of the Correctional Facility in Poznań]. W S. Dec, P. Frąckowiak i M. Szykut (red.) *Wybrane zagadnienia profilaktyki, resocjalizacji i readaptacji społecznej, w kontekście "pedagogiki nadziei"* [Selected issues in prevention, rehabilitation, and social readaptation in the context of the "pedagogy of hope"]. Środa Wielkopolska: Wielkopolska Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna, s. 260–273.

- Frąckowiak T. (2007). *O pedagogice nadziei. Fascynacje i asocjacje aksjologiczne* [On the pedagogy of hope: Fascinations and axiological associations]. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Gaś B. (red.) (2008). *Efektywność instytucjonalnych form pomocy na rzecz młodzieży zagrożonej wykluczeniem społecznym* [The effectiveness of institutional forms of assistance for youth at risk of social exclusion]. Lublin: Pracownia Wydawnicza Fundacji „Masz Szansę”.
- Gendreau P. i Ross B. (1979). ‘Effectiveness of correctional treatment: Bibliotherapy for cynics’. *Crime and Delinquency* 25(4), s. 463–489. <https://doi.org/10.1177/001112877902500405>
- Goffman E. (2007). *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości* [Stigma. Notes on the management of spoiled identity]. Gdańsk: GWP.
- Hollin C.R. i Swaffer T. (1993). ‘Social functioning and delinquency: A return to basics’. *Journal of Adolescence* 16(2), s. 205–210. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1006/jado.1993.1018>
- Klaus W., Rzeplińska I., Wiktorska P. i Woźniakowska-Fajst D. (red.) (2021). *Karierowicze kryminalni? Aktywność przestępcza w dalszych losach nieletnich* [Criminal Careers. Life and Crime Trajectories of Former Juvenile Offenders in Adulthood]. Warszawa: INP PAN.
- Konopczyński M. (2006). *Koncepcja twórczej resocjalizacji* [The concept of creative rehabilitation]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Konopczyński M. (2013). *Kryzys resocjalizacji czy(li) sukces działań pozornych. Refleksje wokół polskiej rzeczywistości resocjalizacyjnej* [The crisis of rehabilitation or the success of token actions: Reflections on the Polish rehabilitation reality]. Warszawa: Pedagogium Wyższa Szkoła Nauk Społecznych.
- Kowalczyk M. (2020). ‘Współczesne koncepcje oddziaływań resocjalizacyjnych wobec osób z zaawansowanymi przejawami zaburzeń w zachowaniu i niedostosowania społecznego’ [Contemporary concepts of social rehabilitation interactions with people with advanced manifestations of behavioral disorders and social maladjustment]. *Polska Myśl Pedagogiczna* 6, s. 113–130. <https://10.4467/24504564PMP.20.007.12241>
- Krok D. (2013). ‘Nadzieja jako predyktor wymiarów dobrostanu psychicznego’ [Hope as a predictor of dimensions of psychological well-being]. *Polskie Forum Psychologiczne* 18(2), s. 157–172.
- Kupiec H. i Zięciak M. (2024). ‘Kompetencje społeczne nieletnich przebywających w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych’ [Social competence of minors residing in youth educational centres]. *Probacja* 1, s. 55–78. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0054.4140>
- Kusztal J. (2018). *Dobro dziecka w procesie resocjalizacji. Aspekty pedagogiczne i prawne* [The welfare of the child in the rehabilitation process: Pedagogical and legal aspects]. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Kwiatk P. (2012). ‘Znaczenie i rozwój psychologii nadziei w ujęciu Charlesa Richarda Snyder’a’ [The psychology of hope: Meaning and development according

- to the theory of Charles Richard Snyder]. *Seminare. Poszukiwania Naukowe* 31, s. 157–170.
- Łaguna M., Trzebiński J. i Zięba M. (2005). *Kwestionariusz Nadziei na Sukces. Podręcznik* [The Hope for Success Questionnaire: Manual]. Warszawa: Pracownia Testów PTP.
- Larson J.J., Whitton S.W., Hauser S.T. i Allen J.P. (2007). 'Being close and being social: peer ratings of distinct aspects of young adult social competence'. *Journal of Personality Assessment* 89(2), s. 136–148. <https://doi.org/10.1080/00223890701468501>
- Lubomirsky S. (2011). *Wybierz szczęście. Naukowe metody budowania życia, jakiego pragniesz* [The how of happiness: A new approach to getting the life you want]. Warszawa: Laurum.
- Martinson R. (1974). 'What works? – Questions and answers about prison reform'. *The Public Interest* 35, s. 22–54.
- Matczak A. (2007). *Kwestionariusz Kompetencji Społecznych KKS. Podręcznik* [The Social Competence Questionnaire (SCQ): Manual]. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych.
- Maxim L.A. i Nowicki S.J. (2003). 'Developmental associations between nonverbal ability and social competence'. *Facta Universitatis* 2(10), s. 745–758.
- Muskała M. (2016). „Odstąpienie od przestępczości” w teorii i praktyce resocjalizacyjnej [„Desistance from crime” in theory and rehabilitation practice]. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Nowak B. (2017). 'Klimat społeczny instytucjonalnego i rodzinnego środowiska wychowawczego' [The social climate of the institutional and family educational environment]. *Resocjalizacja Polska* 12, s. 105–117. <https://doi.org/10.22432/pjsr.2016.12.08>
- Ochoa T. (2015). *Helping Offenders Prosper through Employment (HOPE) Mentoring program*, Education.indiana.edu. Dostęp online: <https://education.indiana.edu/news/2019/jul-dec/2019-10-07-hope-program.html> [29.07.2024].
- Ochoa T.A., Swank S., Flores H., Lockwood S., Weller N. i Solinas-Saunders M. (2019). 'Hope: A statewide re-entry mentoring program for youth in correctional confinement'. *Corrections Today* 1(March), s. 14–17.
- Opora R. (2010). *Ewolucja niedostosowania społecznego jako rezultat zmian w zakresie odporności psychicznej i zniekształceń poznawczych* [The evolution of social maladjustment as a result of changes in mental resilience and cognitive distortions]. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Opora R. (2010). *Wychowanie i psychokorekcja nieletnich niedostosowanych społecznie* [Education and psychocorrection of socially maladjusted juveniles]. Kraków: Impuls.
- Opora R. (2015). *Efektywność oddziaływań resocjalizacyjnych* [The effectiveness of rehabilitation interventions]. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Ozturk B., Pharris A., Munoz R. i McLeod D.A. (2022). 'The importance of hope to resilience in criminal justice diversion programs'. *Criminology, Criminal Justice, Law & Society*, 23(2), s. 56–68. <https://doi.org/10.54555/ccjls.4577.37337>

- Paczyńska-Jędrycka M., Frąckowiak P. i Łubkowska W. (2014). 'Leisure time animation in the context of rehabilitation of juveniles in youth detention centres/correctional facilities'. *Central European Journal of Sport Sciences and Medicine* 8(4), s. 115–122.
- Pospizyl K. (2015). *Resocjalizacja. Teoretyczne podstawy oraz przykłady programów oddziaływań* [Rehabilitation: Theoretical foundations and examples of intervention programs]. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Pytko L. (2000). *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne* [Pedagogy of rehabilitation: Selected theoretical, diagnostic, and methodological issues]. Warszawa: Wydawnictwo APS.
- Raven J. i Stephenson J. (2001). *Competence in the Learning Society*. New York: Peter Lang Publishing.
- Ross R.R. i Hilborn J. (2008). *Rehabilitating Rehabilitation. Neurocriminology for Treatment of Antisocial Behavior*. Ottawa, Ontario: Conference: Cognitive Centre of Canada.
- Serie C.M.B., De Ruiter C., Pleysier S. i Put J. (2023). 'Self-perceived views on offender rehabilitation in detained adolescent boys: A qualitative analysis in the context of the good lives model'. *Frontiers in Psychology* 14. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1153093>
- Siemaszko A. (1993). *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych* [The limits of tolerance: On theories of deviant behavior]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Snyder C.R. (1994). *The Psychology of Hope. You Can Get There from Here*. New York: Simon&Schuster.
- Snyder C.R., Cheavens J. i Simpson S.C. (1997). 'Hope: An individual motive for social commerce'. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice* 1(2), s. 107–118. <http://dx.doi.org/10.1037/1089-2699.1.2.107>
- Spence S.H. (2003). 'Social skills training with children and young people: Theory, evidence and practice'. *Child & Adolescent Mental Health* 8, s. 84–96. <https://doi.org/10.1111/1475-3588.00051>
- Stojkovska Stefanovska V. (2020). 'Individual risk factors among youth offenders prior and during incarceration: Macedonian case'. *Balkan Social Science Review* 16, s. 141–157. <https://doi.org/10.46763/BSSR2016141ss>
- Szczepanik R. i Jaros A. (2016). *Techniki socjoterapeutyczne w pracy z dzieckiem agresywnym* [Sociotherapeutic techniques in working with an aggressive child]. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Szecówka A. (1998). 'Zachowania dewiacyjne a stymulowanie empatii młodzieży zakładu poprawczego' [Deviant behaviors and stimulating empathy in youth at a juvenile detention center]. W B. Urban (red.) *Problemy współczesnej patologii społecznej* [Problems of contemporary social pathology]. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Szecówka A. (2007). 'Kształcenie resocjalizujące' [Rehabilitative education]. W B. Urban i J. Stanik (red.) *Resocjalizacja* [Rehabilitation] T. 1. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 249–274.

- Tarolla S.M., Wagner E.F., Rabinowitz J. i Tubman J.G. (2002). 'Understanding and treating juvenile offenders: A review of current knowledge and future directions'. *Aggression and Violent Behavior* 7(2), s. 125–143. [https://doi.org/10.1016/S1359-1789\(00\)00041-0](https://doi.org/10.1016/S1359-1789(00)00041-0)
- Trzebiński J. i Zięba M. (2003). 'Nadzieja, strata i rozwój' [Hope, loss, and development]. *Psychologia Jakości Życia* 2(1), s. 5–33.
- Umphrey L.R. i Sherblom J.C. (2014). 'The relationship of hope to self-compassion, relational social skill, communication apprehension, and life satisfaction'. *International Journal of Wellbeing* 4(2), s. 1–18. <http://dx.doi.org/10.5502/ijw.v4i2.1>
- Van Damme L., Fortune C.A., Hoeve M., Vanderplasschen W. i Colins O.F. (2021). 'The role of personal resilience and interpersonal support in building fulfilling and prosocial lives: Examining the good lives model among young women four years after youth detention'. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 66(1), s. 123–144. <https://doi.org/10.1177/0306624X21994055>
- Van der Stouwe T., Gubbels J., Castenmiller Y.L., van der Zouwen M., Asscher J.J., Hoeve M., van der Laan P.H. i Stams G.J.J.M. (2020). 'The effectiveness of social skills training (SST) for juvenile delinquents: A meta-analytical review'. *Journal of Experimental Criminology* 17, s. 369–396. <https://doi.org/10.1007/s11292-020-09419-w>
- Węgliński A. (1990). 'Podmiotowość resocjalizacji nieletnich w modelu wychowania optymalnie przystosowującego' [Subjectivity of juvenile resocialization in the model of optimally adaptative education]. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia* 3(11), s. 143–154.
- Włodarczyk-Madejska J. (2020). 'Efektywność środków izolacyjnych orzekanych wobec nieletnich' [Effectiveness of measures involving isolation in case of juveniles]. *Prawo w Działaniu. Sprawy Karne* 43, s. 172–210. <http://doi.org/10.32041/pwd.4310>
- Wolny M. i Kładoczny P. (2019). 'Reintegracja wychowanków placówek resocjalizacyjnych. Uwagi o charakterze systemowym. Raport Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka' [Reintegration of pupils of social rehabilitation centres. Systemic remarks. Report of the Helsinki Foundation for Human Rights]. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze* 584(9), s. 47–62. <http://dx.doi.org/10.5604/01.3001.0013.6020>
- Woźniakowska-Fajst D. (2011). 'Nieletnie dziewczęta 10 lat później. Badania katamnesticzne' [Juvenile girls 10 years later – a catamnestic study]. *Archiwum Kryminologii* 33, s. 163–195. <https://doi.org/10.7420/AK2011E>

Akty prawne

Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 31 sierpnia 2022 r. w sprawie funkcjonowania okręgowych ośrodków wychowawczych, zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich. Dz.U. z 2022 r., poz. 1897 [Regulation of the Minister of Justice of August 31, 2022, on the operation of district educational centers, juvenile detention centers, and shelters for juveniles. Journal of Laws of 2022, item 1897].

Andrzej Uhl ■

Why study the imprisoned middle class?*

Po co badać więźniów z klasy średniej?

Abstract: This essay asks how consideration of middle-class prisoners can elucidate assumptions and blind spots of mainstream prison research. Prisoner experience has recently been studied at the intersection of gender, race, religion, citizenship and other categories. Nevertheless, nothing similar has been done with regard to socioeconomic status. Once an individual has crossed the threshold of a prison, his or her class is no longer of interest to a criminologist. As a result, it has been taken for granted that a prisoner is proletarian, and little attention has been paid to those who transition into the carceral world from a background of privilege. However, middle-class prisoners do exist, and considering their experiences can further our understanding of prison. For instance, the middle class's adaptation to carceral settings could inform the perennial deprivation/importation debate or challenge the dominant notions of rehabilitation. The essay concludes with a case for broadening the research agenda.

Keywords: middle-class prisoners, prison sociology, class, importation, deprivation, rehabilitation

Abstrakt: Ten esej jest próbą odpowiedzi na pytanie, jak badania nad więźniami z klasy średniej mogą przyczynić się do lepszego zrozumienia doświadczeń więziennych jako takich. Studia penitencjarne w ostatnich latach wielokrotnie skupiały się na przedstawicielach różnorodnych grup społecznych, etnicznych i religijnych, ale podobnych badań nie przeprowadzono, jeśli chodzi o różnice klasowe pomiędzy więźniami. Dlatego też nasza wiedza koncentruje się wokół więźniów o niskim statusie społeczno-ekonomicznym i bardzo niewiele wiadomo o doświadczeniach tych, którzy do zakładów karnych trafiają z innych środowisk społecznych. Mamy jednak do czynienia z więźniami z klasy średniej i badając ich sytuację, możemy lepiej zrozumieć, jak działa więzienie. W szczególności warto zadać pytanie, czy normy i wartości charakterystyczne dla tej klasy sprawdzają się w warunkach penitencjarnych, a także – jak należałoby rozumieć resocjalizację tej nietypowej grupy więźniów.

Słowa kluczowe: więźniowie z klasy średniej, socjologia więzienna, klasa społeczna, importacja, depriwacja, resocjalizacja

* I gratefully thank Daria Przybylska for her insightful comments on the manuscript and for inspiring me to venture into prison sociology.

Andrzej Uhl, University of Cambridge and St John's College, United Kingdom,
au274@cam.ac.uk, ORCID: 0000-0002-3408-9766

This essay is dedicated to Professor Krzysztof Krajewski on the occasion of his retirement

Do you know who we are? Do you have any idea how we have lived—in pavilions where everything was covered in lapis and malachite, and where we slept on down while select servants scratched the soles of our feet? What shall become of us in this pit? They have put us into a bare room, where we have been sitting since before day-break behind bolted doors, and no one pays us any attention. The heart's curse upon Zawi-Rê! There is nothing, nothing, nothing here. We have no mirror, we have no razor, we have no rouge box, we have no bath! Do you have a soul that can respond to our state, for it cries out to high heaven?

Thomas Mann, *Joseph the Provider*, 1943/2005

In the passage referred to above, the German Nobel laureate sketches a most unusual situation: an encounter in a prison cell on the Nile among three men who, by modern standards, can be described as respectable, high-ranking professionals. The main character, Joseph, is a former overseer of a large private estate, whilst his cellmates descended straight from the pinnacles of state power. In the ensuing conversation, the latter complain about their abject degradation and cling to their previous non-criminal self-images. The pious Hebrew, on the contrary, adopts an optimistic stance and soon wins the favour of the warden.

With astonishing precision, the literary world of Zawi-Rê reflects the condition of a category of prisoners which only began to attract academic interest 40 years later. Even today, a middle-class¹ prisoner experiences an acute shock and abrupt relative deprivation upon entrance (Button et al. 2020), but later overcomes the personal crisis by denying the criminal label (Benson, Cullen 1988) and winning over the staff (Dhami 2007). Beyond these few ethnographic insights confirming Thomas Mann's intuitions, however, little is known about this unusual category; most research attends only to imprisoned white-collar offenders. This gap can only partially be explained by the criminal justice system focussing disproportionately on crime in the lower social strata.

Against this backdrop, I discuss the conspicuous absence of class in prison sociology and illustrate how this gap manifests in the insufficient attention to prisoners with atypical socioeconomic backgrounds: the imprisoned middle class. This is followed by a negative literature review, documenting the scarcity of research on middle-class prisoners within mainstream prison sociology. Sections on importation/deprivation and rehabilitation demonstrate how the field's major themes could be better understood with more scholarly focus on middle-class prisoners. The concluding section outlines possible directions for empirical inquiry.

¹ Or, for that matter, an upper-class prisoner.

The “classless” state of prison sociology?

In the last two decades, a major part of penological research has been driven by the assumption that the ways in which individuals experience prison is greatly shaped by their identities and social characteristics. This diversified research programme promises to “deepen our understanding of the prison experience itself, whilst reminding us that imprisonment is different for different people in different institutions” (Ievins 2012: 5). To illuminate the blind spots and assumptions of mainstream prison sociology, researchers have inquired into racial (Cheliotis, Liebling 2006; Earle, Phillips 2015) and gendered (Crewe, Hulley, Wright 2017) experiences of incarceration. Specific categories such as former soldiers (Logan, Pare 2016) or elderly prisoners (Mann 2016) have likewise received a share of scholarly attention, so that prison sociology has ceased to view its subject population as a shapeless monolith.

However, nothing similar has been done with regard to *social class*. The interest in carceral subpopulations came some time after class virtually disappeared from criminology’s horizons, as Michael J. Lynch (2015) bemoans. The discipline, he adds, has returned to a stage of development “where class is no longer seen as a relevant theoretical or empirical concern” (Lynch 2015: 65). Roger Matthews (2017: 584) similarly writes that “references to social class amongst criminologists have become very unfashionable.” In particular, “criminology tends to ignore its middle-class” and focusses on lower-class crime and criminals by default (Singer 2017). The aim of this essay is to challenge this approach within prison sociology.²

Unlike Michael J. Lynch, I follow the Bourdieusian, not Marxian, definition of class as not only one’s economic standing, but also one’s social capital (network of friends and family), cultural assets (such as knowledge, manners, or formal education) and symbolic resources (e.g. respect and recognition) (Bourdieu 1983). There is a significant advantage to this broader framing: some imprisoned individuals might have lost their pre-prison fortunes, but their experience is still shaped by a middle-class “habitus” – “a system of internalised structures, schemes of perception, conception, and action common to all members of the same class” (Bourdieu 1977: 86). Within this framework, it is possible to conceive of a middle-class prisoner, who can then be compared against prisoners of other social classes.

Introducing the imprisoned middle-class

The study of social class in prison necessarily involves the study of middle- or upper-class prisoners. It seems that penology has either ignored the issue or has assumed prisoners’ class affiliation to be a sort of constant – i.e. invariably lower-class.

² There is, of course, a body of literature on class disparities in who goes into prison (Pettit, Western 2004) and whose class interests it generally serves (Rusche, Kirchheimer 1939; Wacquant 2009). However, once an offender is imprisoned, their class is no longer of interest to penologists.

The proletarian prisoner is a given and the knowledge about them is assumed to be universal. Just as gender-blind prison sociology is often “blindly dominated by assumptions about what is relevant to men” (Liebling 2009: 22), the omission of class confines our knowledge to the lower-class majority. This is, of course, somewhat counterintuitive. Outside prison, the professional class is all too often the “default” – consider the recent transition to remote work that was ceaselessly discussed in the media, but actually concerned only the already privileged, office-based fraction of the workforce (Sostero et al. 2020). In this respect, the carceral world inverts the reality beyond it; this “warehouse of the poor” (Wright, Herivel 2003) and functional doppelgänger of a ghetto (Wacquant 2001) is not a place where the complacent middle class can further enjoy their familiar hegemony. The question then arises as to how representatives of the ruling social classes fare within the alien world of prison, disproportionately populated by the underprivileged segments of society (Uhl 2023).

Despite what could be inferred from their relative absence from prison scholarship, there are middle-class prisoners. In the absence of direct indicators of their prevalence, we may rely on indirect estimates. The 1991 national prison survey identified 18% of the prison population in England and Wales (over 8,000 individuals) as social class I, II or III – that is, coming from professional, intermediate and skilled non-manual occupations (Walmsley, Howard, White 1992). This data is largely outdated and presented as an aggregate, but the three groups roughly correspond with the broadly defined middle class and accounted for 45% of the general population at that time. Educational achievement serves as another proxy; in 2014, one in twenty American prisoners held an undergraduate diploma and 1% had completed some postgraduate degree – more or less 78,000 and 15,000 people, respectively (Rampey et al. 2016). Then, there are personal accounts, such as that of the imprisoned filmmaker Chris Atkins. Recalling his time in an English facility, he noted that “some wings were full of white, educated criminals convicted of offences such as fraud and computer hacking” (cited in Lewis 2020).

One could ask how middle-class individuals wind up in prison in the first place. Some of those who transition from a background of privilege into the carceral world are indeed from the ranks of white-collar offenders and cybercriminals, whose crimes require specialised knowledge. Further variance in class is added by the perpetrators of fatal road accidents, who rarely match the stereotype of an offender.³ But traditional crimes such as murder are also committed by the privileged social strata (Green, Wakefield 1979) and even top defence lawyers cannot keep every middle-class offender out of prison (Reiman, Leighton 2020). As this paper argues below, the question of class in prison cannot be limited to any particular type of crime – white-collar crime included. The next section shows how mainstream, and indeed even sidestream, prison sociology lacks substantial accounts of middle-class imprisonment.

³ A middle-class background is also common among individuals convicted of sex offences (Ievins 2012).

A penological lacuna

This lack is particularly evident in major prison ethnographies that have left an indelible imprint on the discipline. Imprisoned middle-class people are absent from, for example, Gresham Sykes' (1958) "Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison" and James Jacobs' (1977) "Stateville: The Penitentiary in Mass Society". Others mention those unusual prisoners only in passing: Erving Goffman (1961: 31) remarks that the affronts of institutional life might be most keenly felt by middle-class individuals, whereas Ben Crewe (2009) mentions how white-collar prisoners were situated somewhat outside the prisoner hierarchy. Interestingly, one of his interviewees captured the shared social background of a prison researcher and another prisoner, a middle-class man, saying: "I'm not being funny or anything, but he's more like you than what he is us" (Crewe 2019: 286).

This intriguing observation warrants further reflection. The similarity between a prison ethnographer and an educated prisoner is not necessarily superficial. Many imprisoned middle-class individuals assume the role of lay sociologists and use the abundance of time to reflect upon the imprisoned community (Benson, Cullen 1988). Some later turn into professional social scientists,⁴ as with the case of a detained mathematics and sociology student, Marek Kamiński (2004), whose misadventures inspired the now-classic game theory analysis of prison subculture. Many gain profound insights into the social life of prisons and some publish their thoughts upon release (see Crewe 2009: 289). Under some circumstances, these indigenous observers of the carceral world might prove powerful allies to anyone who wants to understand and theorise prisons. However, except for Ben Hunter's (2012) analysis of memoirs by formerly imprisoned businesspeople, few academics have seriously engaged with the middle class's own accounts of prison.

Such incuriousness is all the more surprising given that the issue has been fully embraced outside academia. The fêted prison film "Shawshank Redemption" (1994) tells the story of a banker-turned-prisoner, whilst in the last scenes of Scorsese's 2013 masterpiece, we hear the eponymous "Wolf of Wall Street" recount his years behind bars. The press likewise treat such unusual prisoners with watchful interest (De Mauri 2020; Lewis 2020) and profit-seeking entrepreneurship follows suit: the emerging industry of prison consultancies now monetises the anxiety of middle-class individuals awaiting custody by offering both practical and legal advice for hefty amounts (Hitt 2022). This makes it all the more conspicuous that the single piece of scholarly research dedicated exclusively to middle-class prisoners is a dated, half-page psychological report by Wayne Wooden and Alex Ballan (1996).

In addition, there is a growing body of literature on imprisoned white-collar offenders. This strand of research has been furthered mostly by authors with expertise

⁴ And so do some working-class prisoners with spectacular results (e.g. Irwin 1970). However, their application of the academic lens is retrospective. Contrast this with Marek Kamiński (2004), who theorised imprisonment in real time, even leading his cellmates to suspect he was an undercover criminologist. Ultimately, both perspectives are immensely valuable.

in white-collar crime rather than prison sociology (Benson, Cullen 1988; Payne 2003; Stadler, Benson, Cullen 2013; Button et al. 2020; cf. Dhami 2007). As a result, their findings are rarely integrated into the broader body of scholarship on imprisonment. Instead of fully engaging with the classed experience of imprisonment, these authors often focus on a “blunt optic” around the presence or lack of the elite’s “special sensitivity” to imprisonment (Button et al. 2020: 1586), which in itself is a concept derived from research on white-collar crime (Mann, Wheeler, Sarat 1979). Oftentimes, interviews conducted in prisons focus on crime and conviction, rather than the lived experience of imprisonment (e.g. Cressey 1953; Jordanoska 2018). Not surprisingly, there is little dialogue between these studies and the penological mainstream; even the most prominent publications (Benson, Cullen 1988; Logan et al. 2019) have been almost exclusively cited by other white-collar crime scholars (Google Scholar 2024). I conclude that studies of incarcerated white-collar offenders have not earned a broad readership in prison sociology.

Even if they had, a focus on a specific offender category does not always equal engagement with classed prison experience. Firstly, many of these studies use official (“offence-based”; Edelhertz 1970) operationalisations of white-collar crime that are detached from the notion of class and privilege, which has been termed “definitional trivialisation” of the original Sutherlandian (Sutherland 1983) concept (Pontel 2016). If white-collar crime is equated with fraud, the researcher often ends up with a sample of recidivist scam artists or petty fraudsters, who tell us little about the “imprisoned elite” these studies often (explicitly or implicitly) set out to research. Several scholars avoided definitional trivialisation by sampling high-status white-collar offenders (Willet, Griffin, Torrance 2001; Goldstraw-White 2012; Logan et al. 2019), and indeed, social status was shown to serve as a conduit for better prison adjustment among imprisoned professionals (Logan et al. 2024). Secondly, however, not every middle-class prisoner is serving time for economic crimes. White-collar offenders’ experience might not be fully indicative of what their class-based peers convicted of traditional offences go through. At best, the study of imprisoned white-collar offenders offers insight into a specific subgroup, limited to certain offences and heterogenous in terms of class composition.

Lastly, much has been written about those who adhere to conventional values and avoid prison subculture whilst incarcerated, be it so-called “square johns” (Sykes 1958) or “enthusiasts” (Crewe 2009). John Irwin (1970: 32) links the emergence of this category to “many persons convicted of felonies who are members of working-class or middle-class strata”. Certainly, the middle class’s greater stake in conformity might facilitate “pro-social” adaptations to imprisonment. They find it easier to assume non-criminal identity, avoid conflicts and follow the established rules (Benson, Cullen 1988). However, we cannot forget that “square john” is an adaptation style and not a pre-existing habitus. In fact, many supporters of prison’s correctional ideology are former drug addicts who only converted to middle-class values inside prison (Crewe 2009). Conversely, some educated prisoners might tenaciously oppose institutional power through non-violent means, such as querulous complaints. It is

therefore not legitimate to equate “square johns” with the imprisoned middle class. This line of research, however important, does not close the identified gap.

In sum, the imprisoned middle class constitute a blind spot of mainstream prison sociology. They are a qualitatively distinct, but thus far underexamined subpopulation. As the review above shows, the extant literature does not illuminate their experience in the nuanced manner found in the research on many other “unusual” prisoners. Given the centrality of class in the social experience, this is not an inconsequential omission. The remainder of this paper utilises the framework of deprivation and importation to show how the inclusion of middle-class offenders can inform our understanding of imprisonment.

Deprivation, importation and the middle-class prisoner

For decades, the penological mainstream has been shaped by two distinct perspectives on prison culture and adaptation. On the one hand, the deprivation theory posits that the experience of imprisonment is shaped by the unique “pains of imprisonment” suffered by anyone who enters the strange world of prisons. These include deprivation of goods and services, autonomy and personal security (Sykes 1958). Sykes did not wonder who prisoners had been before they put on the striped uniform of New Jersey State Prison; he only allowed them to vary in their differential responses to carceral pains, classified as argot roles. Any mentions of external factors are “tentative or tokenistic” (Crewe 2016: 80). Although few authors fully subscribe to Sykes’ agnosticism regarding prisoners’ background, his main focus on what prison does to people had purchase in the later development of the discipline, as evidenced by Erving Goffman’s (1961) assertion that the pre-institutional self is erased by a series of degradation ceremonies upon entry. On the other hand, John Irwin (1970) formulated what was later termed the importation model. Departing from observed similarities between prison culture and criminal subculture outside prison, he and Donald Cressey (Irwin, Cressey 1962) stressed the importance of what convicts bring with them into correctional facilities. What if prison life is conditional upon the developments outside the criminal justice system? What if a prisoner’s plight is but an extension of what they suffered outside the walls of prison: addiction, mental illness, violence – or perhaps all of these things?

In terms of deprivation, later scholarship has jettisoned Sykes’ disregard for prisoners’ backgrounds and acknowledged that imprisonment can be significantly more painful for some than for others (Liebling 1992). Various authors have formulated category-specific pains of imprisonment on top of the classic enumerations (see Haggerty, Bucerius (2020) for a critical review). This begs the question of whether middle-class imprisonment is related to additional pains in need of discovery. Some judges, for instance, believe that a white-collar convict would hardly survive under a prison regime, and their arguments easily extend to

middle-class in general: the middle-class offender is neither accustomed to prison as an institution nor familiar with the criminal subculture present there; they are used to a higher standard of living, and already devastated by the trial itself (Mann, Wheeler, Sarat 1979). Although this so-called special sensitivity hypothesis has been empirically disproved (Logan et al. 2019), at least in its crudest form, there might be more subtle ways in which middle-class prisoners suffer pains unknown to others. In particular, they might experience double exclusion: their criminal label places them outside the law-abiding community, but they are still seen as total strangers by fellow prisoners they have little in common with. Stripped of their middle-class identities, they nonetheless find themselves “bungling amateurs” in the criminal world (Willot, Griffin, Torrance 2001: 458).

In terms of importation, what the middle class imports into prison might be best conceptualised through Pierre Bourdieu’s (1983) notion of social, cultural and symbolic capital. As with habitus, capital is to some extent field-specific; some resources might be advantageous in certain social contexts but useless in others. In his later writings, Pierre Bourdieu (Bourdieu, Wacquant 1992) claims that the notion of capital is inseparable from the field concept. To study the workings of capital in prison is therefore to study the prison itself; what type of capital ensures domination there? Does successful adaptation require criminal connections, knowledge of the argot and working-class masculinity (cf. Crewe 2014)? Is middle-class status a source of alienation and derision, or does it earn the same recognition as outside due to its rarity and prestige? The answers to these questions can illuminate the relationship between broader society and prison, helping to assess competing visions of prison as an insulated “total” institution (Goffman 1961) or as a porous environment and a seismograph of broader societal trends (Jacobs 1977).

Furthermore, middle-class offenders bring assets which might function as complete game changers – take organisational experience for instance, which allows them to see prison as yet another “tameable” bureaucracy (Benson, Cullen 1988). Those who maintained good financial standing after conviction are likely to put it to use as much as the prison regime allows. Moreover, their knowledge might prove useful not to only other prisoners (i.e. through formal writing skills) but also to the facility (Button et al. 2020); Helen Lewis (2020) mentions how imprisoned businesspeople help “keep the place running”. This might enable adaptation styles that include dialogue with institutional power on more equal terms than those available to most prisoners. By this, I mean something more than the fraternisation that sometimes occurs between inexperienced guards and traditional offenders (Crewe 2011). The background shared with senior prison staff, psychologists, social workers and chaplains might even lead to the blurring of the seemingly insurmountable divide between the captives and their custodians, something that prison sociology assumes whilst writing on “two cultures” within a total institution (Goffman 1961).

In terms of both deprivation and importation, it has been argued that “the concept of social class is particularly important when examining variation in prison adjustment” (Logan, Olma 2020: 296). Importation and deprivations are

hard to disentangle if the population under study are street offenders only, but educated and affluent prisoners might offer some necessary variation in class and conventional capital. Examining their experience could therefore help better assess the various visions of prison, all of which were formed with only street offenders in mind. This problem can be visualised as two perpendicular axes, one representing the severity of deprivations and the other the relative value of imported assets. Starting from the deprivations axis, we see a solid body of evidence for differential experiences of those imprisoned in various prison regimes (e.g. Haney 2003; Mjåland et al. 2021). Comparative studies have been conducted in facilities ranging from “light”, open Norwegian prisons to the “heavy” American supermax, not to mention other dimensions such as “depth” and “tightness” (Crewe 2011). Turning to the importation axis, however, one notices that researchers’ attention is understandably skewed towards low values, such as prisoners with mental health issues, drug addiction or other vulnerabilities (Birmingham et al. 2000; Small et al. 2005), with privileged offenders being omitted from the picture. Projected on the deprivation axis it is almost as if prison researchers – hypothetically – decided to ignore open facilities as an anomaly, visiting high- and medium-security ones only, and passing a judgement of imprisonment based exclusively on their observations of these places. If conventional resources do aid successful prison adaptation (see above), then the oversight of class appears to be an important omission.

Rehabilitation

In terms of rehabilitation, a concept saturated with assumptions regarding a lower-class prisoner in need of therapy, schooling and vocational training, what can be offered to a university diploma holder with a record of stable employment who might have even used their knowledge to commit crimes in the course of their occupation? Under the direction of Krzysztof Krajewski, I have previously grappled with the question of what, if any, the rehabilitative function of imprisonment for white-collar convicts could be (Uhl 2020). Indeed, they attribute some transformative potential to the time spent reflecting on their past lives, helping less fortunate inmates and improving relations with their families (Button et al. 2020; Sun 2022). Since all of these occur outside the formal frames of the rehabilitative regime, it remains unclear what role, if any, the institution should play in the self-improvement of middle-class prisoners? That same question had been puzzling Sergio Ruiz, a Spanish prison psychiatrist, who also noted the dearth of research on the middle class in the criminal justice system:

Dr. Ruiz explained he had been surprised at the outset when he searched the scientific literature and found almost nothing on rehabilitating white collar criminals. Psychiatrists had studied murderers ad nauseam, [...] but few had ever bothered to get inside the mind of the shady functionary who swindled the public garbage fund. (Casey 2021)

The solution he devised combines elements of offender therapy and restorative justice with measures to instil humility and countervail moral disengagement (Ministerio del Interior 2021). In 2021, more than 2,000 prisoners were signed up for this unprecedented intervention (Casey 2021), and many students of white-collar crime are anxious to learn about the results of the programme, as it evidently addresses an important gap in the societal reaction to elite offending.

This gap is easier to document than to explain, since there are now programmes for multiple prisoner subpopulations tailored to their individual needs (Day et al. 2006). It has finally been noticed that the imprisonment of middle-class offenders, often necessary on the grounds of justice and fairness, can easily produce a number of frustrated inmates lingering in correctional facilities that have nothing to offer them, or still worse, subject them to an infantilising regime of one-size-fit-all rehabilitation (cf. Mason 2007). My own interlocutors – politicians and businesspeople who served time for white-collar crime in Polish prisons – could not have been more clear about this institutional failure; they were given unsolicited advice on their perfectly functional family lives or repeatedly encouraged to take up drug and alcohol therapy despite showing no symptoms of substance abuse. If criminological research and criminal justice agencies continue to shy away from middle-class prisoners, such counterproductive practices are likely to continue. Here too, there is no need to fix our gaze on middle-class individuals imprisoned for crimes in business and political life to the exclusion of their peers serving time for conventional offences.

Moreover, some imprisoned middle-class individuals prefer to think of themselves as conveyors rather than recipients of rehabilitation. Whilst sceptical of interventions directed at themselves, people I have met recounted having at times mentored their less fortunate cellmates: typically imprisoned adolescents whose needs could hardly be met by the limited rehabilitative capacities of prison.⁵ They engaged in intimate one-on-one conversations outside the institutional context, painted alternatives to the life of crime and set a counterweight to the prison subculture that otherwise lured many a young prisoner on search for validation and a sense of belonging. Temporarily sharing living conditions with people whom they would rarely encounter outside prison, these middle-class men enjoyed more trust from their cellmates than psychologists or other professionals affiliated with the facility normally do. As one of the reviewers noted, “their contribution to helping other prisoners [could] be viewed as a restorative element, the way they help society in a more general sense”. Should their accounts be true, these unusual prisoners could be playing another important role in the prisoner community, be it informally or hand in hand with the staff.

⁵ For methodology, see Andrzej Uhl (2023).

Outlook

Several avenues for future work emerge from this landscape. To begin with, we should, but currently do not, know the exact socioeconomic composition of the prison population. Naturally, class is harder to record than say race, but both are social constructs that eventually lend themselves to some forms of measurement. For instance, Bourdieu-inspired survey items could be applied in the context of prisons to see how their populations fit into the groupings identified by latent class analysis (Savage et al. 2013). Once we know how many middle-class individuals traverse the carceral world, we can begin to study this subpopulation systematically. Non-white-collar middle-class prisoners are an obvious candidate for ethnographic inquiry, as is the intersection of class and gender in correctional settings. A study of how social status and other class-related features predict successful prison adjustment has great potential to inform research and policy (Logan et al. 2024). At the micro-level, network analysis could be used to examine whether the presence of a middle-class individual in a cell or facility impacts other prisoners' disciplinary record, adaptation or perhaps even post-release performance.

For now, the aim of this essay was to argue that the inclusion of class, in particular the middle class, can rejuvenate prison sociology in a multitude of ways. I have focussed on empirical and theoretical aspects, but they also invite normative considerations. If the afflictions of the imprisoned middle-class individuals are no greater than those of their underprivileged cellmates, is sentencing practice justified in its avoidance of middle-class imprisonment? And is it desirable to involve these prisoners in the rehabilitation of others – as mentors for the incarcerated adolescents and co-organisers of the cultural life in prison? Nothing but speculation is possible as long as further inquiry produces reliable knowledge about the imprisoned middle class. Without knowing more about this distinct but under-researched prisoner category, criminologists will not only fail to address their special needs and realise their potential, but will also miss an opportunity to better understand imprisonment itself.

Acknowledgements

My thanks are also due to two anonymous reviewers who greatly helped to improve the arguments presented above.

Declaration of Conflict Interests

The author declared no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Funding

The author received no specific funding for this work.

References

- Benson M. and Cullen F.T. (1988). 'The special sensitivity of white-collar offenders to prison: A critique and research agenda.' *Journal of Criminal Justice* 16, pp. 207–215. [https://doi.org/10.1016/0047-2352\(88\)90049-9](https://doi.org/10.1016/0047-2352(88)90049-9)
- Birmingham L., Gray J., Mason D., and Grubin D. (2000). 'Mental illness at reception into prison.' *Criminal Behaviour and Mental Health* 10(2), pp. 77–87. <https://doi.org/10.1002/cbm.347>
- Bourdieu P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511812507>
- Bourdieu P. (1983). 'Ökonomisches Kapital, soziales Kapital, kulturelles Kapital' [Economic, social and cultural capital]. In R. Kreckel (ed.) *Soziale Ungleichheiten* [Social inequalities]. Göttingen: Otto Schwarz, pp. 183–193.
- Bourdieu P. and Wacquant L. (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Button M., Gough D., Shepherd D., and Blackburn D. (2020). 'White collar criminals' experience of imprisonment in England and Wales: Revisiting the 'special sensitivity' debate.' *Deviant Behavior* 41(12), pp. 1585–1600. <https://doi.org/10.1080/01639625.2019.1635861>
- Cheliotis L. and Liebling A. (2006). 'Race matters in British prisons: Towards a research agenda.' *British Journal of Criminology* 46(2), pp. 286–317. <https://doi.org/10.1093/bjc/azi058>
- Cloyes K.G., Lovell D., Allen D.G., and Rhodes L.A. (2006). 'Assessment of psychosocial impairment in a supermaximum security unit sample.' *Criminal Justice and Behavior* 33(6), pp. 760–781. <https://doi.org/10.1177/0093854806288143>
- Cressey D. (1953). *Other People's Money: A Study of the Social Psychology of Embezzlement*. Glencoe: Free Press.
- Crewe B. (2009). *The Prisoner Society: Power, Adaptation and Social Life in an English Prison*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199577965.001.0001>

- Crewe B. (2011). 'Depth, weight, tightness: Revisiting the pains of imprisonment.' *Punishment & Society* 13(5), pp. 509–529. <https://doi.org/10.1177/1462474511422172>
- Crewe B., Liebling A., and Hulley S. (2011). 'Staff culture, use of authority and prisoner quality of life in public and private sector prisons.' *Australian & New Zealand Journal of Criminology* 44(1), pp. 94–115. <https://doi.org/10.1177/0004865810392681>
- Crewe B. (2014). 'Not looking hard enough: Masculinity, emotion, and prison research.' *Qualitative Inquiry* 20(4), pp. 392–403. <https://doi.org/10.1177/1077800413515829>
- Crewe B. (2016). 'The sociology of imprisonment.' In Y. Jewkes, B. Crewe, and J. Bennett (eds.) *Handbook on Prisons*. London: Routledge, pp. 123–151.
- Crewe B., Hulley S., and Wright S. (2017). 'The gendered pains of life imprisonment.' *British Journal of Criminology* 57(6), pp. 1359–1378. <https://doi.org/10.1093/bjc/azw088>
- Day A., Bryan J., Davey L., and Casey S. (2006). 'The process of change in offender rehabilitation programmes.' *Psychology, Crime & Law* 12(5), pp. 473–487. <https://doi.org/10.1080/10683160500151209>
- Dhami M. (2007). 'White-collar prisoners' perceptions of audience reaction.' *Deviant Behavior* 28(1), pp. 57–77. <https://doi.org/10.1080/01639620600987475>
- Earle R. and Phillips C. (2015). 'Prison ethnography at the threshold of race, reflexivity and difference.' In D.H. Drake, R. Earle, and J. Sloan (eds.) *The Palgrave Handbook of Prison Ethnography*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 230–251. https://doi.org/10.1057/9781137403889_13
- Edelhertz H. (1970). *The Nature, Impact and Prosecution of White Collar Crime*. Washington: U.S. Department of Justice.
- Goffman E. (1961). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients*. Harmondsworth: Pelican.
- Goldstraw-White J. (2012). *White-Collar Crime: Accounts of Offending Behaviour*. Palgrave Macmillan.
- Green E. and Wakefield R.P. (1979). 'Patterns of middle and upper class homicide.' *Journal of Criminal Law & Criminology* 70, pp. 172–180.
- Haggerty K.D. and Bucerius S. (2020). 'The proliferating pains of imprisonment.' *Incarceration* 1(1), pp. 1–16. <https://doi.org/10.1177/2632666320936432>
- Haney C. (2003). 'Mental health issues in long-term solitary and "supermax" confinement.' *Crime & Delinquency* 49(1), pp. 124–156. <https://doi.org/10.1177/0011128702239239>
- Hunter B. (2012). 'A contrast in lives? White-collar offenders in prison.' *Prison Service Journal* 199, pp. 29–31.
- Ievins A. (2012). *Living Among Sex Offenders: Identity, Safety and Relationships at HMP Whatton*. Cambridge: University of Cambridge, Institute of Criminology.
- Irwin J. and Cressey D.R. (1962). 'Thieves, convicts and the inmate culture.' *Social Problems* 10(2), pp. 142–155. <https://doi.org/10.2307/799047>
- Irwin J. (1970). *The Felon*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Jacobs J.B. (1977). *Stateville: The Penitentiary in Mass Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Jordanoska A. (2018). 'The social ecology of white-collar crime: Applying situational action theory to white-collar offending.' *Deviant Behavior* 39(11), pp. 1427–1449. <https://doi.org/10.1080/01639625.2018.1479919>

- Kamiński M. (2004). *Games Prisoners Play. The Tragicomic Worlds of Polish Prison*. Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv39x71g>
- Liebling A. (1992). *Suicides in Prison*. London: Routledge.
- Liebling A. (2009). 'Women in prison prefer legitimacy to sex.' *British Society of Criminology Newsletter* 63. Available online: <https://www.britsoccrim.org/new/newdocs/bscn-63-2009-Liebling.pdf> [10.07.2024].
- Logan M.W., Morgan M.A., Long J.S., and Chio H.L. (2024). 'Sensitivity for thee, but not for me: The role of social status as a conduit for white-collar prison adjustment.' *Journal of Criminal Justice* 93. <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2024.102221>
- Logan M.W., Morgan M.A., Benson M.L., and Cullen F.T. (2019). 'Coping with imprisonment: Testing the special sensitivity hypothesis for white-collar offenders.' *Justice Quarterly* 36(2), pp. 225–254. <https://doi.org/10.1080/07418825.2017.1396488>
- Logan M.W. and Olma T. (2020). 'Separating popular myth from empirical reality: The white-collar prison experience.' In M. Harmes, B. Harmes (eds.) *The Palgrave Handbook of Incarceration in Popular Culture*. London: Palgrave Macmillan, pp. 289–304. https://doi.org/10.1007/978-3-030-36059-7_17
- Logan M.W. and Pare P. (2016). 'Are inmates with military backgrounds "army strong?"' *Criminal Justice Policy Review* 28(8), pp. 814–841. <https://doi.org/10.1177/0887403415623033>
- Lynch M.J. (2015). 'The classlessness state of criminology and why criminology without class is rather meaningless.' *Crime Law and Social Change* 63(1–2), pp. 65–90. <https://doi.org/10.1007/s10611-015-9553-y>
- Mann K., Wheeler S., and Sarat A. (1979). 'Sentencing the white-collar offender.' *American Criminal Law Review* 17, pp. 479–500. <https://doi.org/10.2307/2095694>
- Mann N. (2016). 'Older age, harder time: Ageing and imprisonment.' In Y. Jewkes, B. Crewe, and J. Bennett (eds.) *Handbook on Prisons*. London: Routledge, pp. 514–528.
- Mason K.A. (2007). 'Punishment and paperwork: White-collar offenders under community supervision.' *American Journal of Criminal Justice* 31, pp. 23–36. <https://doi.org/10.1007/s12103-007-9001-3>
- Matthews R. (2017). 'False starts, wrong turns and dead ends: Reflections on recent developments in criminology.' *Critical Criminology* 25(4), pp. 577–591. <https://doi.org/10.1007/s10612-017-9372-9>
- Mjåland K., Laursen J., Schliehe A., and Larmour S. (2021). 'Contrasts in freedom: Comparing the experiences of imprisonment in open and closed prisons in England and Wales and Norway.' *European Journal of Criminology* 20(5), pp. 1641–1642. <https://doi.org/10.1177/14773708211065905>
- Payne B.K. (2003). *Incarcerating White-Collar Offenders: The Prison Experience and Beyond*. Springfield: Charles Thomas Publisher.
- Pettit B. and Western B. (2004). 'Mass imprisonment and the life course: Race and class inequality in US incarceration.' *American Sociological Review* 69(2), pp. 151–169. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1177/000312240406900201>

- Pontell H. (2016). 'Theoretical, empirical, and policy implications of alternative definitions of "white-collar crime": "Trivializing the lunatic crime rate".' In M. Benson and S. van Slyke (eds.) *The Oxford Handbook of White-Collar Crime*. Oxford: Oxford University Press, pp. 39–56. <https://doi.org/10.1093/oxford-hb/9780199925513.013.3>
- Rampey B.D., Keiper S., Mohadjer L., Krenzke T., Li J., Thornton N., and Hogan J. (2016). *Highlights from the U.S. PIAAC Survey of Incarcerated Adults: Their Skills, Work Experience, Education, and Training*. Program for the International Assessment of Adult Competencies: 2014. Washington: U.S. Department of Education.
- Reiman J. and Leighton P. (2020). *The Rich Get Richer and the Poor Get Prison. Ideology, Class, and Criminal Justice*. New York: Routledge.
- Rusche G. and Kirchheimer O. (1939). *Punishment and Social Structure*. New York: Russel & Russel.
- Savage M., Devine F., Cunningham N., Taylor M., Li Y., Hjellbrekke J., Le Roux B., Friedman S., and Miles A. (2013). 'A new model of social class? Findings from the BBC's Great British Class Survey experiment.' *Sociology* 47(2), pp. 219–250. <https://doi.org/10.1177/0038038513481128>
- Singer S. (2017). *Middle-Class Crime and Criminality*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/obo/9780195396607-0212>
- Small W., Kain S., Laliberte N., Schechter M.T., O'shaughnessy M.V., and Spittal P.M. (2005). 'Incarceration, addiction and harm reduction: Inmates experience injecting drugs in prison.' *Substance Use & Misuse* 40(6), pp. 831–843. <https://doi.org/10.1081/JA-200030795>
- Sostero M., Milasi S., Hurley J., Fernandez-Macias E., and Bisello M. (2020). *Teleworkability and the COVID-19 Crisis: A New Digital Divide?*. Seville: European Commission, Joint Research Centre (JRC). Available online: <https://www.econstor.eu/handle/10419/231337> [10.07.2024].
- Stadler W.A., Benson M.L., and Cullen F.T. (2013). 'Revisiting the special sensitivity hypothesis: The prison experience of white-collar inmates.' *Justice Quarterly* 30(6), pp. 1090–1114. <https://doi.org/10.1080/07418825.2011.649296>
- Sun D. (2022). *What Will They Think of Me? Understanding the Experiences of White-Collar Inmates*. Cincinnati: University of Cincinnati [doctoral dissertation].
- Sutherland E. (1983). *White Collar Crime: The Uncut Version*. New Haven: Yale University Press.
- Sykes G. (1958). *The Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison*. Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv14164hw>
- Uhl A. (2020). 'Punishing white-collar offenders. Theory and function.' *Archiwum Kryminologii* 42(2), pp. 27–47. <https://doi.org/10.7420/AK2020Y>
- Uhl A. (2023). 'Carceral experiences of white-collar offenders: Qualitative research design utilising the offender-based definition and pierre bourdieu's capital theory.' *Crime, Law and Social Change* 79, pp. 129–151. <https://doi.org/10.1007/s10611-022-10038-x>

- Wacquant L. (2001). 'Deadly symbiosis: When ghetto and prison meet and mesh.' *Punishment & Society* 3(1), pp. 95–133. <https://doi.org/10.1177/14624740122228276>
- Wacquant L. (2009). *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham: Duke University Press.
- Walmsley R., Howard L., and White S. (1992). *The National Prison Survey 1991: Main Findings*. London: Home Office.
- Willot S., Griffin C., and Torrance M. (2001). 'Snakes and ladders: Upper-middle class male offenders talk about economic crime.' *Criminology* 39(2), pp. 441–446. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.2001.tb00929.x>
- Wooden W.S. and Ballan A.O. (1996). 'Adaptation strategies and transient niches of one middle-class inmate in prison.' *Psychological Reports* 78(3), p. 870. <https://doi.org/10.2466/pr0.1996.78.3.870>
- Wright P. and Herivel T. (2013) *Prison Nation: The Warehousing of America's Poor*. New York: Routledge.

Internet sources

- Casey N. (2021). *Spain Turns to Corruption Rehab for Officials Who Can't Stop Stealing*, Nytimes.com. Available online: <https://www.nytimes.com/2021/05/17/world/europe/spain-corruption-rehab.html> [10.07.2024].
- De Mauri J.S. (2020). *I Had a Comfortable Middle-Class Life – Then I Was Jailed for Fraud*, Theguardian.com. Available online: <https://www.theguardian.com/australia-news/commentisfree/2020/nov/20/i-had-a-comfortable-middle-class-life-then-i-was-jailed-for> [10.07.2024].
- Google Scholar (2024), Scholar.google.com. Available online: https://scholar.google.com/scholar?cites=1220348352717559049&as_sdt=2005&sciodt=0,5&hl=de [10.07.2024].
- Hitt J. (2022). *Want To Do Less Time? A Prison Consultant Might Be Able to Help*, Nytimes.com. Available online: <https://www.nytimes.com/2022/06/07/magazine/prison-consultants-fixers.html> [10.07.2024].
- Lewis H. (2020). *In Britain, Even Jails Have a Class System: How a Filmmaker, Convicted of Fraud, Discovered the "White Collar Club"*, Theatlantic.com. Available online: <https://www.theatlantic.com/international/archive/2020/02/jails-britain-chris-atkins-book/606730/> [10.07.2024].
- Ministerio del Interior (2021). *Programa de intervención en delitos económicos PIDE-CO. Documentos Penitenciarios 28*, Interior.gob.es. Available online: https://www.interior.gob.es/opencms/pdf/archivos-y-documentacion/documentacion-y-publicaciones/publicaciones-descargables/instituciones-penitenciarias/Programa_de_intervencion_en_delitos_economicos_PIDECO_126210489.pdf [10.07.2024].

Agnes Solt ■

Life imprisonment without parole: Results of a longitudinal study in Hungary

Kara dożywotniego pozbawienia wolności bez możliwości warunkowego zwolnienia. Wyniki badania longitudinalnego na Węgrzech

Abstract: The main goal of the study was to raise questions concerning life sentences and to demonstrate how it evolves and impacts the criminal, who is cast out from society and incarcerated for decades. The data collection phase of this qualitative longitudinal research spanned ten years, from March 2011 to December 2020. The narrative interviews were analyzed using content analysis. The prison system has the potential to facilitate both personality development and changes in mentality, but it can also hinder them. The legal institution of a life sentence without parole excludes the possibility of making positive changes in the convict's mindset and does not take into account the chance for the inmates' personality to develop during their long sentences. The legal institution of a life sentence, due to the exclusion of the possibility of review, could only be considered a rational institution in case of an infallible investigative and judicial system.

Keywords: life imprisonment, personality development in prison, prison effects, career model in prison, death penalty

Abstrakt: Głównym celem badania było postawienie pytań dotyczących kary dożywotniego pozbawienia wolności oraz pokazanie, w jaki sposób ewoluje ona i wpływa na przestępcę, który zostaje wykluczony ze społeczeństwa i osadzony w więzieniu na dziesięciolecia. Faza gromadzenia danych w ramach tego jakościowego badania longitudinalnego trwała dziesięć lat, od marca 2011 r. do grudnia 2020 r. Wywiady narracyjne zostały poddane analizie treści. System więziennictwa ma potencjał, aby ułatwić zarówno rozwój osobowości, jak i zmiany w mentalności, ale może również je utrudniać. Prawna instytucja kary dożywotniego pozbawienia wolności bez możliwości warunkowego zwolnienia wyklucza możliwość dokonania pozytywnych zmian w sposobie myślenia skazanego i nie bierze pod uwagę szansy na rozwój osobowości osadzonego podczas długich

Dr Agnes Solt, National Institute of Criminology, Hungary, agnes.solt@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0918-4964

wyroków. Prawna instytucja kary dożywotniego pozbawienia wolności, ze względu na wyłączenie możliwości rewizji, mogłaby być uważana za racjonalną instytucję tylko w przypadku nieomylnego systemu śledczego i sądowego.

Słowa kluczowe: dożywotnie pozbawienie wolności, rozwój osobowości w więzieniu, skutki więzienne, model kariery więziennej, kara śmierci

Introduction

Why did you give me hope if not a chance? (Jozsef)

All inmates serving life sentences without parole (LWOP) have committed a crime resulting in immediate and permanent exclusion from society. Surprisingly, many of them are first-time offenders. This means that there are prisoners who have committed a single atrocity in their lives that has led the law to impose the most severe sanction available: imprisonment until death.

At the pinnacle of the legal regulation of life imprisonment without parole is the Fundamental Law of Hungary. Article IV, paragraph 2 of the Fundamental Law reads as follows: “No-one shall be deprived of liberty except for reasons specified in an Act and in accordance with the procedure laid down in an Act. Life imprisonment without parole may only be imposed for the commission of intentional and violent criminal offences.” The institution of life imprisonment without parole was incorporated into Hungarian criminal law by Act LXXXVII of 1998, when Section 47 of the Criminal Code was amended by Section 5 of the aforementioned Act. The amendment came into force on 1 March 1999, and since then the current text of Section 47(1) of the amended Criminal Code allows for the exclusion of the possibility of parole even in the case of life imprisonment. Although this option has been recognised by criminal law since 1993, the courts did not apply it until 1999. (Kiszely, Nagy 2012: 1)

The question of who these people are and what they have done must be separated from another issue: how to endure and live with this never-ending punishment. As a researcher, however, I found that the two questions are somehow intertwined, and that the same moral conundrum hides their answers. Is a person who kills a human being, cruelly, with vile intent, worthy of questioning the possibility of enduring their punishment? Is it ethical to consider how the perpetrator, in the role of the victim, can endure this punishment, which is perpetual for them, or how it can be made more bearable? Is it ethical to give them a chance to absolve, or even explain away, this irredeemable crime – by listening to and accepting their own narrative? These are dilemmas that others have confronted me with, and that I have sometimes confronted myself during interviews.

Over the years, I have come to understand that every judgment, every angular revelation, is also an arbitrary cut of reality. It is a flawed representation of reality. Longitudinal research, like a movie, reveals a much more nuanced reality: a chain and complex network of causes and effects. Both the situation and the person are constantly evolving. The way they think about themselves, the way they perceive the crime they have committed, the way they assess their punishment and the way they see the world and their role in it can change radically over the years. Meanwhile, the artificially inflexible, security-orientated system that surrounds them is unresponsive to these changes. This discrepancy raises serious human rights dilemmas, which unfortunately have had little impact on either Hungarian legislation or detention practices. However, life imprisonment raises significant human rights concerns, particularly regarding the treatment and rehabilitation of prisoners. Dirk Van Zyl Smit and Catherine Appleton emphasise the need for transparent legal frameworks and judicial oversight to ensure that life sentences are not arbitrary and that prisoners have the possibility of parole. The authors also highlight the psychological impact of life sentences, advocating for humane conditions and rehabilitation opportunities for long-term prisoners (van Zyl Smit, Appleton 2019).

LWOP raises problems of implementation, both in principle and in practice. The possibility of parole from life imprisonment may encourage the prisoner to behave correctly during the execution of the sentence. However, in the case of detention without a reintegration function, a fundamental question for the penitentiary system has been whether it can develop a method of execution that does not violate the prohibition of torture and inhumane treatment, provides adequate security guarantees and offers a viable perspective for LWOP inmates (Garami 1999).

Even a decade and a half ago, the then prison warden raised the issue that their pedagogical toolkit was depleted when dealing with life prisoners. It becomes increasingly challenging to set both short-term and long-term goals for such inmates. "It is difficult to engage in goal-orientated activities and to consistently implement them for every inmate when the inmates themselves do not perceive the goal" (Kiszely, Nagy 2012: 12).

In view of the special problems of LWOP inmates' treatment, the so-called Special Unit for Long-Term Prisoners was established in October 2005 in Szeged Strict and Medium Regime Prison, which operates as a "prison within a prison" (Tóth 2015). The housing and management of LWOP inmates is an increasing challenge for the penitentiary system, as the number of prisoners is growing rapidly, especially since 2012. At the start of our research, there were only 13 LWOP prisoners. In November 2017, 53 LWOP inmates had to be housed in prisons, and in 2023 72.¹ Since 1999, there have been seven suicides among them, all in Szeged, in the special unit for LWOP inmates. Since 2017, when cameras were installed in the cells and Plexiglas was fixed in front of the bars, there have been no suicides.

¹ For comparison, the total number of prisoners in 2022 in Hungary was 19,347 (Hungarian Prison Service Headquarters).

In this paper, I present the process and results of an empirical study that commenced in April 2011 and concluded in 2022. The research focussed on LWOP prisoners, with a primary emphasis on how they cope with the despair stemming from their indeterminate sentences. Following the introductory reflections, I situate the subject of my study within the context of the existing research and literature. Before delving into this, I succinctly outline the aims and methodology of my research to ensure that the theoretical framework and central thesis of the study are clear. The detailed description of the research process is elaborated on later in the paper, subsequent to the literature review. Thereafter, I present the core themes pertinent to the convicted offenders, exploring their self-perceptions and attitudes towards their crimes and their punishment. I convey these themes through the inmates' own words and subsequently address the research questions.

1. Aims and methodology of the research

In 2011, a longitudinal study was launched in Hungary, to span a 12-year period and include all inmates sentenced to life imprisonment without parole. The research was launched after discussions, preliminary negotiations and the development of the research plan and conditions between the Hungarian Prison Service and the National Institute of Criminology.

There were three main research questions:

1. What coping techniques do inmates choose to endure such a hopeless, never-ending sentence?
2. Can a sentence of life imprisonment without parole raise ethical problems?
3. How can the prison service achieve risk-free or low-risk custody of prisoners for the rest of their lives?

In addition to the effects of extremely long prison sentences, the research aim was to explore the potential for preventive interventions. It sought to find ways of preventing possible aggressive or self-harming acts on the part of the inmates. The aim of the research was to identify the factors that support and hinder adaptation to imprisonment and to assess their possible effects. It also raised the question of how prisoners' perceptions of punishment evolve in the light of prison practice and the passage of time. In the meantime, the growing number of inmates serving LWOP every year and the resulting problem of placement have become a new aspect of the research. The basis for a successful investigation was, above all, the establishment of a stable relationship of trust with each prisoner, but this was extremely difficult under the circumstances and in some cases impossible because of the personal prejudices and fears of the prisoners. However, over the years, we have been successful in building relationships with both staff and prisoners, which have provided us with useful and credible information and have given us reasonable confidence that the questions we have raised have been answered.

The research plan was to ask predefined questions at each session, but we needed to modify this plan along the way because the prisoners were only willing to maintain long-term contact with us if we had an open conversation. During the informal conversations, we steered the discussion towards the topics we preferred (satisfaction with prison conditions, relationships, plans and problems that were important to them), but in order to avoid research failure, it was essential to deviate from the predefined and predetermined order of questions. Thus, in the end, apart from those who had died in the meantime, we lost only two participants, and only one person consistently refused to talk to us from the very first moment. In order to identify the coping strategies of prisoners, we hoped to be able to typify inmates based on different behavioural attributes and attitudes and to identify the components that lead to more successful adaptation. Thus, with a series of interviews of one to three hours, recorded every three to four months, our aim was to establish types of inmates, in addition to identifying individual risk factors, and to identify the risk and protective factors associated with these types in the long term. The narrative interviews were processed through content analysis, both to map individual life trajectories and to observe typologies and co-occurrences.

2. Theoretical framework

2.1. The prison: A penitentiary as an institution

The penitentiary exerts a significant influence on the convicts' lifestyle, schedule and activities, whilst their social interactions are limited. Individuals are forced to comply with strict regulations in their daily lives, having no control over their time or the decisions about their activities. Such institutions are referred to as "total institutions" by Erving Goffman (1981). The closed nature of prisons and their physically separate system also serve as a symbol, expressing society's rejection and emphasising exclusion.

Anthony E. Bottoms identifies six features that make prisons distinct from other institutions (Bottoms 1999: 205–281):

1. Total Institutions: As described by Erving Goffman, prisons are places where all aspects of life are conducted in the same place under a single authority.
2. Place of Enforced Residence: Inmates are required to live in the prison and cannot leave voluntarily.
3. Legal Order: Prisons operate under a strict set of formal rules and regulations that govern both the inmates and the staff.
4. Physical Security: Prisons have high levels of physical control and surveillance to prevent escapes and maintain order.
5. Coercive Authority: The use or threat of force is inherent in the management of prisons, ensuring compliance and control over the inmate population.

6. Problem of Order: Maintaining order within prisons is a constant challenge due to the potential hostility of the inmate population towards authority.

Control is exerted not only through physical confinement, but also through shaping inmates' personalities, redefining their identities and regulating their behaviour. When not isolated, prisoners form social networks that aid in survival, influencing how they endure imprisonment. Ben Crewe observes that whilst modern prisons may be less violent than in the past, they can be psychologically more taxing. Constant surveillance, institutional rules, ongoing adaptation to prison life and the loss of freedom deeply impact inmates' mental health, leading to feelings of hopelessness, isolation and loss of identity (Crewe 2011).

2.2. Deprivation and importation models, approaches and research trends

In prison research, the terms "deprivation model" and "importation model" are used to describe different theories about inmate behaviour and adaptation within the prison environment. The deprivation model, also known as the "situational model", suggests that the stressful and oppressive conditions of the prison environment themselves lead to inmate behaviour and social structures. It posits that the unique deprivations of prison life, such as loss of freedom, autonomy, goods and services, heterosexual relationships and personal security, create the environment in which inmates' behaviour develops (Sykes 1958). The importation model, also known as the "dispositional model", argues that inmates bring their own social histories and cultural values into the prison environment, and these pre-existing traits influence their behaviour and interactions within the prison. According to this model, the behaviour of inmates is primarily influenced by their experiences and characteristics from outside the prison, rather than the prison environment itself (Irwin, Cressey 1962).

In the case of long-term imprisonment, it is evident that over time, as the impact of the prison as a living space increases, so does the explanatory power of the deprivation model. Inmates' behaviour is a conscious or unconscious attempt to manage the deprivations caused by prison life. The prison subculture is characterised by an "inmate code" (Sykes 1958; Sykes, Messinger 1960; Kruttschnitt, Gartner 2003: 24). According to Gresham M'Cready Sykes, inmates suffer from five deprivations: lack of liberty, goods and services, heterosexual relationships, autonomy and security. This leads to the creation of a normative order that opposes the authority represented by the prison staff (Goodstein, Wright 1991). John Irwin and Donald Cressey argue that norms, values and beliefs develop in outside life, and the individual characteristics of inmates cannot be explained by prison conditions (Gover, Pérez, Jennings 2008: 379). Research on inmate adaptation is defined by two approaches: the stress-coping model and the interactionist analysis of personal attitudes and orientations. The results indicate that successful adaptation primarily depends on mindset, personal needs, skills and abilities, and that prison should not be viewed as a uniform environment.

However, significant differences exist in the operational modes of different correctional institutions (Adams 1992: 280–282). In prison sociology, there is a distinction between custody-orientated and treatment-orientated institutions (Johnson, Price 1981). Whilst the operation of custody-orientated institutions is characterised by a primary focus on security, uniform discipline and enforcement, the approach in treatment-orientated institutions emphasises the care and education of inmates. This latter approach is based on indirect interaction between staff and inmates, keeping the reintegration aspects in mind.

2.3. The concept of prisonisation and adaptation to prison conditions

Donald Clemmer (1958) defines prisonisation as the assimilation into the inmate society, referring to the process by which inmates adopt the normative culture of the prison (Adams 1992: 278). According to Clemmer's concept of prisonisation, prison culture encompasses habits, behavioural patterns, customs and the codes and rules that are prevalent among inmates. He describes as prisonised those inmates who become highly committed to criminality, turn away from societal reintegration and adopt the rules of the inmate hierarchy (Kruttschnitt, Gartner 2003: 23). The prisonisation hypothesis has been criticised for not giving enough importance to individual values and attitudes, instead focussing more on goals and structures (Adams 1992: 279). Kenneth Adams' research examines the adaptation to prison conditions among male inmates, analyzing the effects of personality structure, the prison environment and the sentence. He emphasises that an individual's prisonisation cannot be separated from other adaptation processes: the success of adaptation to both society and prison depends on adaptation skills (Adams 1992: 275–359).

Stanton Wheeler demonstrated that the degree of prisonisation changes over time: in the early phase, the inmate is still connected to the outside world, strongly preoccupied with their outside life and relationships. In the middle phase, external ties weaken and their reference group increasingly consists of fellow inmates. As release approaches (if applicable), the inmate turns back towards the outside, free world (Wheeler 1961: 697–712). Adams found that the number of rule violations is relatively high in the first six months of imprisonment, but this rate decreases as the inmate adjusts.

Research shows that inmates behave differently in various prisons and under different prison conditions. In treatment-based correctional institutions, violent and defiant inmates are more manageable compared to custody-orientated ones (Street, Vinter, Perrow 1966; Cooke 1989). Adams points out in his study that a stricter, more rigid prison environment elicits a higher rate of disruptive behaviour and that the majority of inmates react negatively to an authoritarian environment. Consequently, the structure of the prison plays a crucial role in the frequency of antisocial behaviour among inmates (Adams 1992: 324).

The impact of prison can vary widely across institutions. Prisons that take a more humane approach and provide adequate rehabilitation programmes are less harmful to prisoners. The institutional environment, including staff attitudes, prisoner relations and prison security measures, is a key determinant of the impact of the prison experience on individuals. The success of prisons depends to a large extent on the rehabilitation and support programmes offered to prisoners. Educational programmes, vocational training and psychological and social support can help prisoners reintegrate more successfully into society and can reduce the risk of reoffending. Without these programmes, however, imprisonment is merely a restraint and less conducive to positive change (Liebling, Maruna 2005).

2.4. Long-term imprisonment

Imprisonment represents a severe interruption in the inmate's entire life, self-identity and life trajectory, as well as a profound disruption in feelings and routines that were previously taken for granted (Cohen, Taylor 1972; Jewkes 2005). Upon entering, a life prisoner must come to terms with and accept the fact that they are beginning a new life in which previously established routines in all areas are to be transformed. For those experiencing prison for the first time, the shock is immense. They suddenly lose all patterns of their previous life and all the validation they had previously received (Sapsford 1983).

Long-term imprisonment is also analogous to experiences such as a car accident, a chronic illness or being evacuated or exiled to an unknown area. These events override axioms and self-evident features (Cohen, Taylor 1973). They disrupt a range of fundamental assumptions, axioms and certainties about the self and society: who people are, how the world works and what constitutes daily affairs – such as time, friendship, privacy, identity, self-awareness, ageing and physical deterioration (Cohen, Taylor 1973: 41). Ivonne Jewkes compares long-term detention to chronic or terminal illness. Both are characterised as a condition that has a coercive effect on the individual and that suddenly results in a disruption of the course of one's life (Jewkes 2005).

In the case of life imprisonment, the inmate must live without perceiving direction, movement or purpose. "This goes beyond the repertoire of our culture's adaptation to normal life" (Sapsford 1983: 77). The past quickly fades, thoughts about the future provoke anxiety, and prisoners focus on the "extended present" (O'Donnell 2014: 178). Long-term imprisonment can only be survived with the support of some protective ideology (Cohen, Taylor 1972) or by accepting the parameters of punishment and confinement (Schinkel 2014). In a longitudinal study conducted among men serving long-term sentences, it was found that over time these men intentionally withdraw from the tumultuous inmate communities (Zamble 2016: 421). It may seem as though they live in their own world, in prison but apart. Their bodies are in prison, but their cognitive focus is elsewhere.

However, all research uniformly suggests that long-term inmates find strategies to mitigate their difficulties, making imprisonment increasingly manageable over time. They strive to avoid trouble, weigh their options and use their time constructively (Flanagan 1980). The ultimate sanction of life imprisonment is a process of mourning in which the prisoner loses their former life, future and identity (Jewkes 2005: 370).

3. The process – challenges for longitudinal research, 2011–2021

The Hungarian Prison Service faced an unprecedented challenge in taking on the task of guarding LWOP inmates deprived of hope of being released.² This means that prisons have to ensure the personal safety of both prisoners and staff as well as the humane treatment of prisoners – for decades – through appropriate motivational, preventive and security measures. In the meantime, the legality of the institution of life imprisonment without parole has been questioned time and again, as has its conflict with international standards; the lack of review and the inhumanity of the punishment are still the subject of professional debate and clashes of views.³

In 2012, a year and a half after the start of the research, the interviewing and the way of addressing the questions and issues in a practical way was finally established. Initially, interviews were planned for one hour, with a strict time frame and a precise set of questions. The original plan was modified in line with the experiences of the first two years. The initial plan was modified as the first two years progressed, so that the interviews sometimes lasted up to 3 hours, and the range of questions and some of the topics were also personalised. Two years after meeting the prisoners, there was a change in the trust between researcher and inmates that allowed us to use a dictaphone. By getting to know the individuals in the sample personally, we were able to observe over time which attitudinal and behavioural components lead to more successful prison adaptation, and which ones can escalate in a negative direction over time.

In 2013, in our year-end research sub-report, another problem identified during the research was reported:

The number of LWOP inmates is rising dramatically and this year poses serious problems for the prison service. Places are full, and the problem of overcrowding

² The sentence of life imprisonment without parole has been in force in Hungary since 1993; the first final sentence was handed down in 2000.

³ The latest ECtHR decision was issued on 28 October 2021. The Court ruled (again) that the LWOP sentences do not in fact offer a real prospect of release and as such are incompatible with the European Convention on Human Rights, and that LWOP does not comply with the standards of Article 3 of the Convention on the prohibition of inhuman or degrading treatment (52374/15, 53364/15 2021).

here presents multiple disadvantages and dangers. In future, therefore, we can expect an increase in suicides, as well as insecurity and discomfort among prisoners due to lack of space and conflict and unmanageability due to lack of work. (Solt 2013)

In 2014, whilst the number of LWOP inmates increased year on year, overcrowding and accommodation problems worsened. This had a noticeable and negative impact on both the staff and the daily lives of the prisoners. However, in 2014 it seemed that the problem-free control of the LWOP inmates could be solved with individualised treatment.

On 31 December 2014, the LWOP inmates' mandatory clemency procedure entered into force (Act CCXL of 2013: 46 A–H§). In 2015, this became another variable in the research: the law caused great uproar among inmates and was another source of a wave of unrest. Under the legislation, after 40 years of imprisonment, the prison will notify the Minister of Justice of the grounds for initiating a mandatory pardon procedure, unless the prisoner does not consent or does not declare whether they consent to the procedure. The convicted persons hoped that life imprisonment without parole would be abolished and that the review could take place in the 25th year following the sentence. This hope has been dashed by the enactment of the legislation.⁴

For 2016, we had to stop following the fate of all LWOP inmates and possible changes in mentality due to the dramatic increase in their number and the lack of resources. Therefore, we have been in regular contact with 27 of the LWOP inmates, in 17 of whom we can analyse in more depth the personality changes and the effects of changes in the conditions of institutionalisation. Since the start of the research, there have been many changes: not only has the number of prisoners multiplied, but the number of prisons that have set up a special ward for LWOP inmates has also increased from one to four. Comparing the practices of these institutions, evaluating the different practices and developing a dialogue between the prisons on the accommodation of inmates and the problems and issues that are specific to the sentence, have therefore also been set as objectives.

At the end of the sixth year of research, we also encountered various research ethical dilemmas. When a researcher goes back to the same people in the same institution over a period of years, they encounter many phenomena outside the unit of observation (such as changes in internal regulations that affect the daily life of the correctional officers and then spill over to interpersonal relationships). There is often a moral dilemma as a researcher regarding what to do with strange or disturbing information. Such long-term research is extremely fragile and requires constant balancing. It has been a constant challenge to reconcile institutional and scientific frameworks in empirical research.

After the new Penitentiary Code entered into force (Act CCXL of 2013: 46 A–H§), the biggest and most obvious problem of the prisoners in the LWOP special ward in Szeged⁵ was the lack of income and work compared to before. This fact, among

⁴ The ECtHR has since censured Hungary for this, most recently at the end of October 2021.

⁵ Szeged is a large city in Hungary with one of the largest prisons.

others, explained the suicides and suicide attempts among LWOP inmates during these years.⁶ At that time, the inmates in Szeged could keep guinea pigs, but they were often unable to finance the food for animals alone.⁷ In 2017, prison rules became increasingly centralised. In the case of the LWOP inmates, the individualisation aspect was therefore not sufficiently taken into account.

As is well known, the extremely long sentences mean that contact becomes poorer and more difficult every year. Meanwhile, the per-minute tariff for prison telephones is many times the market price, and prisoners' incomes at this time have been unable to cover the basic needs due to the large deductions made since the new Penal Code. The increasing workload of staff – the ever-increasing number of overtime shifts and the administrative obligations – have led to a very high turnover rate. Staff overload has spilled over to the prisoners. Overall dissatisfaction has reached its highest level in the seven years of our research. Tighter controls, cameras and a centralised system designed to control staff members as much as the prison population have created a deeply depressing atmosphere in practice. Many of the well-established procedures and processes have fallen victim to the new restrictions.

By 2018, the good working relationship between researchers and prison staff, which had greatly helped the research until then, began to falter. The authorisation of our ad hoc visits to the institute was delayed, the authorisation of the use of the dictaphone after six years of uninterrupted practice began to falter and the need for staff to assist us in our work – interviewing inmates – was no longer a matter of course.

In 2020, due to the pandemic and epidemic measures, there were far fewer opportunities for interviews and only limited opportunities for further meaningful observations. Subsequently, the Hungarian Prison Service Headquarters withdrew the research permit.

4. Risk and protective factors determining the peaceful detention of LWOP inmates

The beginning of detention and imprisonment means a rude interruption of the prisoner's whole life path and a profound shock to the feelings and routines previously taken for granted. They find themselves in a completely alien and cold place, where events and happenings are out of their control (Irwin 2009). An LWOP inmate must, on entry, accept that they will begin a life in which previous routines will be inevitably transformed.

⁶ During two years of this period, there were three completed suicides in the LWOP special ward of Szeged Strict and Medium Regime Prison; we followed the history and the path leading up to this point, and wrote a separate research report on the topic.

⁷ It was interesting and instructive to observe how the inmates treated the animals and how the bonding affected their human relationships over the years. By 2020, the last guinea pigs had died, and the purchase and keeping of more guinea pigs was no longer supported by the prison service.

During the prison life and detention of long-term prisoners, it is possible to identify risk factors that may endanger their own mental and physical stability as well as that of others. On the other hand, it is also possible to identify the protective factors for a balanced life and detention (Table 1).

Table 1. Risk and protective factors of long-term prisoners

Risk factors	Protective factors
loss of health: illness, ageing	activities, occupations
poverty	money-making opportunity
thoughts about the crime, not processing the crime	faith and hope in the abolition of LWOP
dreaming	conscious self-improvement
relationships – if irregular, unstable or involving negative emotions	relationships – if stable and providing a bond
housing regardless of individual needs	individual housing on request (in relation to a cellmate and type of ward)

Source: Own elaboration.

Anything that reinforces the prisoner’s vulnerability and helplessness has a negative effect, and anything that tends towards at least a semblance of restoring self-determination and autonomy has a positive effect on the prisoner’s well-being and mental equilibrium. This is the same for all prisoners, but it becomes proportionally more pronounced as the length of the sentence increases, and is particularly true for LWOP inmates. The determining external elements are the issues of housing, the prisoner’s cellmate and their livelihood.⁸

- Most importantly, the following issues affect the daily life of the inmate:
- whether they want a cellmate or prefer a single placement,
 - whether they prefer quiet and routine or a more stimulating accommodation with more opportunities and greater freedom of movement,
 - how much work is needed to meet personal needs.

In addition to time management and spending, various activities and occupations create new opportunities (e.g. learning), thus providing motivation and prospects for the prisoners. Work is important not only because it provides occupation and living space, but also because it is a source of basic needs and a means of obtaining coffee, cigarettes, toiletries and other consumer goods.

⁸ Prisons – and the prisoners in them – face a significant and growing challenge as a result of increasingly extreme weather conditions, particularly hot summers. LWOP prisoners are also typically housed on the upper floors of institutions. Most cells have small windows, screens and Plexiglas on the bars, so temperatures can exceed 40 degrees in the summer and there is no air movement. For long-term prisoners, conditions can therefore often amount to torture during the heat of summer.

5. Typical strategies and attitudes of well-adjusted prisoners

Crewe and colleagues wrote a book in 2020 describing a study (Crewe, Hulley, Wright 2020). The basic question of the book is what happens to people when we deprive them of their freedom for a long period of time. The study was carried out among young prisoners sentenced to life imprisonment, and it analyses how they cope with the fact that they have committed an offence against life, then with the fact that they have been sentenced to many years imprisonment and finally whether and, if so, what kind of personality-forming effect prison can have on them.

Overall, the combination of the passage of time and imprisonment was found to have a definite personality-forming effect on prisoners. Many of their observations coincide with the observations I made in this research, even though the samples were different. For those serving long prison sentences, and especially for those serving life sentences, it is typical that they begin to take note of their situation after the first few years. Perhaps the only exceptions are repeat offenders, regular recidivists, for whom prison is a natural environment.

In a somewhat simplistic way, two groups of well-adjusted prisoners have been distinguished according to the typical attitudinal and behavioural patterns: the “resigned” and the “combative” (Table 2).

Table 2. The typical attitudinal and behavioural patterns

Resigned (typically lower intelligence, simpler personalities)	Combative (typically higher IQ, ⁹ more complex personalities)
constricted, indifferent to the outside world, needs are minimised	interested, open-minded and relationships are important
acknowledgement and acceptance of the judgment	hope of freedom
preference for calm over stimuli (abandonment of solitude and freedom)	preference for variety and new stimuli over routine (increased need for company and occupation)
hobbies (sports, writing, reading, handicrafts, plants, animals, cigarettes, coffee, etc.)	
living day to day, thinking in the present	long-term thinking, conscious self-improvement

Source: Own elaboration.

The resigned inmates have accepted prison as their living space, whilst the importance of the outside world and external relations has faded.

I am so sure that this is my fate... But I hope in vain that the case will be re-examined ... To do so again would require a spiritual strength to fight for what is right. But if I couldn't do it then, I can't do it now. (Balint)

⁹ Data on the inmates' IQ were available from forensic psychology reports in criminal records.

Their horizons have narrowed along with their room for manoeuvre, and most of their thoughts are confined to the “here and now”.

The life instinct must be destroyed here. Otherwise, would you let them lock the bars on you and snot-nosed prison guards fuck you every day? They put the life imprisonment without parole in the Constitution, but why didn't they include quality death? They'd give you a handful of pills, and if you took them, you'd probably fall asleep. You'd have a sleepy room or a cell, and the man would hand in a request form. There could be a psychological evaluation or a 3–6 month waiting period, then you'd go into the sleepy cell. A lot more people would do it than hanging. Not me now, but if I fall off my feet, who's going to push me in a wheelchair? Nobody. Then it would be better. (Viktor)

They try to find “freedom” within the prison walls, where they can provide for their basic needs and a few favourite habits, and are relatively healthy.

I accept it, this is it, this is where my life ends. There is no point in trying to fight it here. Every man should be free, because he was born free. I am here, I accept it, I have to endure it, take advantage of it. I carve, water plants, draw. I make souvenirs for the prison. (Laszlo)

Their peace of mind and the stability of familiar conditions and rules are very important to them, and they typically prefer to be alone.

I've built a little world and I'm going to keep doing it until I'm not in the mood. It could be a disease or whatever, then I hang myself. I don't think about it, I've made up my mind. It gives me spiritual freedom. It could be 10 years, 5 years, tomorrow. (Adam)

Their intellectual and emotional abilities are typically lower and their personalities simpler.

It's not worth planning here. I'll be fine, overnight. Planning is useless. Here it would have been good to hang yourself or get shot in the head, that's all. (Mario)

There is only emptiness. A mist, nothing, the emotions have gone. (Tibor)

The convicts in our combative group have a very different view of themselves and the world around them. They have not, in fact, given up hope of ever seeing the open sky. They believe that even if it takes a long time they will be free.

I try to find a purpose for myself every day, but here what? I wake up every morning, there's no work here, I've got to have dumb jobs, it's all really lame, it's really boring, I don't even have a job, I can't share with anyone that my best friend died, I can't share with anyone, no-one cares. (Sandor)

If I knew for sure we were going to die here, I would kill myself right now. (Gergő)

They are fighting to make that longed-for distant future a reality. They try to keep fit mentally, spiritually and physically. They pay attention to their mental health and try to keep their bodies fit.

If I had 30 years, I'd get out at 56. I'll have two good years and two bad years. When I thought about it, I realised the power of that. So it might be worth it. But I'm also afraid of disappointment. What happens if I wait 30 years and they don't do away with the life imprisonment without parole? It was good for me to think about it. We can't set ourselves long-term goals, we just vegetate. What is a goal we can set ourselves? Right now I'm aiming for 20 years. I will wait for that. And then I'll set myself a new goal. (Csaba)

Their relationships and events in the outside world are important to them, and they try to keep up with the world and keep their relationships alive.

I once promised my wife that I wouldn't do anything stupid, and that's what keeps me from doing anything. (Gusztav)

They value variety and new stimuli and challenges, rather than routine, automatism and habit, but this does not mean changes based on their own choices.

Fighting inmates are characterised by a need for companionship, a desire for self-improvement and an increased interest in activities and programmes. Mindfulness, long-term goals and thinking are also typical. They have a more complex personality and higher intellectual and emotional standards.

I cannot and will not get involved in the fact that my autonomy has been taken away and terminated. You can't get used to that. I'm shaking like a jelly. For me, mental excitement and freedom are my only recourse. I spend most of my days thinking. I can't talk to anyone, because it's impossible here. (Szabolcs)

Towards the end of the research, I noticed that all of the convicts who had died during the 12 years of the research (8), whether by suicide or natural causes, were among those labelled as "resigned", whilst there were no deaths among the "combative" convicts. All this underlines the fact that for a human being, finding some kind of joy or meaning in life, or a belief in the future, is a prerequisite for survival in the longer term.

For all inmates, the last vestiges of autonomy they still have are obsessively clung to: their small decisions, their little room for manoeuvre, are extremely important. Therefore, the introduction of any new restriction in their daily lives is a gross insult to them. The management of maladjusted or maladapted prisoners is an acute problem for the prison service in the long term. The tools available are rather limited: single housing and close supervision, or medication in case of mental illness, severe mental deterioration or self-harm. In no case has treatment led to a lasting solution. Some of the prisoners who were unable to adapt committed suicide after a few years of living in a state they found unbearable.

When I wake up in the morning, I'm confronted with the fact that I'm here because I see these bars, it's the first sight. Every day I start again, I can't see the goal. It's not like that, there's nothing to do it for. I'm sorry there's no death penalty. It would have been better if I had been hanged already. (Attila)

For well-adjusted prisoners, self-harm or endangering others is far less common, but drastic changes in prison conditions (e.g. institutionalisation, tightening

of security rules or withdrawal of contact permits) or sudden changes in seemingly unjustified and harsh deprivations (e.g. spices, programme options or activities in the cells) can break even the most resilient. The prison's approach and treatment of prisoners, particularly those serving long sentences, is therefore largely responsible for the emotional stability of inmates and is a crucial determinant of the level of risk of convict behaviour.

6. Adaptation and coping mechanisms of LWOP inmates

Among the LWOP inmates, I have rarely encountered people who could not come to terms with the homicide that was committed, but it does happen.

Everyone decided to come here. No-one was invited. It's harder to live with the thought of what I've done than the judgment. (Laszlo)

In the case of the majority, it seems that, on the one hand, the finality, irrevocability and long-lasting nature of this punishment blocks any remorse that the perpetrator may feel over the crime of homicide and makes them, at least in part, a victim in their own eyes.

It's such a rubbish sentence. It doesn't make sense. You go to prison and you wait to die. I don't see what motivates me to have good behaviour, to be cooperative. (Jozsef)

The emphasis on innocence among LWOP inmates is not at all typical.

I realised pretty early on that what I did, I deserved it. Only in hindsight did I realise that I might not deserve as much as I was told. (Sandor)

However, several convicted persons question the conclusive evidence of the offence or deny committing the offence or some of its details. In these cases, it is more difficult for them to accept their sentences.

I still freak out when I write all the time about how many places they made mistakes in the investigation. I still keep thinking, if I write it down, what will make it better? In fact, my case has been on hold for four months because I haven't sent the paper back to the lawyer yet. When I read it, I'm freaked out. It's hard. (Sandor)

Four factors helped the prisoners to accept serving a long sentence. The first factor relates to appeal. Some of the LWOPs have worked and are working on establishing an appeal. During this period, the inmates slowly got used to the daily life in prison, losing a piece of hope every day.

Secondly, among LWOP inmates I have seen several cases where – after years of pre-trial detention, which was constantly life-threatening for the prisoner – after being transferred to a calm environment, they put an end to their suicide attempts and were able to accept their situation with ease.

The beginning was the hardest. I was in the middle, it was adventurous. There are soft parts of the body, the stomach, the armpits, there are no marks left. The first two years were a constant terror. They wanted me to commit suicide. (Viktor)

Thirdly, the passage of time alone can bring acceptance of the situation. As time passes, and the prisoner is separated from the outside world and their relationships, they arrive at the reality of the present: prison. New relationships can replace old ones, and inmates replace outsiders. There are some cases where inmates have found common ground, where forced coexistence has deepened into friendship. Such pairs and small communities stabilise the emotional state of the prisoners and have a beneficial effect on their acceptance of their sentence, of the indefiniteness of their life on the inside.

However, disrupting these communities can be fatal. In 2016, a double suicide occurred in the LWOP special ward in Szeged precisely because the guards attempted to disrupt a well-established friendship and coexistence that had worked well for many years. They wanted to separate the prisoners and move them to outside work. When the decision was taken, the prisoners committed a self-inflicted crime, simultaneously and in parallel.

According to one LWOP inmate, the most destructive and conflict-inducing factor in forced coexistence is when offenders serving long sentences are placed in the same cell with prisoners serving shorter sentences. In such cases, the goals, perspectives, ways of coping and adapting, the overall reality, are so different that there is a virtual incompatibility of interests simply because of the length of the sentences. Waiting for another prisoner's release and then experiencing the release itself as an LWOP inmate is traumatising and conflict-generating.

However, prison security policy stated that LWOP inmates should be transferred every few years. As a consequence, there have been several cases where the living conditions that had been established and made livable in accordance with the prison conditions have been disrupted and the prisoner has been transferred to another prison. These transfers pose a serious risk of self-harm and public danger, as each such occasion is a major emotional shock for the prisoner and requires a stressful and difficult re-start of the process of coping and adaptation already underway.

Regarding the fourth factor, forced contemplation and a stimulus-poor environment can have self-reflective and positive effects, but in these cases severe personality problems, a failure to process traumatic events and a persistent hopelessness are more prevalent. Without the help of a professional, these can only rarely lead the prisoner towards personal development. What is clear, however, is that our research, which involved visiting and talking to prisoners three or four times a year, whilst ensuring that they felt emotionally safe, had a clear positive impact on their personality and behaviour. Throughout our work, numerous promises were made to us, which were kept over the years, and our advice was also heeded. We believe these factors play a significant role in fostering a positive

shift in mentality. Through our interactions, trust was built, and experiencing this feeling can foster the ability to form healthy attachments and, through this, lead to personal development.

Many of the LWOP prisoners find in their activities the motivation that promotes their relative freedom from problems and peace of mind. We can look to these sustaining values as a source of strength. They can be a way for prisoners to endure life as inmates.

Why do I get up every morning? For me, TV shows. It sounds silly, but they mean a lot. (Adam)

I have a guinea pig. It has a little rat head, but I love it. (Zoltan)

I started going to drama classes, they let me. I like it. (Jozsef)

Our little lives are so uplifted by this cooking circle, it's just a laugh. (Viktor)

The value is my flowers and my fish. I do a lot of fiddling with the aquarium. (Sandor)

What has got me through a lot is the book. But now I enjoy this origami so much that I haven't read a single letter for seven weeks. (Gusztav)

I've been immersed in writing poetry for half a year. When I get into it, I don't even turn on the TV. (Adam)

We used to have intellectual competitions in the culture room. I can't tell you how good it is. (Szabolcs)

It is therefore worrying to note the trend whereby their participation in various programmes, training courses, meaningful work or creative activities of their own devising has been greatly reduced in recent years.

The fear of death is the only reason some LWOP inmates remain alive at this point in their lives.

If I didn't fear death, I would have killed myself. I'm more afraid of the unknown, or what the retribution will be if I go ahead and am prevented from doing it. (Sandor)

Suicide requires a grim determination and a deep sense of hopelessness. However, everyone fears the unknown, the pain or the harm of possible retribution following an unsuccessful suicide attempt.

I think about suicide all the time. It's just was always been something I couldn't do. (Sándor)

I've tried it once, let me tell you how hard it is. They used to say how cowardly people who do it are – well they aren't. (Viktor)

There are three types of thinking/attitudes towards the intention to stay alive. The first is that of the resigned and hopeless, who link their survival to their relative health and access to a few items of enjoyment and food that give them minimal pleasure. The second group are those who are bound to life by their remaining

relationships, promises made to loved ones and family members, especially their mother, and who continue to do so until their loved ones die.

There are some who believe in their eventual release and aim to make it to that point – they are alive as long as they can believe. They are the third group, the most hopeful, with the most positive attitude. This attitude is also the most difficult path for the prisoners, which are, by definition, the younger ones. They hope for a change in the law or some other miracle of release, even the imperceptible passage of time, until the mandatory pardon procedure after 40 years. They have chosen the most arduous path, full of trial, disappointment and agony. For them, the need for self-development, to connect with others, to learn and to participate in community life are all strong, as they strive to condition themselves physically, mentally and spiritually to achieve their goals. They are primarily the ones for whom the prison service must find a solution to help them develop in a genuine way.

Conclusion

The exclusion of parole eliminates any tangible incentive for inmates to engage in positive behavioural changes, thus raising serious human rights concerns. According to the European Court of Human Rights, states have a positive obligation to ensure that imprisonment serves a rehabilitative purpose (Meijer 2017).¹⁰ Penal Reform International also highlights the need for individualised treatment and rehabilitative opportunities to mitigate the harsh conditions faced by life prisoners (Reade 2019).¹¹

Knowing the criminal files of inmates serving LWOP, I started interviewing them. I knew the horrific acts, saw the photographs and read the testimonies. In several cases, the first eye contact was difficult for me. To turn to someone with a non-judgmental attitude, to listen with understanding attention to the words of a man who has done things, even a fraction of which I deeply disapprove of. As a researcher, I have tried to put aside all basic antipathy, all personal impressions, and to approach them in such a way that pure understanding is the only motive for the conversations.

In more than a decade of research, I have found that as the relationship has deepened and the years have passed, I have unwittingly managed to connect with them. They have become flesh and blood human beings; I have been able to separate the act from the human.

Over more than a decade of research has led to two clear findings. The first is that imprisoning someone for life without the possibility of parole is pointless and dysfunctional. A life sentence gives the possibility of keeping a person who is a danger

¹⁰ This article explores the legal and human rights aspects of rehabilitation in the context of life imprisonment.

¹¹ This policy briefing provides insights into the human rights concerns and necessary reforms for life imprisonment practices.

to society in prison until death. There is therefore no justification for this decision at the moment of sentencing. In the course of the research, we met prisoners who had undergone significant personal development during their imprisonment, who sincerely regretted their actions, who had become religious and whose mentality had changed radically. Nevertheless, in the current legal environment, there is no chance of ever being able to review the danger they pose to society. The second claim is consistent with the other research findings mentioned above. The conditions of imprisonment are of crucial importance in determining the impact on the prisoner and the consequences of decades of imprisonment. Participation in the research itself has helped many prisoners to reflect on their actions and themselves, to face up to what they have done, what they have become, what their lives are like. Personal development cannot be expected without support. But with support it can be achieved.

LWOP excludes the possibility of a positive change in the mentality of the inmates, despite there being a demonstrable chance of personal development during a long sentence. Personal development requires support and resources, without which positive change will not happen. In this way, the prison system can facilitate personal development and a change of mentality, but it can also make it impossible. All human contact, creative activities and learning processes to which the prison system gives access promote the prisoner's chances of development. Any long-term deprivation, prohibition or loss that is not a foreseeable consequence of the prisoner's behaviour – and any circumstance that gives rise to feelings of fear, hopelessness or pain – hinders the inmate's chances of mental and personality development. In long-term imprisonment, trouble-free guarding of inmates is facilitated by an individualised “life-course model” and a predictable set of conditions and rules, with achievable objectives, throughout the sentence.

Proposals

The study advocates for the implementation of a structured, individualised “life-course model” that provides inmates with predictable conditions and achievable objectives throughout their sentences. This approach not only supports the humane treatment of prisoners, but also aligns with broader rehabilitative and utilitarian goals, ensuring that life imprisonment serves a meaningful and just purpose within the criminal justice system. The integration of rehabilitative opportunities and the potential for parole can help transform life sentences into a tool for positive change, rather than merely a mechanism for punishment.

LWOP inmates are sensitive to unexpected and unpredictable changes in regulations. They may face restrictions regardless of their behaviour. I propose the development of professional protocols that can provide a stable framework to ensure that staff changes do not undermine the requirements of predictability and coherence in the prison service. In addition to standardisation, protocols should

also aim at individualisation, treating LWOP prisoners separately. There is a need to develop a predictable, personalised and time-guaranteed career model: specific rules in which a system of sanctions and rewards can be meaningful to prisoners, and in which they can not only achieve but also retain various benefits depending on their behaviour. The recommendations made in this research are easily compatible with other research and professional proposals for the prison service:

Sentence planning for LWOP inmates means creating more realistic and meaningful programming and incentives that not only benefit the inmate but can also foster better relations between inmates and staff. Small inducements such as access to a range of offender recreation programs, TV, visitation, decent-paying prison jobs, commissary privileges, and novel incentives reinforce a common desire of most long-term inmates to “do the easiest time possible.” For example, programs that allow inmates to care for animals can significantly reduce the pains of imprisonment and create an atmosphere of reduced stress and a lower likelihood of inmate misconduct. (Sorensen, Reidy 2018: 55)

Declaration of Conflict Interests

The author declared no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Funding

The author received no specific funding for this work.

References

- Adams K. (1992). ‘Adjusting to prison life.’ *Crime and Justice* 16, pp. 275–359. <https://doi.org/10.1086/449204>
- Bottoms A.E. (1999). ‘Interpersonal violence and social order in prisons.’ *Crime and Justice* 26, pp. 205–281. <https://doi.org/10.1086/449296>
- Clemmer D. (1958). *The Prison Community*. New York: Rinehart.
- Cohen S. and Taylor L. (1973). ‘Psychological survival: The experience of long-term imprisonment.’ *Urban Life and Culture* 2(1), pp. 217. <https://doi.org/10.1177/089124167300200111>
- Cooke D.J. (1989). ‘Containing violent prisoners: An analysis of the Barlinnie Special Unit.’ *British Journal of Criminology* 29(2), pp. 129–143. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.bjc.a047748>

- Crewe B. (2011). 'Soft power in prison: Implications for staff-prisoner relationships, liberty and legitimacy.' *European Journal of Criminology* 8(6), pp. 455–468. <https://doi.org/10.1177/1477370811413805>
- Crewe B., Hulley S., and Wright S. (2020). *Life Imprisonment from Young Adulthood*. London: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-56601-0>
- Flanagan T.J. (1980). 'The pains of long-term imprisonment: A comparison of British and American perspectives.' *The British Journal of Criminology* 20(2), pp. 148–156.
- Garami L. (1999). 'Élő halottak? A tényleges életfogytiglani szabadságvesztés végrehajtásának fő problémái' [The living dead? The main problems in the implementation of life imprisonment without parole sentence]. *Börtönügyi Szemle* 2, pp. 56–63.
- Goffman E. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York: Doubleday.
- Goodstein L. and Wright K.N. (1991). 'Inmate adjustment to prison.' In L. Goodstein and D.L. MacKenzie (eds.) *American Prison: Issues in Research and Policy*. New York: Plenum Press, pp. 229–251.
- Gover A.R., Pérez D.M., and Jennings W.G. (2008). 'The influence of perceptions of social support and coping on inmate substance use.' *The Prison Journal* 88(3), pp. 378–399. <https://doi.org/10.1177/0032885508319313>
- Hsu H.F. (2005). 'The patterns of masculinity in prison sociology: A case study in one Taiwanese prison.' *Critical Criminology* 13, pp. 1–16. <https://doi.org/10.1007/s10612-005-3182-1>
- Huszár L. (1995). 'Álklamazkodás. Hosszúidős elítéltek börtönadaptációja' [Adaptation: Prison adaptation of long-term inmates]. *Börtönügyi Szemle* 2, pp. 21–34.
- Irwin J. (2009). *Lifers. Seeking Redemption in Prison*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203876220>
- Irwin J. and Cressey D.R. (1962). 'Thieves, convict, and the inmate culture.' *Social Problems* 10, pp. 142–155. <http://dx.doi.org/10.2307/799047>
- Jewkes Y. (2005). 'Loss, liminality, and the life sentence: Managing identity through a disrupted lifecourse.' In A. Liebling and S. Maruna (eds.) *The Effects of Imprisonment*. Cullompton: Willan Publishing, pp. 366–388.
- Johnson R. and Price S. (1981.) 'The complete correctional officer: Human service and the human environment of prison.' *Criminal Justice and Behavior* 8(3), pp. 343–365. <https://doi.org/10.1177/009385488100800307>
- Kiszely P. and Nagy I. (2012). 'A hosszú időre elítéltek helyzete a Szegedi Szigorú és Közepes Börtönben' [The situation of long-term sentenced prisoners in the Szeged Strict and Medium Prison]. *Börtönügyi Szemle* 3, pp. 1–16.
- Kruttschnitt C. and Gartner R. (2003). 'Women's imprisonment.' *Crime and Justice* 30, pp. 1–81. <https://doi.org/10.1086/652238>
- Liebling A. and Maruna S. (2005). 'Introduction: The effects of imprisonment revisited.' In A. Liebling and S. Maruna (eds.) *The Effects of Imprisonment*. Cullompton: Willan Publishing, pp. 1–29.

- Meijer S. (2017). 'Rehabilitation as a positive obligation.' *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice* 25(2), pp. 145–162. Available online: https://brill.com/view/journals/eccl/25/2/article-p145_4.xml [15.08.2023].
- O'Donnell I. (2014). *Prisoners, Solitude, and Time*. Oxford: Oxford University Press.
- Sapsford R.J. (1983). *Life-Sentence Prisoners: Reaction, Response and Change*. Milton Keynes: Open University Press.
- Schinkel M. (2014). *Being Imprisoned. Punishment, Adaptation and Desistance*. London: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137440839>
- Solt Á. (2013). *Longitudinal Study of Inmates Sentenced to Life Imprisonment without Parole. Partial Research Report*. Budapest: National Institute of Criminology.
- Sorensen J.R. and Reidy T.J. (2018). 'Nothing to lose? An examination of prison misconduct among life-without-parole inmates.' *The Prison Journal* 99(1), pp. 46–65. <https://doi.org/10.1177/0032885518814719>
- Street D., Vinter R.D., and Perrow C. (1966). *Organization for Treatment: A Comparative Study of Institutions for Delinquents*. New York: The Free Press.
- Sykes G.M. (1958). *The Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison*. Princeton: Princeton University Press.
- Sykes G.M. and Messinger S.L. (1960). 'The inmate social system.' In R. Cloward (ed.) *Theoretical Studies in Social Organization of the Prison*. New York: Social Science Research Council, pp. 5–19.
- Tóth Z. (2015). 'A tényleges életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték jogi helyzete és kezelése' [The legal situation and treatment of LWOP inmates]. *Ügyészek Lapja* 22(6), pp. 115–119.
- van Zyl Smit D. and Appleton C. (2019). *Life Imprisonment: A Global Human Rights Analysis*. Cambridge: Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/9780674241442>
- Wheeler S. (1961). 'Socialization in correctional communities.' *American Sociological Review* 26(5), pp. 697–712. <https://doi.org/10.2307/2090199>
- Zamble E. (2016). 'Behavior and adaptation in long-term prison inmates.' *Criminal Justice and Behavior* 19(4), pp. 409–425.

Internet sources

- Reade K. (2018). *Life Imprisonment: A Practice in Desperate Need of Reform*, Penalreform.org. Available online: <https://www.penalreform.org/blog/life-imprisonment-a-practice-in-desperate-need-of/> [15.08.2023].

Court decisions

- Bancsók and László Magyar (No. 2.) v. Hungary* of 28 October 2021, App. nos 52374/15, 53364/15, HUDOC – European Court of Human Rights [52374/15, 53364/15 2021]. Available online: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-212669> [21.10.2024].

Legal acts

2013. évi CCXL törvény a büntetések, az intézkedések, egyes kényszerintézkedések és a szabálysértési elzárás végrehajtásáról [Act CCXL of 2013 on the Execution of Punishments, Measures, Certain Coercive Measures and Petty Offence Confinement] [Act CCXL of 2013]. Available online: <https://njt.hu/jogszabaly/2013-240-00-00> [04.11.2024].

Index of reviews collaborating with the Editors of the “Archives of Criminology” in 2024

prof. Bülent Sarper Ağır (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Turkey); **prof. Iker Barbero** (University of the Basque Country, Spain); **dr Barbara Błońska** (Uniwersytet Warszawski); **prof. Lisa Marie Borrelli** (HES-SO Valais-Wallis, Switzerland); **prof. José A. Brandariz** (University of A Coruna, Spain); **dr hab. Piotr Chlebowicz**, **prof. ucz.**, (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie); **dr hab. Piotr Chomczyński**, **prof. UE** (Uniwersytet Łódzki); **prof. Teresa Consoli** (University of Catania, Italy); **dr Laura Cleton** (Erasmus University Rotterdam, the Netherlands); **dr Chiara Denaro** (University of Bologna, Italy); **prof. Vladimír Đorđević** (Mendel University, Czechia); **dr Jakub Drápal** (Charles University in Prague, Czechia); **dr Giulia Fabini** (University of Bologna, Italy); **dr Cristina Fernández Bessa** (University of A Coruna, Spain); **dr Valeria Ferraris** (University of Turin, Italy); **Alice Fill** (École normale supérieure, France); **dr Stephanie Fohring** (Northumbria University, UK); **dr hab. Przemysław Frąckowiak**, **prof. ANS** (Akademia Nauk Stosowanych w Pile); **prof. Matthew Gillett** (University of Essex, the United Kingdom); **dr Ewa Habzda-Siwiek** (Uniwersytet Jagielloński); **prof. Miklós Lévay** (Eötvös Loránd University, Hungary); **dr hab. Witold Klaus**, **prof. INP PAN** (Instytut Nauk Prawnych PAN); **dr Andriy Kosylo** (Uniwersytet Warszawski); **dr hab. Małgorzata Kowalczyk**, **prof. UMK** (Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu); **dr Agnieszka Martynowicz** (Edge Hill University, the United Kingdom); **dr Anna Matczak** (the Hague University of Applied Sciences, the Netherlands); **prof. Gorazd Meško** (University of Maribor, Slovenia); **prof. Ilona Michailovič** (Vilnius University, Lithuania); **dr Kamil Miszewski** (Uniwersytet Warszawski); **dr Marcin Moroń** (University of Southern Denmark, Denmark); **dr hab. Barbara Namysłowska-Gabrysiak** (Uniwersytet Warszawski); **dr Gustavo de la Orden Bosch** (Deusto University, Spain); **dr Ioannis Papadopoulos** (University of Salford, the United Kingdom); **prof. dr hab. Beata Pastwa-Wojciechowska** (Uniwersytet Gdański); **dr Stephen Phillips** (Åbo Akademi University, Finland); **dr Anna Ratecka** (Södertörn University, Sweden); **prof. Mykhaylo Shepitko** (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine); **dr Samuel Singler** (University of Essex, the United Kingdom); **dr hab. Olga Sitarz**, **prof. UŚ** (Uniwersytet Śląski); **dr Francesca Soliman** (Edinburgh Napier University, the United Kingdom); **dr Monika Szulecka** (Instytut Nauk Prawnych PAN); **prof. Anna Triandafyllidou** (Toronto Metropolitan University, Canada); **prof. Sandra Walklate** (University of Liverpool, the United Kingdom); **dr Justyna Włodarczyk-Madejska** (Instytut Nauk Prawnych PAN); **dr hab. Dagmara Woźniakowska**, **prof. UW** (Uniwersytet Warszawski)